4

С. С. Суразаков

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА

— 1907 —

С. С. СУРАЗАКОВ

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА

г. Горно-Алтайск, 1995

ББК 83. 3 (2=Алт.)
С 90

Суразаков Сазон Саймович

Алтай литература (на алт. языке). — Горно-Алтайск: Фонд им. С. С. Суразакова.

© Издательство «Чаптыган», 1995.

Вступительная статья канд. филологических наук
© Киндиковой Н. М.

О А 1907
Горно-Алтайская
областная б.б отека
им. А. И. Кат ш на

АВТОРДОҢ

Алтай литература јуукта төзөлип башталган да болзо, је көндүгип, эмдиги өйгө јетире бир канча јакшынак једимдерлү боло берген. Оның өткөн јолы, анчадала Совет јаҥның јылдарының туркунына өзүми алтай литератураның историязын бичиир өй јеткенин алаҥзу јогынаҥ керелеп јат. Андый иш үредүчилерге, студенттерге, литераторлорго, анайда ок ончо кычыраачыларга да керектү болуп турганы анчадала калганчы јылдарда јарт билдире берди.

Автор бу бичикти олордың некелтелерин бүдүрерине учурлап бичиген. Мында алтай литератураның исторический јолы Ада-Төрөл учун Улу јуу өйине јетире (бу өй база) көргүзилген. Оноҥ ары көндүгип барганы экинчи бичикте айдылар.

Бичикте кандый бир тутактар учурагажын, ол керегинде бичикти кепке базып чыгарган издательствого до, авторго до бичизин деп, кычыраачыларды сурап турус.

ЭЛЕНТИЗИ ЈОК БИЧИК

(С. С. Суразаковтыҥ 70 јылдыгына учурлай)

Шиҥжӱчи С. С. Суразаковтыҥ «Алтай литература» (1962) деген бичиги чыкканынаҥ бери одус јылдаҥ ажа берди. Бӱгӱн бичик јаан суруда ла ајаруда. Бичикти С. С. Суразаков ГАНИИИЯЛ-да иштеп тура белетеген. Оноҥ озо автор алтай фольклор аайынча шиҥжӱлӱ иш[1] бичиген. Соҥында оны јаҥгырта јазайла, С. Суразаков 1975 јылда такып кепке базып чыгарган[2]. «Алтай литература» деген бичик дезе анайда ла артып калды: такып та чыгарылбады, улалта да бичилбеди. С. С. Суразаковтыҥ айтканыла, «мында алтай литератураныҥ исторический јолы. Ада-Төрӧл учун Улу јуу ӧйине јетире (бу ӧй база) көргӱзилген. Оноҥ ары көндӱгип барганы экинчи бичикте айдылар»[3].

Экинчи бичикти белетебегенииҥ бир шылтагы, байла, бу ӧйликте автор бойы бичиичи болуп эрчимдӱ турушканы. Ич кебериле кемзинчек кижи ол, керек дезе, эмдиги ӧйдиҥ литературазы керегинде лекция да кычырбай, ӧскӧ лекторды сурайтан. Је тӧс шылтагы — ол алтай фольклорло јилбиркей бергени. Оос поэзияныҥ ончо жанрлары керегинде толо бичип салала, С. С. Суразаков алтай кай чӧрчӧкти теренгжидерге амадаган. Оноҥ улам тӱрк фольклористикада јаҥы ачылталар ла ууламјылар темдектелет[4].

С. С. Суразаковтыҥ «Алтай литература» деген бичигин ээчиде кӧп тоолу бичиктер чыккан[5]. Је бу бичиктиҥ баалузы неде дегежин, элдеҥ озо, ол су-алтай тилле кепке базылып чыккан. Билимде алтай тилле бичиири ол ӧйлӧрдӧ кӱч ле солун болгон. С. С. Суразаковтыҥ тили эптӱ ле кӧнӱ. Оноҥ озо мынайда кем де бичибеген, айла, онын да кийнинде шиҥжӱчилер бу ченемелди јаан улалтпаган: 60-чы јылдарда Т. С. Тюхтенев (Алтай литература керегинде статьялар, 1962), 70-чи јылдарда С. М. Каташев (Алтай ӱлгер керегинде, 1974) ле оноҥ до ӧскӧлӧри билимде алтайлап бичиген.

Экинчизинде, С. С. Суразаков бойыныҥ бичигинде алтай литератураныҥ тӧзӧлгӧнин, ӧткӧн јолын бир аай көргӱскени

---

[1] **Суразаков С. С.** Алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозы. Горно-Алтайск, 1960.

[2] Онын ок. Алтай фольклор. Горно-Алтайск, 1975.

[3] Онын ок. Алтай литература. Горно-Алтайск, 1962 (Кире сӧстӧ).

[4] **Каташев С. М.** Слово о Сазоне Саймовиче Суразакове // Сб. ст. Сын вечного Алтая. Горно-Алтайск, 1990.

[5] **Каташ С. С., Кондаков Г. В.** Путь литературы. Горно-Алтайск, 1973; Казагачева З. С. Зарождение алтайской литературы. Горно-Алтайск, 1975; Кондаков Г. В. Связь времен. Горно-Алтайск, 1979; Его же. Духовное согласие. Горно-Алтайск, 1983; Палкина Р. А. Роман в литературах южной Сибири. Горно-Алтайск, 1979; Киндикова Н. М. Эволюция образной системы в алтайской лирике. Горно-Алтайск, 1989 ле о. ӧ.

учурлу. Анчада ла алтай литератураның ӱйеленгенин јебрен тӱрк бичимелдерден баштаганы.

Јебрен таш бичимелдер текши тӱрк калыктың литературазы болгонын темдектеп, С. Суразаков ол бичиктердиң тили кӱнтӱндӱк алтайлардың тилине јуук болгонын керелейт. Ӱчинчизинде, јолдыктар ӱлгер кеберлӱ чӱмделген, ол ок ӧйдӧ таш бичиктер публицистика куучындардый чӱмделген деп шингжӱчи јартайт. Тӧртинчизинде, автор бичимелдердиң байлык тилине ајару эдип, кееркедим кемин бийик баалайт. Таш бичимелдерди С. С. Суразаков текши тӱрк тилден чике алтай тилге көчӱрип ченегени учурлу С. Суразаковтың бу шӱӱлтелерин келер ӧйдӧ онон до ары улалткадый.

Јебрен тӱрк бичимелдерди ээчиде С. С. Суразаков јангы алтай литератураның тӧзӧлгӧзин чокым көргӱзет. Бу ӧйгӧ јетире М. В. Чевалковтың ады јаан адалбайтан. С. Суразаков бичиичиниң литературалык энчизин бийик баалаган, чӱмдемелдериниң учурын јартаган. XX чактың литературазын шиңдеп тура, С. С. Суразаков М. В. Мундус-Эдоковтың, П. А. Чагат-Строевтиң, П. В. Кучияктың чӱмдемелгезин аңылап темдектейт. Анайда ок Ада-Төрӧл учун Улу јуу ӧйиндеги литература толо шиңделген. Ол керегинде С. М. Каташевтиң ӧрӧги адалган статьязында чокым айдылат.

Экинчи бичикте, байла, автор эмдиги ӧйдиң литературазы керегинде бичинирге сананган. Бу амалу бӱткен болзо, байла, анда А. Адаровтың, Л. Кокышевтиң, Э. Палкиннинг ле онон до өскӧлӧринин чӱмдемелдери аайынча куучын ӧдӧр эди. Темдектеп алза, 1960 јылда јарлалган «Алтай совет литератураның ӧзӱми керегинде» деген статьяда шингжӱчи темдектейт: «Э. Палкинде бойының аңылу көрӱми, бойының сӧзи, бойының чӱмдеер эби бар. Ар-бӱткенди ол элбеде ле чокту ӧңдӧрлӧ, улусты ару санаалу эдип, ајаруга алып јурайт».

А. Адаровтың јайалтазын шингжӱчи 1958 јылда кепке базылып чыккан ӱлгерлик јуунтыда («Јӱрегимниң кожогы») тайанып темдектеген.

Л. В. Кокышевтиң ӧзӱмине, једимдерине ле једикпестерине С. С. Суразаков јаантайын ајару салатан. Темдектеп алза, 1959 јылда «Алтайдың чолмоны» газетте јарлалган «Јангы бичиктер» деген статьяда автор јинт поэттиң су-алтай көрӱмин, чечен ле кокырлу тилин баалап, «Л. Кокышев — бичиктең келген поэт эмес, ол бойының чӱмделгезиле јӱрӱмнең чыккан поэт, оны (јӱрӱмди — Н. К.) чын сезип, оның јаражын көрӱп, онон поэзия таап, јӱрӱмди толо ло чындык көргӱзет» — деп бичиген.

Эмдиги алтай лириканың ӧзӱмин С. Суразаков ӱч бӧлӱкке бӧлийтен: «фольклорлу» поэзия, «чике јурамалду» ла «ал-санаадаң» турган поэзия. Калганчы адалганы «бултаарткан эрмек-сӧстӱ» поэзия деп, шингжӱчи чокымдайт. С. С. Суразаковтың кӧмзӧзинде алтай ӱлгердиң тӧзӧлгӧни, лириканың кеер-

кедим-чӱми, фольклорло колбузы керегинде төп шӱӱлтелер арткан. Мыны ончозын, чындап та, «Алтай литературанын» экинчи бичиги деп адагадый. Бириктире көргөжин, шингжӱчи бойынын ӧйинде эрчимдӱ иштеп, эмдиги алтай литератураны ӧскӱрерге ле ӧнгжиттирерге кичеенген.

С. С. Суразаковтын «Алтай литература» деп бичиги алтай литературоведениенин төзӧлгӧзи болуп туру. Мындый бичиктин шылтузында школдын программаларын, ӱренер бичиктерин јаңырткадый аргалу боло берген. Экинчизинде, пединституттын, эмдиги университеттин ӱренеечилери бу бичикти ӱредӱде јаантайын тузаланадылар. Кире сӧстӧ чике айдылган: «бичикти олордын (чокымдап айтса, ӱредӱчилердин, студенттердин, литераторлордын, анайда ок кычыраачылардын — Н. К.) некелтелерин бӱдӱрерине учурлап бичиген».

Ӱчинчизинде, бу бичикте бичиичилердин чӱмдемелдерине толо ыйламал берилет. Је каа-јаада шӱӱлтелер ол ӧйдин некелтелериле бичилген. Ого јаан ајару салбагадый.

Айдарда, С. С. Суразаковтын бу ижи бӱгӱнге јетире јилбӱзин јылыйтпаган, ӱредӱде ле шингжӱлӱ иште терең учурлу. Автордын эп-сӱмезиле, элдең озо кажы ла ӧйлик керегинде текши јетирӱ эдилет. Оноң ары кажы бир бичиичининг салымы ла чӱмделгези керегинде толо ылгамал берилген. Андыйлардын тоозында, темдектеп алза, М. В. Чевалковтын, М. В. Мундус-Эдоковтын, П. А. Чагат-Строевтин, П. В. Кучияктын Ч. И. Енчиновтын ла оноң до өскӧлӧринин чӱмдемелдери. Ол тоодо 20—30 јылдарда чӱмделген бичиичилер (А. Эдоков, А. Чоков, Ч. Тантыев ле о. ӧ.). Ӧйдин некелтелери кубулып та турза, је чӱмдемелдердин кееркедими ӱргӱлјикке артабазын С. С. Суразаковтын бу элентизи јок бичиги керелейт.

Н. Киндикова,
филология билимнин кандидады.

КИРЕ СӦС

Алтай албатыныҥ тилинде «бичик» деген сӧс јебрен ӧйлӧрдӧҥ арткан. VI—VIII чактарда Алтайда ла оны эбиреде јаткан түрк эл-јондордо бичик чын бар болгон. 1889 јылда Н. М. Ядринцев Монголияда Орхон сууныҥ јарадында Кошо-Цайдам деп јерде эки јаан таш бичик тапкан. Орус академик В. В. Радлов ло датский профессор В. Томсен бу саҥ башка букваларлу бичиктерди кычырып шиҥдеерде, олор јебрен түрк тилле бичилгени јарталган. Таш бичиктерде түрк эл-јондордыҥ VIII чакта болгон каандарыныҥ ла јуучылдарыныҥ (Билге-каганныҥ ла Кӱл-тигинниҥ) јӱрӱми, тартыжулары керегинде айдылган. Бу бичиктер эмдиги ӧйдӧги түрк тилдӱ албатылардыҥ кажызыныҥ јебрен ӧйлӧрдӧҥ арткан энчизи болгонын чике айдарга кӱч. Наука оныҥ јартына чыккалак. Је таш бичиктериҥ тилиле Алтайда јаткан эл-јондордыҥ тили ол ӧйлӧрдӧ колбулу болгонында алаҥзу јок. Ол керегинде «бичик» деген сӧс бойы да керелейт. Таш бичиктерди бичиген улус олорды «битиг» деп адагылаган («Бу битиг битимге атысы Йол(л)ыг тигин)»[1]. — Бу бичикти бичидим јеени[2] Йоллыг-тигин). Таш бичиктериҥ тилин эмдиги алтай диалекттерле тӱҥдештирип көргӧндӧ, олор бой-бойлорына бир канча јуук болгоны билдирет. Анчадала кӱнтӱндӱк алтай диалекттер (туба, куманды, чалганду) јебрен таш бичиктериҥ тилине јуук.

Таш бичиктерде Алтайдагы сууныҥ чын ады (Эртиш), эмдиге јетире-јуртаган эл-јондордыҥ, сӧӧктӧрдиҥ аттары (төӧлӧс, тиргеш, кыпчак, тогус // «токуз-огуз», тодош // тардуш), мифологический кудайлардыҥ аттары (Тенгери, Јер-Суу, Умай) учурап јат.

Анайдарда, мынаҥ улам Орхон таш бичиктерди алтай да эл-јондордыҥ јебрен бичиктери деп айдарга јараар. Јарлу тюрколог С. Е. Малов таш бичиктер керегинде мынайда бичийт: «...бу памятниктер ле олордыҥ тили түрк тилдериҥ көп са-

---

[1] **С. Е. Малов.** Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, 28 стр.

[2] **Йоллыг-тигин** — Билге-каганныҥ јеени.

базының, анчадала письменнозы јок болгон тилдердиң јебрен историязын шиңдеерге текши јөмөлтө болуп јат»[1]. Орхон таш бичиктерди түрктердиң кааны Билге-каган (734 јылда өлгөн) бойының карындажының — јуучыл Күл-тигиннің (732 јылда өлгөн) — сөөгине тургузатан бичиктер эдип бичиттирген. Билге-каган түрк каандар ла јуучылдар, ол тоодо бойы ла карындажы, түрк эл-јондорды канайда бириктиргени керегинде куучындап тура, олорды мынаң ары түрктерге өштү болгон кыдаттарга јайылбазын, түрктер бой-бойлоры ортодо јуулашпазын, каанына удурлашпазын деп кычырат.

Бу бичиктер түрк эл-јондордың, ол тоодо алтай да эл-јондордың, баштапкы јебрен литературный да памятниктери болуп јат. Орхон таш бичиктерде поэтически эптү, чечен айдылган көп јерлер бар. Олордың тили јаркынду, чокум эпитеттерле, метафораларла байлык. Памятниктердиң стили, тегин эрмек-куучынга көрө, көдүрингилү, калыкка айткан јар-куучындый. Темдектезе, эки таш бичиктиң бирүзи мынайда башталат: «Үзе көк теңри асра йагыз йир кылынтукла, екин ара киси оглы кылынмыс. Киси оглынта үзе ечүм апам Бумын каган Истеми каган олурмыш. Олурыпан түрк будуның илин төр(үс)-ин тута бирмис ити бирмис» (Үстүнде көк теңери, алдында күреңг јер бүдерде, (бу) экүнинг аразында калык-јон (чике көчүрге: кижининг уулдары) бүткен. Калык-јоннын үстүнде өбөкөлөрим Бумын-каган ла Истеми-каган отурган. Отурала, түрк јондордың элин[2], башкартуун тудуп берген, эдип берген).

Билге-каган калыкла куучындажып, ого көдүрингилү (риторический) суракгар да берип, каруу да јандырып турат. Памятниктиң кезик јерлери үлгер кеберлү. Темдектезе, Билге-каган түрк эл-јондорды кыдаттар азыйда бежен јылдың туркунына (632—682 јылларда) бийлегенин эске алындырып, мынайда айдат: «... табгач будунка бегилик уры оглын кул болты, силик кыз оглын күң болты. Түрк беглер түрк атын ыты, табгачкы беглер табгач атын тутыпан, табгач каганка көрмис, елиг йыл исиг күчиг бирмис» (табгач[3] калыкка бек уулдарың кул болды, јараш кыстарың күң[4] болды. Түрк бийлер түрк адын таштады, табгачтың бийлери (болуп), табгач ат алынды, табгач каанга көргөн (баккан), бежен јыл ижин, күчин берген). Мындый јерлер памятниктерде көп.

Өрө айдылганынаң көргөндө, Орхон таш бичиктер јебрен түрктердиң публицистический куучынының баштапкы произведениелери болуп чүмделген.

Бу жанрды оноң ары көндүктирип, ол өйлөрдө өскө дө улус

---

[1] **С. Е. Малов**. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, 3 стр.

[2] **«эл»** — јебрен өйлөрдө јондордың биригүзининг ады.

[3] **«табгач»** — ол өйлөрдө кыдаттардың ады.

[4] **күң** — кыс кулдардың ады.

андый произведениелер бичигендер. Темдектезе, 1897 jылда Д. А. Клеменц деп этнограф ла археолог Монголияда Селенга суунынг jарадында база андый ок таш бичик тапкан[1]. Оны Билге-каганнынг адазынынг — Илтеристинг болушчызы Тоньюкук тургускан эмтир. Бу таш бичикте Билге-каганга кыйа көрдүрген Тоньюкук, бойын актап, түрк эл-jондорго jетирген көп тузазы керегинде айдат. Онынг тили база поэтический көдүрингилү, чечен. Темдектезе, түрк эл-jондорды бириктирерге амадаганын ол мындый сөстөрлө айдат: «Түн удыматы, күнтүз олурматы, кызыл каным төкти, кара терим йүгүрти, исиг күчиг бертим ök» (Түнде уйуктабадым, түште отурбадым, кызыл каным төктим, кара терим агыстым, ижим, күчим бердим ок).

Билге-каганнынг ла Тоньюкуктынг ташка бичилген публицистический куучындарында исторически чын болгон керектер, тартыжулар айдылат. Бу керектерди көргүзерине ол өйлөрдөги сос поэтический творчество салтарын jетиргени билдирет. Көп эрмектер кеп сөстөр аайлу чүмделген: «башлыгыг йүкүнтүрмис, тизлигиг сөкүрмис» (баштуларды бажырткан, тизелүлерди тизелеткен); «арык ок сен, ачсык, өмез сен; бир тодсар, ачсык өмез сен» (арык болзонг, ач болзонг, ток болорын (билбейдинг сен), бир тойзонг, ач болорын (сананбайдынг сен). Анчадала көп салтарын кай чөрчөктөрдинг стили jетиргени билдирет. Билге-каган адазынынг черүзи керегинде айдат: «кангым каган сүси бөри тег ермис, йагысы кой тег ермис» (адам каганнынг черүзи бөрүдий болгон, өштүзи койдый болгон). Түрк эл-jондор тартыжуларда көп кырылганын мындый сөстөрлө көргүзет: «каныг субча йүгүрти, сөнгүкүнг тагча йатды» (каныг сууча акты, сөөгинг тайгача jатты). Jуучыл улус памятниктерде «алп», «ер» деп адалат. Андый jуучылдардынг бирүзи — Билгенинг карындажы Күл-тигин. Онынг өштүлерле согушканын памятник чөрчөктөги баатырлардынг тартыжуларындый көргүзет: «Күл-тигин Азман акыг бинип, оплайу тегди, алты ериг санчды.., нйтинч ериг кылычлады» (Күл-тигин, Азман акты (ак-бороны) минип, согушка чурады, алты эрди сайды.., jетинчи эрди кылыштады). Түрк эл-jондордынг тенгеризи, jери-суузы тынду кудайлык болуп көргүзилген. Качан олор кырыларга jеде берерде: «Үзе түрк тенгриси түрк ыдук йири субы анча тимис: түрк будун йок болмазун, тийин, будун болчун, тийин» (Үстүнде түрктердинг тенгеризи, түрктердинг ыйык jери-суузы мынайда айткан (деген): түрк калык jок болбозын деген, калык болзын деген).

Билге-каган, Күл-тигин карындажы өлөрдө, тынг кородоп, сыктайт: «Күл тигин йок ерсер, көп өптечи ертигиз! Иним Күл тигин кергек болты, өзим сакынтым; көрүр көзим көрмез тег, билир билигим билмез тег болты, өзим сакынтым. Өд тенгри йасар, киси оглы көп өлгели төрүмис. Анча сакынтым; көзде

---

[1] **С. Е. Малов.** Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, 54—73 стр.

йаш-келсер, ети да көнӱлте сыгыт келсер, йантуру сакынтым; катыгды сакынтым» (Кӱл-тигин јок болзо, көп өлөр эдигер! Ийним Кӱл-тигин јок болды, бойым корододым; көрөр көзим көрбөстий, билер билигим билбестий болды, бойым корододым. Салымды тенгери јайаарда, кижи калдыгын өлөр (эдип) јайаган. Анча корододым; көстөң јаш келип, эт-јӱреғиме сыгыт келип, база ла корододым, катап ла ачууркандым). Бу сөстөргө јебрен тӱрктердиң сыгыттары салтарын јетиргени јарт.

Алтайда ла оны эбире јерлерде јаткан јебрен тӱрктерден таш бичиктер арткан да болзо, бу письменностьты каа-јаа ла улус билген. Андый улус аристократтардың ортозынаң болгоны јарт. Оноң улам бу письменность јонго таркабаган, учында табынча јоголо берген. Је «бичик» деген сөсти ле оның учурын алтай эл-јондор ундыбаган. Бу сөс кай чөрчөктөргө дө кирген. Тегин алтай малчылар ла аңчылар бойлоры бичикчи болбогон до болзо, чөрчөктөги баатырларын бичикчи эдип көргӱзетендер.

«Бичик» деп немеле Алтайдагы эл-јондор анчадала уйгурлар бийлеген өйлөрдө (745—840 јылдарда) јуук танышкан деп айдарга келижип јат. Алтайда ла оның кӱнтӱштӱгинде јаткан уйгурлар бийик культуралу калык болгон. Олор, 745 јылда Алтайдың ла оны айландыра јаткан өскө дө јерлердиң эл-јондорын бактырып алала, олоргө јаан культурный салтарын јетиргилеген. Анчадала олордың ӱстӱнең төмөн бичийтен (јебрен тӱрк буквалардаң сыраңай башка буквалярлу) письменнозы тӱрк эл-јондорго ло оноң монголдорго таркаган. Алтай ичинде уйгур бичиктер таркаган ба, јок по — јарт эмес. Је Алтайдың эл-јондорының јебрен өйлөрдөң бери чӱмделип келген кай чөрчөктөринде «судур» деп сөс јаантайын учурап турганы — олор јебрен уйгурлардың «сутраларыла» (буддийский ӱредӱ бичиктериле) таныш болгонын алаңзу артырбай керелейт. Уйгурларда андый сутралардың эң ле јааны ла јебрени кыдат тилдең X чакта көчӱрилген «Алтун йарук» деп бичик[1] болгон. Бу мындый бичиктерде буддийский куучындар, ээжилер айдылган.

Алтай кай чөрчөктөрдө судур бичикти кайчылар сӱрекей бийик поэтизировать эдип көргӱзедилер. Оны «ай судур», «алтын судур», «ойгор бичик» деп адайдылар. Бу бичикте јер ӱстӱнде ончо каандардың, баатырлардың јӱрӱми, бӱдӱрген керектери бичилген (Н. Улагашев, «Алып-Манаш»); јуртын тоноттырган баатырлар тонокчыл өштӱлерди оноң көрӱп билгилеп алат (В. Ябыков, «Кан-Сулутай»); эр кемине јеткен јинт баатырлар кандый каанның кызын алар салымду болгонын бу ок бичиктең кычыргылап алат (Н. Улагашев, «Козын-Эркеш»);

---

[1] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М. — Л., 145—199 стр.

өлгөн баатырды тиргизетен эп-арганы оноҥ ок кычырып ладылар (А. Калкин, «Алтай-Буучый»)[1].

Судурды кычыратан (судурлайтан) улусты *судурчы* дейтендер. Алтай чөрчөктөрдө *Судурчы* деп атту улус та бар (Н. Улагашев, «Шиме-Судурчы»).

Кайлап айдар чөрчөктөрдө учурап турган «самара» эмезе «самра» бичик јебрен алтай эл-јондордыҥ кезик улузы письмо бичириле база таныш болгонын керелейт. Бу мындый «алаканча ак бичикти» өштүге олјолодып, айдаттырып брааткан ада-эне ыраак јорукка барала, јанбаган баатыр уулына артызадылар («Кан-Бүдей»), каан кижи, камаанду баатырын өргөө јуртына алдыртып, ийет (Ш. Шүнеков, «Алтын-Туујы»); ыраак јорукка јүреле, түбекке түшкен баатыр оны айылына ийет (Н. Улагашев, «Алып-Манаш»); најылык баатырлар бой-бойлорынаҥ болуш сурап бичижедилер (А. Калкин, «Алтын-Эргек»). Көп учуралдарда мындый бичиктерди куштар апарат («Алтай-Буучайда» (А. Калкиннинҥ варианты) баатырдыҥ эмегени өртөктиҥ канадына, «Алып-Манашта» — баатыр кастыҥ канадына самара бичик бичийдилер).

Алтай легенда-куучындарда алтайлар азыйда бичиктү болгон деп база айдылат. Оны «үзүк бичик» эмезе «буудак бичик» дейтендер (үстүнеҥ төмөн бичийтен јебрен уйгур ла монгол бичик). Је, легендада айдылганыла болзо, бир катап алтайлар, көчүп браадала, терең суу кечер туштa бу бичик сууга өткөн. Оны кургадарга агашка јайа илип койордо, оны уй јип салган. Ол бичик уйдыҥ ичинде кыпту карын — серкенек — болуп артып калган деп айдылат.

Је албатыныҥ поэзиязында бичик керегинде бу мынайда айдылганы алтайларда чын ла бичик бар болгонын чике керелеп турган эмес, олордыҥ бичик-биликтү болорго канча чактарга күүнзеген күүнин, амадузын көргүзет. Бу амаду бир кезек алтай улусты монгол јерине апарып, монгол бичикке де үреттирген. Монгол јеринде бичикке үренип алган каа-јаа алтайлар бу јуукта да учурайтан. Је монгол письменностьло кандый бир алтай диалектле бичилген бир де бичик эмдиге табылбайт. Алтай тилле бичиктер өскө исторический өйлөрдө лө айалгаларда бичилип, кепке базылып баштaлган.

---

[1] Көр. **С. Суразаков.** Героическое сказание о богатыре Алтай-Буучае, Горно-Алтайск, 1961, 111 стр.

Революциядан озо болгон алтай литература

Алтайда көчкүндеп јаткан эл-јондор, көп чактардың туркунына Төс Азияның јүзүн-башка калыктарының каандык биригүлерине багып, олордоң камаанду болуп јуртагылаган. Анчадала узак өйлөрдиң туркунына мындагы эл-јондорды монголдордың ла ойраттардың каандары бийлеген (XIII—XVIII чактарда). Је 1756 јылдаң ала Алтайдагы түрктердиң политический салымы сыранғай башка јолло барган. Бу јылда кыдаттардың ла монголдордың феодалдарының јуулап келген сүрекей көп черүзинең јаан чакка түжүп, түгенерине јеткен алтайлар, Россиядаң болуш сурап, бойлорының күүниле ого кирген. Бу керектең улам алтайлар коркушту өлүмдү чактаң учына јетире кырылбай, арткан. Онызыла коштой бу өйлөрдөң ала алтайлар экономический ле культурный кеми јанынаң бойлорынаң бийик турган орус албатыла чике колбуларын баштаган. Бу керек алтайлардың экономический ле культурный јадыны бир канча түрген өзөрине салтарын јетирген болуп јат.

Алтайдагы эл-јондор Россияга кожулган соңында олордо баштапкы письменность то төзөлгөн. Профессор Н. А. Баскаков ол керегинде мынайда бичийт: «Алтай тил Улу Октябрьский социалистический революциядаң озо Сибирьдеги письменностьту ла бир эмеш литературалу болгон сүрекей ас тилдердиң тоозында туруп јат»[1]. Је бу письменностько алтайлар Россияга кирген ле тушта јединген эмес. Кааннын башкарузы Алтайдагы эл-јондорды, орус та албатыны чылап ок, карангуйда туткан. 1828—1830 јылдарда Россияда церквениң башкараачылары, Алтайда духовный миссия төзөп, учында Улалуда миссионерлердиң баштапкы школын ачкан да болзо, бу керектиң амадузы албатыны бичикчи эдерине эмес, крестке түжүретен улус үредип аларына ууландырылган. XIX чакта ла XX чактың баштапкы онјылдыктарында бир канча миссионер-

[1] **Н.А. Баскаков.** К истории изучения алтайского языка, Ученые записки Горно-Алтайского НИИИЯЛ, выпуск второй, 1958, 24 стр.

ский ле церковно-приходский школдор öскö дö алтай јурттарда ачылган. Је ол школдордо неге ўреткени керегинде миссионерлер бойлоры мынайда бичигилейт: «Бу школдордың амадузы — балдарды јаңгыс ла бичикке ўредери эмес, олор ажыра јаан да улусты агару церквениң ўредўзине јууктадып алары болуп јат. Церковно-приходский школдо кудай јаңын агару јаңдаарына ўредип туру дегежин, миссионерский школдо мындый ўредў оноң артык öдöт. Алтай тилле кудай керегинде куучындарданг ла мўргўўлдерденг башка бичиктер јок. Бу школдордың ўренчиктери көп лö сабазында андый бичиктерле таныжадылар. Олорды јаан да улус кычыргылайт»[1]. Мынаң көргöндö, миссионерлер Алтайда ачкан школдордың амадузы алтайларды кудайзак христиандар эдип ўредип алары болгон. Је бу да школдордо сўрекей ас алтай улус ўренгилеген, нениң учун дезе, оноор јаңгыс ла крестке тўшкендердиң аргалу јаткандарының балдарын алгылайтан. Олорды церквениң абызы, псаломщиги, миссионерлердиң болушчылары, церковно-приходский ле миссионерский школдордо ўредўчилер, волостной качылар эдерге ўреткилейтендер. Бу шылтактардаң улам революциядаң озо тоолу ла алтай улус бичик билетен, ол до бичикчилердиң ўредўзи сўрекей јабыс болгон.

Миссионерлер улусты крестке тўжўрер ишти алтайлардың төрöл тилиле öткўрерге амадагандар. Оның учун миссияның төзööчизи монах Макарий Глухарев одузынчы јылларда, алтай тилге ўренип алала, христианский мўргўўлдерди көчўрип баштаган[2]. Кийнинде (төртöн јылдардың учы јаар) миссионерлер, орус графикага тайанып, алтай тилге келиштире алфавит те тургузып алала, тузалангандар[3]. 1864 јылдаң ала олор церковный бичиктерди алтай тилле кепке базып чыгарып баштагандар. Анайда революцияның јылдарына јетире миссионерлер он бештең ажыра бичиктер чыгаргылаган, ол тоодо библиядагы куучындарды, евангелиени ле оноң до öскöлöрин[4].

Миссионерлер алтай тилле церковный литература (проза да, ўлгерлер де, сарындар да) төзööри јанынаң көп иштегендер. Је олор алтай албатының художественный литературазын төзööри керегинде качан да санангылабаган, керек дезе, албатының оос поэзиязына да удурлажып, оны јоголторго тартышкандар.

---

[1] Алтайский духовный миссияның отчедынаң, П. Рубашкин, «Культурное строительство в Ойротии за 10 лет», ж. «Просвещение национальностей», 1932, 5—6 №№, 96 стр.

[2] **М. Чевалков**. «Чöбöлкöптўң јўрўмў», В. В. Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен южной Сибири» деп бичигинде, Спб., 1866.

[3] **Н. А. Баскаков**. К истории изучения алтайского языка, Ученые записки Горно-Алтайского НИИЯЛ, выпуск второй, 1958, 28 стр.

[4] Көчўрилген церковный бичиктер керегинде Н. А. Баскаковтың öрö темдектеген статьязын көрўгер, 29 стр

Је озогы Россияда озочыл санаалу орус демократический көп интеллигенттер кааннынг јанғына удурлажып, јанғыс ла орус албатынынг эмес, Россиядагы өскө дө албатылардынг адаанын алып, олорды базынчыктанг айрыыры, олордынг экономический ле культурный өзӱми учун тартышкандар. Андый улус Алтай керегинде бичигенинде алтайларды којойымдар, кааннынг бийлери, јербойынынг байлары ла јайзангдары тӱреде тоноп турганын, албаты коркушту шыралап турганын чындык көргӱзип, ого болужарын некегендер.

Революцияданг озо орус албатынынг озочыл культуразы алтайларга јаан салтарын јетиргени керегинде бистинг научный литературада көп бичилген[1]. Је алтай литература төзөлип башталарына орус литература салтарын ла болужын јетиргени керегинде айдылбаган. Бу суракка эмеш те ајару эдилбеген учун кезик улус революцияданг озо чӱмделген бир канча алтай литературный произведениелерди, миссионерлердинг ижиле колбоп, олордынг шылтуунда болгон деп айдадылар. Бу шӱӱлте јастыра. Революцияданг озо бичилген алтай художественный произведениелерди (олордынг кеберин, идейный учурын) теренгжиде шингдегенде, олорды чӱмдееринде баштапкы алтай писательдер миссионерлерденг эмес, орус писательдерденг ле алтай албатынынг оос поэзиязынанг ӱренгени иле билдирет. Онызы анчадала XIX чакта болгон баштапкы јарлу алтай писатель М. В. Чевалковтынг творчествозынанг јарт көрӱнип јат.

М. В. Чевалков

Михаил Васильевич Чевалков керегинде бистинг Туулу Алтайдагы литературный ишчилер ортодо бир канча тартыжулар болгон. Кезик улус, онынг творчествозында бир кезек јастыраларданг аткарынып, оны миссионерлерге чике кожуп тургандар. Је Чевалковтынг творчествозында јанғыс ла јастыралар болгон эмес. Оныг алтай эл-јондордынг исторический салымына, культуразына, поэзиязына јетирген салтарын теренгжиде шингдеер туштa, бу кижининг ол бойы јӱрген өйлөрдө албатыга эткен јаан тузазы да көрӱнет.

Михаил Васильевич Чевалков бойы байат[2] укту кижи болгон. Оныг адазы, мундус сӧӧктӱ Андраш деп кижи, Байат јеринде Улуг-Айыл деп јуртта чыккан. Байаттар — Алтайдынг историязында көрӱмјилӱ эл-јон. Олор, XVII чактынг ортозын-

---

[1] **Л. П. Потапов.** Очерки по истории алтайцев, М. — Л., 1953; **П. Е. Тадыев.** Поворотный пункт в истории Горного Алтая, «Великая дружба» деп бичикте, Горно-Алтайск, 1956.

[2] **Байат** — анайда эмдиги Кемеровский областьта Беловский райондо јаткан теленгеттер бойлорын адап јадылар (научный литературада олор телеуттар деп адалат); бойлорынынг јаткан јерин де олор база анайда адайдылар.

да öскö алтай эл-јондордоң озо Россияга бойыныҥ кўўниле киргилеп, орус хозяйстволо, культурала танышкылаган. XIX чакта олордыҥ көп сабазы кырачылар боло бергендер. Олор саду да öткўргендер, унаачы да болуп јўргўлейтен. Андраш он јаштуда оныҥ ада-энези Бий-Туразынаҥ (эмдиги Бийсктеҥ) одус «кыйгырыш» кирезинде Кара-Суу деп јерге көчўп келген. Ол, бу јерде јаанап, кижи алып, узак јуртаган.

Мында 1817 јылда[1] Андраштыҥ Киппирйен деп баштапкы уулчагы (крестке тўшкен соҥында: Михаил) чыккан. Киппирйен јети јаштуда оныҥ ада-энези Улалуга (эмдиги Горно-Алтайска) көчўп келген. Ол туштa Улалуда Андраштыҥ јуртыла јаба төрт лö биле јурт турган. Андраш, бойы сўрекей иштеҥкей кижи, аргалу јадарга албаданып, балдарын кичинектеҥ ала јўзўн-башка ишке (мал азыраарына, кыра ижине) ўреткен. Олорло коштой јаткан орус крестьяндар Андраштыҥ билезине маала саларына, агашла узанарына ўренип аларга көп болужын јетирген.

Андраш јаткан јеринеҥ Улалуга крестке тўшпеске көчўп келген болгон. Је абыстар ого мында да амыр бербеди. 1830 јылда орус церквелердиҥ башкартузы (Синод) алтай албатыны крестке тўжўрер Алтайский духовный миссия төзөзин деп Петербургтаҥ Макарий Глухарев ло ононҥ до öскö абыстарды ийген. Макарий, Алтайга келеле, эҥ озо Маймага токтогон. Маймадаҥ ол, ары-бери јоруктап, алтай улусты крестке тўшсин деп кычырып турган. Је алтай байлар ла камдар, јокту улусты бойлорыныҥ камаанынаҥ ычкынып ийеринеҥ јалтанып, абыстарга удурлажып, јондорын да мойножорына сайгактап турдылар. Анайда, темдектезе, Улалуда јаткан бай Борис Кочеев узак öйдиҥ туркунына Макарийдиҥ јöбине кирбей, оны айылына божотпой, кедери сўрўп, ийттерин де тукурып туратан. Кочеевтиҥ сайгагына кирген Андраш та Макарийдиҥ јöбин угар кўўни јок болгон. Је абыстар крестке тўжеринеҥ мойноп турган алтай улусты каанныҥ башкарузы берген јакылта аайынча озогыдаҥ јуртаган јеринеҥ сўрўп ийетен. Макарий, бу јакылтаны тузаланып, Андрашты кыстаган. Анайдарда, Андраш он алты јашту јаан уулына, Киппирйенге, Байаттаҥ кижи алып береле, анда јуртадып, кийниneҥ бойы барган. Је уулы, Улалуда өзўп, ўренип калган кижи. Байатта энчикпей, ойто јанып келген. Мындагы јуртын таштап барганча, крестке, тўжеле, Улалуда артып калза, торт болор деп, ол адазын јöптöди. Адазы, уулыныҥ кўўнине кирип, билезиле крестке тўжеле, Улалуда артып калды.

Андраш (крестке тўшкен соҥында: Василий) кичў уулын, Андрианды, миссионерлердиҥ школына ўренерге берген, јаан уўлын (эмди Михаил) хозяйствозында иштендирди. Михаил

---

[1] М. В. Чевалковтыҥ чыккан чике јылы јарт эмес. Кезик бичиктерде ол 1819 јылда чыккан деп темдектелет.

бичикке ўренип аларга сўрекей кўўнзеп турган. Адазы оны ўредўге божотпосто, ол, чөлөөдө карындажыныг кычырып турган букваринең көрўп, бойы ўренген.

Бир катап Улалудагы десятник Маймага Макарийди тартып апарзын деп Михаилге јакару берген. Чевалков эки адын тарадайга јегип алала, Макарийге келзе, ол одус кирелў бичик буула таңып турган. Чевалков бичиктердиң бирўзин сыйлап бер деп сурады. Макарий, бир бичикти колына алып, айгты: «Бу ўзўктең ўч сөс танызаң, мен саа мыны алкап берейин... Таныбас болзоң, эмди саа бербезим» — деди. Михаил, бичикти колына алып, ўч сөсти кычырып берерде, Макарий кайкап, сурады: «Сени кем ўретти?» — «Мени кижи ўретпеди... Бойым Андырйан ўзўгин кычырганда, мен аныг јанында, ижим иштегенче јўрўп, тыңдай ўрендим». Макарий ого бир букварьды сыйлап берди. Михаил, Маймадаң јанып келеле, бу бичигин сарайда јажырып койды. Одынга эмезе өлөңгө барганда, јолой кычырарга ўренип турды; јолдо кижи келип јатканда, бичигин койынына сугуп алып, ол кижи ёдө бергенде, ойто чыгарып, кычырар болды. Кажы бирде карындажына эмезе миссияның школының өскө дө ўренчиктерине јарт эмес сөстөрди ле буквааларды көргўстирип алып ўренди. Анайып Чевалков кыска өйдиң туркунына букварьды кычырып ўренип алган.

Је ол бичикти јангыс кычырарына ла јилбиркеген эмес, бичик ажыра не ле немени билерге кўўнзеген. Оның бу мындый сўрекей јаан кўўнин тузаланып, Макарий ле оның болушчылары оны јарыкка эмес, карангуйга баштагандар. Макарийди бичикчи, билер кижи деп, Михаил ого јаантайын кадындап турганда, абыс оны јаңгыс ла кудай јаңына ўредип, куучындап, религиозный бичиктер сыйлап турар болгон. Учында абыстар оның орус тилди билериле бойлорының ижинде белен тузалангандар. Ол керегинде Чевалков бойының биографиязында мынайда бичийт: «Бир кўн адай Макарийаа кирип барзам, анда эки кижи отурып јадыр; бирзиниг ады Осип, бирзиниг ады Пабыл... Алар ўчў отурып койып, Осиптиң јўрўмин[1] көчўредилер. Мен угуп отурдым, алар көчўрип айдып отурдылар; «ибо» деген сёсти бил албадылар. Айдарда адай Макарий маа базып келеле, сурады: «Ол «ибо» деген сёсти слердиң тилбиле не деп айдар?» — деди. Айдарда мен айттым: «Слер маа учурын орустың тилибиле айдып беригер» — дедим. Айдарда ол маа учурлап айдып берди; айдарда мен айттым: «дезе» деген сёс туру»... Айдарда адай Макарий маа айтты: «Сен маа бош кўнде келип јўр... Бис экў Осиптиң јўрўмин көчўрели» — деди. Айдарда мен бош кўндерде Осиптиң јўрўми тўгенгенче келип јўрдўм. Осиптиң јўрўми тўгенген кийининде адай Макарий маа... айтты: «Сен эмди маа кудайдың сёстөрўн көчўрер-

---

[1] **Осип — церквениң легендазында: агару кижи.**

гө тилмеш болгын» — деди. Мен ол бойынча адай Макарийаа беш јыл тилмеш болып јүрдүм».

Макарийге уулы күчин тегин јерге јидиртип турганын көрүп, Михаилдинг адазы јаантайын ачынып, керек дезе бир күн оны билезинең башка чыгарып та ийген. «Сен абыс деп абыска каттап, иш јакшы иштебей јазың. Эмди башка чыгып, бойың өс алдынаң јат» — деди. Михаил: «Мен кирер үйүм јок, канаар барайын?» — деерде, адазы айтты: «Сен јаш кижи аштыбойың тап, үйди бойың эдип аларзың. Бойың эдип албазаң абызың саа эдип берер» — деди. Михаил мындый күч айалгага кирерде, Макарий, оны бойына тартып аларга амадап, бир эмеш материальный болуш јетирген.

Михаил үйиле, алдынаң јадып, кыра сүрүп, теермен тудуп, темир согуп, агаш јарып, узанып, улуска оспо салып иштенди. «Бу үренгеним ончозы маа тузалу болгодый болгон» — дейле, Михаил Васильевич оноң кожот: бу ончозы мени «байытпады». Је оның крестьян кижинин кандый ла ижине үренип алганы тегиндү калбады. Учында ол, алтай албаты ортодо јоруктап јүрерде, бу бастыра билгирин албатыга јайган.

Макарий Глухарев Россияга јана берген соңында онын ордына Алтайский духовный миссияның начальниги болуп артқан Стефан Ландышев Чевалковты миссияга тилмеш эдип јалдап алган.

Бу өйдө оның санаазына ла ижине бир учурал јаан салтарын јетирген. Кичүдең ала Михаил Васильевич не ле куучындарга јилбиркек, укканын-көргөнин ундыбас, бойы чечен тилдү куучынчы кижи болуп өскөн. Ол алтай албаты ортодо таркаган куучындарды ла чөрчөктөрди көп билетен болгон. Абыстарла танышкан соңында абыстар, албатының поэзиязын кам јаңгыла колбоп, ого јаантайын удурлашкан улус, Чевалковко до мындый куучындарды ла чөрчөктөрди айдарга бербегендер. Је ол өйдө Россияда миссионер абыстардый реакционерлерден башка өскө улус бар болгон, олор, албатының поэзиязының јаан научный ла культурный учурын билип, оны јууп, шинҙеп тургандар . Сибирьде ол өйдө андый улустың бирүзи Н. И. Ананьин Аба-Турада јаткан. Чевалков онила Ландышевтинг айылында тушташкан. Ананьин, Чевалковты јакшы тилмеш деп угала, оны кычыртып алып, айткан: «Мен слердинг тилбиле ошкош тилдү аймактардың јаңдаган јаңгының учурын, сарындарын, үлгерлерин, куучындарын... сурап чийип јүрүм.. Эмди менинг Аба-Тура аймагынаң сурап чийип алгандарым бар. Је аларды орус тилине көчүрерге анда кижи чыкпады... Мен сени тилмештеерге билетен деп уга-келе, онын учун... кычыртканым... Сен маа аларды көчүрүже бер». Чевалков Ананьинниң јууган көп фольклорный произведениелерин орус тилге көчүрген. Ол онила јаңгыс ла Улалуда эмес, је Бий-Туразына, Аба-Турага барып, бир неделеден де, эки айдаң да иштеп

А 1907

Горно-Алтайская областная библиотека им. М. И. Калинина

турды. Ананьиннинг шылтузында Чевалков албатының поэзиязын, чечен сöстöрин бийик баалаарына ӱренген деп айдар керек. Бу керек учында оның творческий ижине јаан салтарын јетирген. Ананьин Улалудаң атанар алдында ого јакару берген: «Сен мындагы аймактардың јаңгының учурын, алардың куучындарын, сарындарын, не ле озогыдаң бери билген куучындарын маа чийип ийип тур». — «Айдарда мен канча јууганымды адай Стапанга берип турдум, ол почтобыла Николай Ивановичка ийип турды» — деп, Чевалков бичийт. Мынаң көргöндö, алтай албатының оос поэзиязын јууп баштаган баштапкы ла кижи М. В. Чевалков болуп јат. Је оның баштапкы јууганы кепке базылып чыкпаган.

Албатының поэзиязыла элбек таныжарга ого анчадала Алтайла көп јоруктаганы јаан арга берген. Бу јорукташтар јӱзӱн-башка керектерденг улам болгон. Абыстарга, орус бийлерге, јӱзӱн-јӱӱр јорукчыларга тилмеш болуп, ол байаттарга, шорлорго, алтайларга, тубаларга көп катап јӱрген. Је миссияга ла бийлерге тилмештеп иштеп алып турган јалы курсакка, кийимге јетпесте, ол бу иштең мойноп чыгала, садуга кирип, бойы алдынаң Алтай ичиле јоруктаган.

Албатының поэзиязын бийик баалаарына ла оноң ӱренип, бойының творческий ижин баштаарына Чевалковко анчадала јаан салтарын ла болужын орус тюрколог (учында: академик) В. В. Радлов јетирген. Радлов, 1860 јылда Барнаулдаң ала Чуйга јетире јоруктап, көп алтай оос произведениелер јууп алала, јанарда, Улалуга табарып, мында бичикчи алтай кижи бар деп уккан. Ол, Чевалковты алдыртып алала, кожо Барнаулга барып, Алтайдагы эл-јондордың тилиле бичик белетеерге болуш деп, оны јöптöгöн. Чевалков, бу керектиң јаан учурын онгдоп, эки балалу ӱйин айылында арттыргызып, «кайыш курлу, кара алманду аймакка тузалуды бӱдӱрерге» Радловло кожо Барнаулга барала, ӱч айдың туркунына оның јууганын јазаарга болужып, ого ӱзеери, јуугында јаткан телеңеттерденг оос поэтический произведениелер јууп, Радловтың материалдарына кошкон. Анайда олор экӱ «Образцы народной литературы тюркских племен южной Сибири» деп алтай тилле баштапкы ла бичик јазап белетегендер. Бу бичикке көп чӧрчöктöр, куучындар, кожоңдор, кеп сöстöр кирген. Онызыла коштой ондо баштапкы ла алтай писательдиң бичигени кепке базылган. Бу писатель М. В. Чевалков бойы болгон. Оның бичиген баштапкы ла произведениезининг ады — «Чöбöлкöптӱң јӱрӱмӱ»[1]. Оны Чевалков Радловтың сураганы аайынча бичиген: «Слер мени нени укканымды, нени көргönимди, бойынгның ја-

---

[1] Бу произведение 1894 јылда орус тилле «Православный Благовестник» деп журналда (5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 21 №№) «Памятное завещание» деп адалып чыккан.

жыңа не болгонын маа чиип бер деп сураарыгарда, мен чийбейин дегеним. Је слер маа чиип бер деп күнүң сайын эреп айдарыгарда, мен бу бойымның јүрүмимди слерге чиип бердим» — деп, автор бичигенининг учында айдат. Радлов оның бичигенин озо баштап алтай тилди шингдеерге керектү материал эдип тузаланарга сананган. Је Чевалков бичип божогон соңында Радлов, бу бийик художественный талантту кижи чүмдеген баштапкы алтай произведение болгонын көрүп, оны алтай албатының «литературазына» кошкон.

Чевалков произведениезин Радловко учурлаган «кат» (письмо) кеберлү эдип бичиген: «Је, эмди мен саа нени көрдүм деп айдайын? Мен теңерииң бийигин билбедим, јердиң кеңин кемјибедим; энеден туугалы төртөн јыл өтти; бу јылдардың өткөни јаңыс күн өткөндий болды; бу јылдар өткөнчө, ачуга да чыдадым, татуды да јидим, ыйлап та јүрдүм, кубуксуп та јүрдүм, алардың ончозы менең суубыла сал аккандый ödүп, көскö көрүнбей калды, јаңыс ла алардың изи мениң јүрегимде посконго[1] базылгандый калды». Чевалков мында көп лö сабазында бойының биографиязын айдат. Алтай улус угы-тöзин канча-канча үйеден баштайтан аайынча ол до угын «төрт аймактың бажын билген Төрбöт-Ойроттоң» бери куучындайт. Бу куучында байаттар кайдаң таркаганы керегинде легенда да, исторически чын болгон керектерде де айдылат (телеңеттердиң кезиги Джунгарияда бускаланг чыгарда, Эртишке көчкöни, оноң Мамыт ла Балык деп исторически чын болгон бийлерине баштадып, Аба-Турага киреле, орус каанга калан берип тураргa јöпсингени). «Ол тужунда мениң öбöкömнöң кирген кижиниң ады Чöбöлöк болгон» — деп, Михаил Васильевич бичийт . Адазының ла бойының јүрүми, крестке түшкени, абыстарга мекелеткени керегинде бичигенин бис öрö айтканыбыс. Оның бу јүрүмин көргönибисте, Михаил Васильевич, XIX чактагы öскö бичикчи алтайлар чылап ок, миссионерлердиң олјозына кирип калар эди. Је, карын, ого 1860 јылда В. В. Радлов учурап барып, оның талантын öскö јолго — литературно-творческий ишке ууландырган.

Чевалковтың произведениезинде оның биографиязынаң башка öскö дö көп јакшы бичилген јерлер бар. Мындый јерлер — Ол Алтайла јоруктаганы, нени көргöни-укканы керегинде айтканы. Олор историко-этнографический де наукаларга баалу, онызыла коштой литературный да јанынаң јилбүлү. Бу мындый куучындарынаң эң ле јааны — ол билезиле Алтын-Көлгö лö Чолушманга узак öйдиң туркунына балыктап ла садыжып јүргенин бичигени. Бу бичигенининең, бир јанынаң, алтай улустың сүрекей јокту јатканы, олорды байлар ла бийлер базынганы, албатының хозяйствозы ла культуразы сыраңай јабыс

---

[1] Поскон — воск.

кеминде турганы көрӱнет; экинчи јанынаҥ, Михаил Васильевич бойы јокту улуска килемјилӱ болгоны, алтай албаты орус албатыныҥ јадын-јӱрӱмине ле культурный кемине јетире кӧдӱрилзин деп кӱӱнзегени билдирет. Бу ончозы оныҥ Алтайдагы кажы ла јерди куучындаганынаҥ көрӱнет. Темдектезе, тубалар јуртаган Ыжы деп јердеги улустыҥ јадынын ол мынайда бичийт: «Мына мындый алардыҥ кылыгы, Пазилай Пазилайбыч. Эмди сен качан јышка барзаҥ, алардыҥ кылыгын бойыҥ көрӧрзӱҥ. Алар дезе кӱдӱчизи јок койлор ошкош. Алардыҥ кемизи бай болзо, анызы аларга бий ошкош болып јат, кемизи јокту болзо, анызы јаргыдаҥ, бийдеҥ коркынчаак ошкош болып јат. Алардыҥ јоктуларыныҥ кӧбӱзи бойыныҥ комудалын јаргыдаҥ сурабайзыгар дегенде, алар айттылар: «Колыгда айгыр јокто, капта акча јокто, кайдып јаргыдаҥ сураир?.. Бис койондый коркынчаак, балыктый айдынып албас, сакан (закон — С. С.) билбес аймак нени бис билерик?.. Киштиҥ каразын өлтӱрип, кийиктиҥ семизин өлтӱрип турган кижиниҥ тилл бийге јарамыкту болор» — деп, айдадылар. Је, Пазилай Пазилайбыч, бу ӱлгерди ук, мен айдайын! Тӧгӱнбиле чынныҥ ортозы тӧрт өлӱ. Кулагыҥбыла укканыҥ ончозына бӱтпегин, бойыҥ ол тубаларды кӧзӱҥбиле көргӱн!»

Чевалков, бойы кырачы кижи, алтай улустыҥ јокту јаткаҥы кыра ижин кичеебей турганынаҥ улам деп көргӱзет. Ыныргы деп јерде улусла эрмектешкенин ол мынайда бичийт: «Мен база сурадым: «Слер орус ошкош атпыла кыра сӱрӱп јазыҥгар ба?» — дедим. Алар айттылар: «Јок, бис абылбыла јымжак јерден чаап, ашты салып јадыбыс...» Айдарда мен айттым: «Слер... салда эдип алып, неерек сӱрбей јазыҥар?» — дедим. Алар айттылар: «Бисти салда эдерге кижи ӱӱретпегенде, бис канайып эдели» — дедилер. Айдарда мен айттым: «Слер... орус чылап кыра сӱрер болзогор, аш учун алымга тӱшпес эдигер... Слер кыра көп салбайзыҥар, орус ижин база иштебейзиҥер, андый болгондо... улу бийдиҥ каланын, бойыгардыҥ курсагыгарды кайдаҥ таап јазыҥар?» — дедим... Алар айттылар: «Кузук чыккан јылда курсакла болгынча табадык ок... Кузук чыкпаган јылдарда јаҥыс аҥнаҥ тапканыбыс улу бийдиҥ каланына арайдаҥ једет... Кажыбыстыҥ улу бийдиҥ каланына да јетпейт... аныҥ учун кажыбыс, оруска барып, јалга кирет» — дедилер».

Артыбашта болордо, Чевалков Орожок деп јайзаҥгныҥ «момычында» иштеген туба улустыҥ ижин көргӱзет: «Мен, алардыҥ аш кезип јаткан кыразына мылтыгымды јӱктенип алып, сымдалаганча барзам, одус кирелӱ кижилер арба кезип јадылар. Кажызы сериппиле, кажызы јулуп алып, будубыла тазылына базып койып, бычакпыла кезип јадылар. Мен айттым: «Слер ончогор сериппиле кеспей, неерек мынайып муганып јазыҥар?..»

Алар айттылар: «Бистиң кажыбыс энезинең туугалы колына серип тутпаган кижилер бар. Аның учун озо јаңбыла јулуп алып, бычакпыла кезип турубыс... Серипти боо кумандылар аккелип сатпаган болзо, бу да сериптер јок болор эди; бис озогы јаңбыла ўўренип калган болып, казакка јўргенде, аны садып аларын эзебейдир».

Алтын-Көлдиң јаказында Чөлўш деп јуртта јаткан төлөстөрдиң кыра иштеп турганының јабыс кемин ол база бичийт: «Чаап турган кыралары койу төңөштўң аразында эмтир. Мең алардаң сурадым: «Слер ак јерге кырагарды салбай, мындый төңөштў јерге неерек салып јазыгар?..» Алар айттылар! «Ак јерге кыра салалы дезек, јери кату, абылбыла чабарга кўч... Бис дезе кыра чабатан јерибисти ўч јыл озо койу агашту јердиң агажын јыгындап саладыбыс... Ол јыгын ўч јылга јетире јатса, аның бўрлериниң алдындагы өлөңўниң тазылдары јыдып барар. Аа ўзеери чычкандар, номондор аа јуулужуп, аны каскандарда, јымжак болот... Мының учун бистиң кыраларыбыс төңөштў» — дедилер».

Чевалковтың алтай улусла мынайда јаантайын эрмектешкени тегин калбаган, көп туза јетирген деп айдар керек. Улус оны бичикчи, билгир кижи деп тооп турган. Оның айтканын баалап, јўрўминде бўдўргилеп тургулаган. Ол керегинде, темдектезе, мындый учурал керелейт. Бир катап оның Артыбаштагы одузына эки кижи келген. Олор Чолушманга кемеле барарга турган. «Чолышманда не андый керегигер бар, кузуктабай, меңдеп барып јатканыгар?» — дедим. Алар айттылар: «Арга јокто барып јадыбыс... Бу өткөн кышта мениң адам өлгөн, бу нөкөримниң каты өлгөн. Аның учун бис Чолышманга барып јадыбыс. Анда дезе Нийас деген кам бар, аны алып келип, ўй каразын сўрдрели деп барып јадыбыс...» «Ол ўй каразы деген не... болотон — дыр?» — дедим. Алар айттылар: «Бистиң кижиниң јангында кем кижиниң ўйўнең кижи өлзө, өл өлгөн кижиниң каразы, алдачызы ол кижее база јаман эдер» — дедилер. Мен айттым: «Бу тиргештиң јонынаң кам чыкпады ба аны сыбырарга?..» Алар айттылар: «Бу аба јыштың ичинде ол төлөстөги Нийастый кўч кам јок» — дедилер». Чевалков оны угала, камдардың төгўнин кууучындап бererде, «Јибан (эки кижиниң бирўзиниң ады — С. С.) баа Чолышмандагы камына барбай, айылына ойто јана берди».

Чевалков, бойы орустардаң көрўп, ару-чек јадарына ўренип өскөн кижи, алтай улустың санитарно-гигиенический культуразы сўрекей јабыс болгонына кородогон. Ынырgыда тубалардың бир канчазы туралу да болзо, је олор ошкош ло «биске... тамкылажып отурарга, арба куурып, талкан эдип јинирге мындый сөөлтў јакшы» дежип, јайы-кыжыла сөөлтў айылда јадып, тўдўнге көстөрин артадып, тоозынга уймалып турганын көргўзет. Ол алтай улустың кангзала кўндўлежетенин сырангай јаратпайт. Орожок јайзангның «момычында» турушкан улустың иш-

тиҥ кийининде «јыргаганын» мынайда айдат: «Баа быжырган эттерин казаннаҥ чыгарып алып, јидилер. Мен көрүп турзам, бирзи де колын јунбай, аш кескен балкашту колыбыла этти тудунып алып, јип отурдылар; эттиҥ майыбыла колыныҥ кири агып клаатканда, табажын јалайла, сабарларын сорып ийедилер. Аракыны ичип турдулар. Түн койулган сайын табыштары анайып ок койула барды. Кажылары сарнажа берди, кажылары уружа берди, јармызы тышкары чыгып, јыланаштанып салып, уружып турдулар; кезиктериниҥ кеjегези үзүлди, кажылары турунбыла кагыштылар. Анайып согыжа-келе, ойында урушкан балдар ошкош кожо отурып, өчөжүшпей, аракызын иче бердилер».

М. В. Чевалков бойыныҥ бу биографический очергинде алтай улустыҥ ол өйдөги јадын-јүрүмин көп јанынаҥ көргүскен. Бистиҥ көзибиске озогы улустыҥ јүзүн-јүүр иштериниҥ, јаҥдаган јаҥдарыныҥ, јаткан јерлериниҥ чокум картиналары көрүнет, ондо олордыҥ озогыдаҥ бери айдылган легенда-куучындары, чын болгон керектери, кожоҥдоры айдылат. Онын учун бу очерк эмдиге jетире баалу болуп jат.

Радлов Чевалковко јаҥыс ла биографиязын бичиттирген эмес, орус тилдеҥ де бир канча произведениелерди көчүрдирип, јуунтызына кийдирген. Је бу произведениелер религиозный эмес, улу орус классиктердиҥ, ол тоодо И. А. Крыловтыҥ, бичигенинеҥ алынган: «Бака» («Лягушка и Вол»), «Түлкүчек пиле Каргаа» («Ворона и Лисица»), «Таак пыла Сускас» («Курица и Утка»), «Ач көстү ийт» («Жадная собака»)[1]. Чевалков олорды байат сөслө «тапкырлар» («баснялар») деп адайт. Је бу көчүриш оригиналдар аайынча үлгер кеберлү эмес, прозаический кеберлү. Олордыҥ сөстөриниҥ көп сабазы Чевалковтыҥ бойыныҥ. Темдектезе, «Түлкүчек пиле Каргаа» деген басняны көчүргени мындый: «Түлкү, алып јинирге јем јок, аҥдап јинирге чычкан јок, аштаҥ аштап, аргазын таппай jүрзе, агаштыҥ будагында бир курут тиштенген каргаа отурганын көрөт. Түлкүчек куйругыбыла јалганчып, кулагажын кымынып, агаштыҥ төзине келип отурып койоло, айдат: «Ай, каргаа карындаш..., канатка бүткен јумыҥ јакшы, каактап ийзеҥ, үниҥ јакшы каркылдап ийзеҥ, күүҥ јакшы деп укканым. Укаалу кожоҥыҥ дезе угарга кулакка јакшы деген, маа кожоҥдоп бер-чи!» — деди.

Каргаа, түлкүниҥ мактаганына сүгүнип, бөкчөйип ийеле, кожоҥдоп берейин деп, узын ачып ийербиле, узындагы куруды түже берген. Аштап jүрген түлкүчек, алып јип ийеле, айткан: «Сениҥ карлыкканыҥа мениҥ кардым тойды — деди. — Ажытузыҥыҥ учун эмди мен саа үлгер айдып берейин, сен угуп ал!

---

[1] Бу произведениелердиҥ кезиги кемниҥ болгоны эмдиге jетире jарталбаган. Байла, Чевалков олорды кандый бир үредү бичиктеҥ алып, алтай тилге көчүрген болор.

Јалакайдың сөзин укпа!
Јаманның јөбине кирбе!
Аптап айтканның сөзине бүтпе!
Аймагы башканың јонына кирбе».

Бу мынаң көргөндө, Чевалков, эрмек-куучынды бичик билбес алтай улуска јарт болзын деп, јаңыс ла алтай чечен сөстөрлө эмес, је алтай чөрчөктиң поэтический эп-аргазыла (аллитерацияла), синтаксизиле, кеп сөстөриле тузаланган. Бу ончозының шылтузында орус писательдердиң басняларының учуры ол өйдөги алтайларга сүрекей јарт болгон. Чевалковтың орус тилдең көчүрип алган произведениелери: букага тенгежерге кей тартынып, ичи јарылган бака; сускасла кожо балык тударга сууга кирип, чөңгөн такаа; эт тиштенип алала, сууны агашла бойлоп, сууда көлөткөзин көрөлө, оның эдин блаап аларга калыган ачап ийт керегинде «тапкырлары» алтайларга сүрекей јараган. Албатыга кудай јаңы керегинде бичиктер эмес, мындый произведениелер керек болгонын Чевалков онгдоп, Радлов оны јаңы јолго баштаганына сүүнет: «Јакшылык укту Пазилай Пазилайбыч!.. Телеңеттиң тилине мадактап чийерге маа күч болды. Је андый маа күч те болгон болзо, слердиң кичеенигердиң бойынча мен не-неменiң учурын чийерге таныырга баштадым». Учында, Барнаулда иштеген Радлов Алтайдаң јүре берген соңында, Чевалков чөлөөдө бу ижин оноң ары алдынаң бойы көндүктирген.

1864 јылда М. В. Чевалковтың ады-чуузы бастыра Алтайга јайылган. Бу јылда Петербургтаң келген А. Г. Принц деп бийле кожо ол Чолушманга јоруктап барган. Је оноң ары Принцти төлөстөр, бистиң јерди кыдаттың анбыны башкарып јат, орус улусты божодорго јарабас деп, божотпогондор. Јаңыс ла Чевалковтың тоомјызының шылтузында олор, оноң ödүп, Кош-Агашка једеле, Чевалков Чуйдың телеңеттерин, кыдаттың анбынына ла орус кааңга эки јара калан төлөбөй, бастыра алтайлар чылап ок, Россияга кожуларына јөптөгөн. Телеңеттерлиң јайзаңы Чычкан темичилериле, јонула, бу керекти шүүжип, Россияга кирерге јөбин берген. Эзендеги јылда томский губернатор, кааннын јакарузы аайынча Чевалковло кожо Чуйга барып, олорды Россияга алып, чертендирген. Ол өйдөң ала телеңеттер «двоеданецтер» (эки јара калан төлөөр улус) болбой, алтайларла ойто биригип, јаңыс салымду болуп барган. Чевалковтың јүрүминде јаңыс ла бу керекти алгажын, ол оның адын алтай албатының историязында бийик көдүрет. Је оның албатыга јетирген тузазы јаңыс ол ло болгон эмес.

Чевалковтың бойының бичип турганын алтайдагы миссионерлер озо баштап керекке алгылабай тургандар. Ого тилмеш болгоны ла учун төлөп туратандар. Је Чевалковтың билезине бу јал јетпей, олор көп сабазында кулур да јок болуп, торолоп отуратандар. Бу өйдө Казань городто јаткан јарлу ученый профессор Н. И. Ильминский, Күнчыгыштагы албатыларды

төрөл тилле ўредери учун турушкан кижи, Чевалков бойы произведениелер бичип туру деп угала, оныҥ бичигендерин алдыртып алган. Ильминский олорды кычырала, бийик баалап, ол ок јылда (1872) «Поучительные статьи на алтайском языке» деп адап, кепке базып чыгарган. Бичикке Чевалковтыҥ јаҥыдаҥ бичиген «Кырачы была Аҥчы» деп јаан эмес баштапкы туујызы, «Сыгырган была јалку Бака», «Аракы была Чай оруи блаашканы», «Кўртўк пиле Такаа» деп баснялары кирген. Бу произведениелер оныҥ бойыныҥ творческий аҥылу јолы, ийдези ачылганын керелейт.

«Кўртўк пиле Такаа» деген баснязына церквениҥ ўредўзи салтарын јетиргени билдирзе де (бойына иженген Такааны јаратпай, кудайга иженген Кўртўкти мактаганы), је басняныҥ тöс учуры мактанчыктарды шооткон алтай кеп сöстöр ажыра айдылат:

Баатыркаган бадар деген,
Турагар тунар деген.
Кее сўўленген кечке јетпес,
Кере алтаган ўйге јетпес деген.

Арткан произведениелер Чевалков албатыныҥ кудайзагын амадаган эмес, је оныҥ аргалу јадарын, ижин, культуразын килегенин, олорды бичиирде, јадын-јўрўмниҥ некелтелеринеҥ чике аткарынганын керелейт. «Кырачы была Аҥчы» деген туујызында автор, албатыныҥ јадын-јўрўминде кыра ижи сўрекей јаан учурлу деп, јаҥыс оныҥ шылтуунда улус ончозы аргалу јада берер деп көргўзет. Каанныҥ јаҥы албатыны аайы-бажы јок тоноп турган тужунда Чевалковтыҥ бу шўўлтези учына јетире чын эмес те болзо, ол көргўскен Кырачыдый «белен јинри көп» кырачылар ол öйдö болбогон до болзо, је Чевалков алтай албатыны кыра ижине јаркынду поэтический сöстöр ажыра кычырганы сўрекей јарамыкту болгон. Кырачыныҥ кебери ажыра Чевалков XIX чакта алтайлар орус крестьяндардаҥ ўренип, олордыҥ јадын-јўрўминде јаан кубулталар башталганын керелейт.

Туујыда эки карындаштыҥ аттары Аҥчы ла Кырачы, Аҥчызы — јаан карындажы, Кырачызы — кичў карындажы деп тегиндў айдылбаган. Олор ажыра эки ўйе улус көргўзилет.

Эне-адазы öлö берерде, Аҥчы энчи эдип адазыныҥ мылтыгын алып, озогызы ла аайынча јуртаарга сананат. Је Кырачы дезе адазыныҥ салдазын алып, јаҥы јадынга, јаҥы ишке јайылат. Кырачыдый улус ол öйлöрдö ас та болгон болзо, је Чевалков олордыҥ јолы чын, алтайлар мынаҥ ары бу јолло барар деп шўўйит.

Туујыда Чевалков анчадала Аҥчыныҥ јўрўмин художественно чокум көргўзет. Бу јўрўм Алтайдагы бастыра јокту аҥчылардыҥ јўрўми болгон. Туујыныҥ геройы чылап, озогы туштa канча аҥчы сыктабаган-кородобогон:

Ангдап тапканым каланыма јетпеди,
Адып алганым курсагыма јетпеди.
Ак-сары адым арыды, минерге болбос,
Ач ўреним аштады, көрөргө болбос.

Ангчы ангдап барар ады јок калып, байдаң «терине минер» ат алып, атанат. Је «кижининг ады ат болбос» деп албатының айтканы аайынча, байдың ады оны тўбекке там тўжўрет:

Ат туйгагы чупчула берди,
Айылына једалбай, јайнай берди.

«Ангчы кўс барган бойы јас келип», бир эмеш тапканыла ол ат учун төлөйт; албанчы келип, калан сураарда, алузы јетпей, мылтыгын садып, төлөйт. Андый улустың оноң арыгы салымына айылдар ортозына «тербезен» ле болуп тенип јўрери артатан.

Је бу бичикте Чевалковтың анчадала бийик поэтический кеминде чўмдегени «Сыгырган была јалку Бака» ла «Аракы была Чай орун блаашканы» деп баснялары. Олор алтай албаты ортодо канча кире јараганы ла таркаганы керегинде бистиң эмдиги өйдө фольклор јууп турган улус бу произведениелерди көп катап албатыдаң фольклорный произведениелер чилеп бичип алып турганы керелейт. Алтайлар олорды эмдиге јетире бой-бойлорына айдыжып, ундыгылабаган. Онызыла коштой бу баснялардың чечен сөстөри албатыга кеп сөстөр болуп таркаган. Мынаң көргөндө, Чевалков олорды албатының ойгор сөстөрине јуук эдип чўмдегени билдирет.

Абыс Макарий 1872 јылда 28 январьда Н. И. Ильминскийге ийген письмозында[1] бу произведениелерди «алтайлардың коомой кылык-јангдарына: јалку ла аракызак болгонына — удурлашкан» («направлены против алтайских пороков: лени и пьянства») деп бичийт. Је мында абыстар, бойлорының иштериниң учурын көдўрерге, алтайларды өнөтийин јабызадып айтканы билдирет. Чевалковтың басняларының төс учуры башка. «Сыгырган была јалку Бака» деген баснязында ол јаңыс ла «базар баспас болуп» базып јўрген, «јайгы кўннің изўўне чыдабай», «јадарга серўўн бедиреп јўрген», «суула, сал чылап, көчўп јўрген» јалку Баканы көргўзип турган эмес, оның чындык төс геройы — «јадып энчикпес» Сыгырган болуп јат. Оның кеберин Чевалков јок јерденг сананып таппаган, јадынјурумдеги чын иштенгкей алтай улустаң көрўп алган. Тегин алтай улустың јаңында балдарын кичўдең ала ишке, јакшыга ўредери болгон. Ол керегинде «балдарын ээчидип» јўрген Сыгырган керелейт:

Угы јаман дебезин деп,
Уулдарым иштедип јўрўм,
Уурчы, јаман болбозын деп,

---

[1] Н. И. Ильминский. «Алтайская миссия», Томские епархиальные Ведомости, 1906 г., 5 №, 36 стр.

Уулдарым ўредип јўрўм,
Балдарым баштак болбозын деп,
Башкарып кӧрўп јўрўм — деди.

Сыгырган јаҥыс ла иштеҥкей болгоныла кӧрўмјилў эмес, је оныҥ јалкуларды јаратпай, олор керегинде айткан сӧстӧри — чечен, ойгор. Ол, албатыныҥ текши шўўлтезин айдып, јалкуларды озогыдаҥ бери айдылган кеп сӧстӧрлӧ каарып, бурулайт.

Учында басня автордыҥ бойыныҥ текши шўўлтезиле божойт:

Јалку кижиниҥ туружы
Јайрадылган турадый.
Сананбас јалкудыҥ јурты
Суу бускан теермендий.

Мынаҥ кӧргӧндӧ, Чевалков баснязында иштеҥкей ле јалку улусты јаҥыс ла моральный јанынаҥ удурлаштырып турган эмес (бирўзи — кӧрўмјилў, тоомјылу, бирўзи — багай, јескинчилў), је оны материальный да, культурный да суракла колбоштырат. Јалку кижи — «самтар кептў», «јаҥыс адына ӧлӧҥ јетпес, јаҥыс уйы оромго батпас», «ылтармыжы сўўртелип јўрер, јамынганы бийтеп јўрер», «јалку кижи туразын јаппас, јалаҥга барып, кыра салбас...» оноҥ до ары. Иштенер кижи андый эмес: «јалкуурбас кижиниҥ ажы кӧп»; «јурун куран, кеп эдер, јылу болор тура эдер»; «азыраган малы аштабас, ач ўрени јудабас»; «оодылган немезин јазап јўрер, одын, пиченин белендеп јўрер»; «балдарын баштап, иштедип јўрер».

Анайдарда, бу баснянын идейный учуры — ишти ле иштеҥкей улусты кӧдўргени, мактаганы болуп јат.

Баснянын алтай кыска чӧрчӧктӧрдӧгидий диалогический бўдўми (Сыгырган ла Баканыҥ эрмектешкенин кӧргўскени) Сыгырганга алтай албатыныҥ курч кеп сӧстӧриле (эмезе автор бойы сананып тапкан ондый ок сӧстӧрлӧ јалкуларды каара шоодып, санандыра айдарына арга берет.

«Аракы ла Чай орун блаашканы» деген баснянын тӧс учурын онойдо ок оҥдоор керек. Мында автор, алтай улусты ончозын чайзактар ла аракызактар дейле, чайзагын јарадып, аракызагын јаратпай турган эмес, је мында бастыра алтай албатыныҥ кӧрўм-шўўлтези айдылган. Баснянын ўредў сӧстӧри — абыстардыҥ эмес, алтай јонныҥ бойыныҥ ўредўзи. Чевалков, ол ўредўдеҥ аткарынып, баснязында аракызактарды бурулап јаргылайт. Аракызактардыҥ албатыга ончо каршулары, албатыныҥ јўрўмин, ӧзўмин олор буудактаганы, аракызак улус јонго бир де тузазы јок болуп ўрелип турганы — ончозы сўрекей чокум тоололып јат. Аракы «којойымныҥ кулы» болуп, «албатыны јоксырадат, алымга тўжўрет, балдарын аштадат», аракы ажыра улус «мекеге кирет», «кобыдагы малын кородот, алкы јӧӧжӧзин тўгезет»... Аракызак улус кижи јўрегин, кеберин јылыйтат:

Эзиргенче ичкендер
Энезин де согодылар,
Артыгынча ичкендер
Адазын да согодылар,
Тойгончо ичеечилер
Тоны јок базадылар,
Ажыра көп ичеечилер
Аттаң јойу каладылар.

Басня поэтический јанынаң сүрекей јилбүлү бичилген. Мында поэттиң озогы јаргыны ла јаргылашкандардың кылык-јаңдарын, эрмектерин јакшы билери, оны көргүзерге јарамыкту сүр-кеберлер таап алганы, оның байлык юморы, шоодылу чечени билдирет. Чайдың, Аракының, Таткуурдың — кажызының ла — кылык-јаңдары, сөстөри, интонациязы аңылу. Јаргычы Таткуур бойын баштапкы ла тарыйынаң ала комудалду келген Чайга айткан кизиреш кеберлү кыска-кыска сурак эрмектеринең, кату јакару интонациязынаң танылат: «Азраган адаң кем? Эмискен энең кем? Төрөгөн јериң кайда? Төстөп турган јуртың кайда? Кийик болзо, түктү болор, кижи болзо, атту болор: ады-јолың айдып бер. Керек келген болзоң, керегиң айт, керегиң јок болзо, кедери чык!» — деди. Чай ла Аракының бурулажып, актаныжып айтканын ончозын угала, учында ол, озогы аймактың јааны болуп, эл-јонго үредүлү сөстөрлө, интонацияла айдат:

Аракыдаң буру таппадым,
Отко колың тутсаң, колың күйер,
Оңы јок эзирзең, ончо бойың күйер.
Кайадаң калыган кижи өлөр эмес пе?
Кабактаң чыкпас кижи күйер эмес пе?
Бойын бууланып, сууга калыган түжер эмес пе?
Бойына килебей, аракы ичкен өлөр эмес пе?

Чайдың озо баштап айтканынаң түбекке түшкен, комудалду кижиниң јобош үни билдирет. Је Аракы јаргыда оны јылбынглуужыла, чечеркегиле јеңдеп браатканын билеле, ол до атыйланып, чечеркеп, Аракыны көмөлөйт:

Көптиң көзин ойгон аракы,
Көкшинниң күчин алган аракы,
Колдуның колын сындырган аракы,
Буттуның будын сындырган аракы!..

Аракы Чайга айтканда, кыйгырып, керижип айдат:

Сени ичкен кижини
Семиртпейзиң,
Көп ичкен кижини
Көкүтпейзиң!..

Је Таткуурга айтканда, јарамзып, оны, јаргычыны, көдүрип, чечеркеп айдат:

Таткуурым, тарынба!
Тадыганга најы мен,

Татузынып ичкеннинг
Тамагының ўни мен...
Таткуурым, тарынба!
Тадыбас Чайга бўтпе.
Менде јаман јок эди,
Мени билер көп эди.

Бу мынайда поэт озогы јаргыларды макалу табылган сўркеберлер ажыра көргўскени — улусты сўрекей јилбиркедип, каткыртып, олор бу произведениени анчадала тынғ сўўп, јўс јыл кирелў ўйдинғ туркунына оосло айдып келгилеген. Эмдиги де ўйдў бу басня алтай поэзияның эң артык произведениелеринің тоозында турат.

М. В. Чевалковтың бичигенин ол бойы да, өскө дө улус алтайларга кычырганда, миссионерлердиң керелегениле болзо, олорго «сўрекей тынғ јарайтан»[1]. Анчадала школдо ўренгендерди «коркушту јилбиркеткен»[2]. Миссионерлер, Чевалковтың алтай тилле бичигени албатыга церковно-богослужебный бичиктерденғ артык јарап турганын көрўп, оның бу творчествозын буудактабай, бойлорының ижине тузалу эдип ууландырарга, мынаң ары оның ончо бичигени олордың колы ажыра кепке чыксын деп амадагандар. Олордың шўўлтезиле болзо, бу мындый произведениелер крестўлерге чике јарабаза да, је олор ажыра «кудайы јокторды (алтайларды — С. С.) крестке тўжўрерине белетеерге јараар»[3]. Ононғ улам миссионерлер, Чевалковты бойлорының ишчизи эдип алала, бир канча ўйдиң бажында (1877 јылда) оны Чолушманга ийе бергендер. Је Чевалков мында, миссиядаң алган јалына болуп, алтай улусты крестке тўжўрери јанынаң иштеген де болзо, көп лө сабазында олордың хозяйствозына ла культуразына јаан ајару салган. Орус крестьяндардың ижине јакшы ўренип, таскап калган Чевалков Чолушманның улузын бу иштерге ўреткен. Ол керегинде Чевалков бойы бичийт: «Чолушманга келеле, јангыдаң крестке тўшкендерди не ле керектў немеге ўреткем: чанак јазаарына, абра, андазын эдерине, тура тургузарына, киреele агаш јарарына; јурт ичинде өскө дө көп керектерге ўреткем»[4]. Је онызыла коштой М. В. Чевалков, бойының творческий ижин таштабай, ононғ ары эрчимдў көндўктирип, чўмдегенин јаантайын улуска кычырып турган.

Бу ўйдў ол кандый произведениелер бичигени онының 1881 јылда Казаньда Н. И. Ильминский ок кепке базып чыгарган «Поучительные статьи в стихах и прозе» деп бичигинең көрўнет. Бу бичик эки бөлўктў. Баштапкы бөлўкте миссионерлер

---

[1] **Н. И. Ильминский.** «Алтайская миссия», Томские епархиальные Ведомости, 1906, 5 №, 36 стр.

[2] Анда ок.

[3] **К. Соколов.** С Алтая, «Православный Благовестник», 1894, 1 №, 31—34 стр.

[4] **М. В. Чевалков.** Памятное завещание, «Православный Благовестник», 1894, 21 №, 223 стр.

бойлоры көчүрген ле чүмдеген үлгерлер кирген: «Не ле немени јайаганы, элди аргалаганы», «Јаковтыҥ уулы Иосифтиҥ јүрүми», «Калганчы чак», «Килинчектү сүнези эдиҥең айрылганда, кемзинип сыктаганы»[1] оноҥ до өскөзи. Экинчи бөлүкке Чевалковтыҥ бойыныҥ бичиген үлгерлери кирген. Орустап оны «нравоучительные статьи», алтайлап «уткы сөстөр» деп адаган. Олорды шиҥдеп көргөндө, бу өйдө миссионерлер поэтке бир канча салтарын јетиргени билдирет. Чевалков, алтай албатыныҥ озогы ооc поэзиязын бийик баалап, бойы чөрчөктөр, үлгерлер айдатан. Је бу өйдө ол, албатыныҥ поэзиязына јаантайын удурлашкан абыстардыҥ олјозына кирип, азыйда сүүген ооc поэзияны таштап, керек дезе абыстардыҥ јакаруузы аайынча ого бойы да удурлашкан («Кайчы, чөрчөкчи кижи», «Тандырлап тартар комысчы»). Оноҥ улам Чевалков азыйгы поэтический јолынаҥ да (баснялар, туујылар бичиринеҥ) туура барган деп айдар керек. Чевалковтыҥ азыйгы произведениелери «светский» (церковный эмес) литературага келижип турганы, байла, миссионерлерге јарабаган. Айдарда Чевалков бойыныҥ поэтический творчествозын оноҥ ары көндүктирерге јаҥы кебер бедреген деп айдар керек. Андый бойы таап алган аҥылу кеберди ол «уткы сөс» деп адаган. Је бу кеберди тереҥжиде шиҥдегенде, ол сыраҥай ла јаҥы эмес, Чевалков ошкош ло алтай албатыныҥ творчествозынаҥ аткарынганы билдирет. Алтай поэзияда анчадала таркаган поэтический эп-аргалар — түҥдештирү ле параллелизм (кижини кандый бир немеле эмезе тындула түҥдештирип көргүзери). Чевалков оны јакшы билетен. Ол албатыныҥ поэзиязыныҥ бу эп-аргаларын бойыныҥ «уткы сөстөриниҥ» төс эп-аргалары эдип алган.

Кезикте кандый бир кылыкту кижини «уткы сөстиҥ» баштапкызынаҥ ала учына јетире јаҥыс ла немеле түҥдештирип эмезе синтаксически-образный параллелизм төзөп, колбоштырып келет. Темдектезе, «Эки санааду кижи» деген «уткы сөзинде» бир немени эдип турала, онызын јетире бүдүрбей, экинчи немеге көчүп, онойдо јуртында бир де иш эдип албай турган кижини шалтыр салдала түҥдештирет.

Мындый эп-аргаларла оныҥ бастыра јирме тогус «уткы сөстөри» чүмделген. Кажызыныҥ ла учында автор бойыныҥ адынаҥ түп шүүлте (вывод, мораль) айдат. Темдектезе, өрөги адалган «уткы сөстиҥ» учында мынайда айдат:

Көбүк ичкен кижиниҥ курсагы тойбос,
Көп санаалуныҥ ижи бүтпес.

---

[1] Алдында бистиҥ литературоведтер бу произведениелерди М. В. Чевалковтыҥ бойыныҥ дежетендер. Је Оҥдойдыҥ миссионери К. Соколов керелегениле болзо, олорды Макарий Невский ле оноҥ до өскө миссионерлер бичиген эмтир. К. Соколов, С Алтая, «Правосл. Благовестник», 1894, 1 №, 31—34 стр.

Чевалков бу «уткы сöстöрди» бичиирде, оныҥ амадаган амадузы бичиктиҥ бажалыгынаҥ билдирет: «нравоучительные статьи» (ӱредип айдып бичиген статьялар). Автор бу произведениелер ажыра коомой кылык-јаҥдуларга удурлажып, олорды ӱредип, јакшы јолго баштаарга амадайт. Је «јакшы јолды» ол оҥдогонында бир канча анаар-мынаар јайылып турганы бар. Бир јанынаҥ, ол религияныҥ јолында турат (миссионерлердиҥ салтары). Бир канча «уткы сöстöринде» (анчадала шӱӱлте бöлӱгинде) автор коомой кылыкту улусты бу кылыктарын таштап, кудай јаҥыла барзын деп кычырат, оноҥ башка олор «таамы тӱбине тӱжер», «кöрмöскö нәјы болор», олорды «кудай каргаар» деп кезедет. Экинчи јанынаҥ дезе, ол ӱлгерлери ажыра, алдында чылап ок, тегин албатыныҥ кöрӱм-шӱӱлтезин, ӱредӱзин, амадузын айдат. Оноҥ улам бу произведениелерди ајаруга албаска јарабас. Оныҥ албатыныҥ санаазына јуук чӱмдеген произведениелери јаан поэтический ийделӱ болуп јат. Олордыҥ кезигинде «кудай каргаарыла» улусты кезеткени бар да болзо, је бу кезедӱ произведениеге механически кийдирип салгандый билдирет, художественный тексттиҥ бойында айдылганы дезе — ончозы јадын-јӱрӱмнеҥ чип-чике алынган картиналар, шӱӱлтелер болуп јат.

Кара санаалу, шокчыл, кӱйӱнчек, керишчеҥ, öчöш, копчы, сайгакчы, тöгӱнчи, мекечи, мактанчак, чечеркек, јамыркак, сайыркак, кырс улусты албаты бойы качан да сӱӱбейтен. Ол керегинде албатыныҥ канча ла курч кеп сöстöри керелейт. Чевалков бойыныҥ произведениелеринде мындый кылыктарды база шоодып, электеп, кижи чындык, јакшы, ак санаалу болоры учун тартышкан.

Је албаты мындый кылыкту улусты кыска кеп сöстöриле јыга айдып салып тургажын, Чевалков олордыҥ кылыктарын, јонго каршузын, јаманын, јескимчилӱӱн бастыра јанынаҥ *толо* эдип тоолоп көргӱзет. Темдектезе, албаты јаман бай кижи керегинде кеп сöзинде мынайда кыскарта айдат:

Јаман ат семирзе,
Јанына көнөк буулатпас,
Јаман кижи байыза,
Јанына кижи јууктатпас.

Чевалков, бу кеп сöстиҥ учурын там кеҥидип, јамыркак, сайыркак улусты толо көргӱзип, бойыныҥ эҥ артык ӱлгерлериниҥ бирӱзин чӱмдейт:

Јамыркап јӱрер кижи
Јаман кылыкту аттый.
Јаман ат семирзе,
Јанына көнөк буулатпас.
Јаман кижи байыза,
Јамыркап, кижи јууктатпас.
Сайгакту тегенекти тударга јаман,
Сайыркак кижини көрöргö јаман.

Киш јакалу тон кийзе,
Кижини көрүп, тообой јүрер,
Сүбезин[1] тайанып јүрер,
Сүркелеп[2], чалчып јүрер.
Кижи оозынаҥ сөс чыгарбас,
Кийиксип удура айдып јүрер.
Айылга кирзе, төрчи болор,
Аракы ичсе, чалчык болор.
Јаргак тонду јоктуны көрзө,
Јамыркап, оны јаман көрөр.
Јазылбас балу кижиге каршу,
Јамыркак кижи албатыга каршу.
Сары ириҥди кижи сүүбес,
Сайыркакты албаты сүүбес.
Јамыркак, сайыркак, мыны ук!
Сайыркак сайалар,
Јамыркак јайрадылар.

Чевалков, албатыныҥ кеп сөстөринде айдылганынаҥ аткарынып, өскө дө көп «уткы сөстөрин» чүмдеген: «Челдү эт тишке кысталар, чечеркек кижи сөскө кысталар» («Чечеркек кижи»); «тышты јылтырап јүрер, ичи калтырап јүрер» («Јазанчык кижи»); «сыйлап береле, сыйрып алар» («Күјүрчи, блаачы кижи»); «суу көрбөгөнчө, өдүк чечпе, сурабаганча, јолго чыкпа» («Секирме кижи»), ононҥ до өскөзи. Је мындый кеп сөстөрлө ол тузаланбаган да туштa онын «уткы сөстөринииҥ» эҥ артыктары албатыныҥ санаазыла колбулу болуп јат. Бу јанынаҥ Чевалковтыҥ анчадала јамыркак, сайыркак улуска («Јамыркак, сайыркак кижи») удурлашканы јаан учурлу. Мында Чевалков, бойыныҥ өйиндеги јайзаҥдарды, темичилерди, албанчыларды чике адабаган да болзо, је улус бу «уткы сөстө» кем керегинде айдылып турганын јакшы билетен. Бойыныҥ «Күјүрчи, блаачы кижи» деген «уткы сөзинде» онойдо ол алтай байларды айдат. Олорды Чевалков күүни јаман бөрүле түҥдештирет.

Чевалков, јаан поэтический ийделү сөстөрлө алтай байлардыҥ мекезин, тонокчыл кылыктарын илезине чыгарып, јоктулардыҥ адаанын алат. Бай улустыҥ кысканчагын, јонго килебезин «Јуунчак, кысканчак бай кижи» деп «уткы сөзинде» көргүзет. Је Чевалков байларды электеп, шоотсо до, олорды јоголторы керегинде санаа кайда да айтпайт. Ол байларды албатыла јакшы колбулу болорына кычырат («јөөжөни јөлөк эдинбе, јөлөнөриҥ јон болзын»). Је мындый колбу качан да болбозын ол оҥдобогон.

М. В. Чевалков «уткы сөстөринде» хозяйственный ла культурный да сурактарга ајару саларынаҥ туура барбайт. «Эки санаалу кижиде» ишти канайда иштеери керегинде практический јөп берип тургажын, «Секирме кижи» деген «уткы сөзин-

---

[1] Сүбезин — мыкынын.
[2] Сүркелеп — кижиге табарып.

де» јанғыс јерге токтодынбас, јер сайын көчүп јүрер көчкүннің кылыгын јаратпайт. Бу мындый учурлу «уткы сөстөрининг» анчадала јилбүлүзи ле бийик художественный кеминде бичилгени «Шалбыр эр кижи» ле «Шалбыр үй кижи». Мында поэт хозяйствозын, айыл ичин кичеебес јүдек, шалбыр улустың сатирический кеберлерин чокум көргүзет.

Чевалков «уткы сөстөринде» түңдештирүнің ле синтаксически-образный параллелизмнің бийик узы (мастери) болул көрүнет. Кижинің кандый ла кылык-јанғын ол сүрекей јарамыкту, курч түндештирү, параллелизм ажыра чокум көргүзип ийет: «очош кижи очожинең олор тоодий», «коронду ашты ичерге коркушту, копчы кижиле отурарга коркушту», «сайгакчы кижи сары бутту сайгактый: сары бутту сайгак мал амыратпас, сагыжы јаман сайгакчы јурт амыратпас», «сағыскан көргөнине шайраар, сайгакчы көрбөгөнин айдар», «төгүнчининг сөзи төөнің јининдий», «багай тилдү кижи балкаштагы чочкодый: балкаштагы чочко «уймалдым» дебес, багай тилдү кижи «уйалдым» дебес» ле оноң до ары. Бу мындый чечен сөстөр, албатыга таркап, оның поэзиязын там байыткан.

М. В. Чевалковтың бичиктери јаан эмес тиражла чыккан учун түрген тарқай берген. К. Соколов 1893 јылда мынайда бичийт: «Поучениелердинг баштапкы изданиезинең бир де экземпляр бичик артпаган, оның учун јанғы издание сүрекей керектү болуп јат». Бу издание (5000 экземпляр тиражту) ол ок јылда Томкстың типографиязында «Поучительные статьи в стихах на алтайском языке» деп адалып чыккан. Соколовтың керелегениле болзо, бу да јанғы јуунтыдагы религиозный произведениелерди миссионерлер бойлоры чүмдеген («кудайдың кереези» ле «мүргүүл керегинде» бөлүктерди). Је онызыла коштой мында Чевалковтың да јанғыдаң бичигени көп. Олордоң көргөндө, Чевалков 80 јылдарда ла 90 јылдардың баштапкы јарымында (бу өйлөрдөги оның биографиязы јарт эмес) литературно-творческий ижин анчадала тың көндүктирген. Айла бу ижинде ол миссионерлерденг камаанду болгонынаң, религиозный мотивтерденг ырай бергени билдирет.

Бичикте М. В. Чевалковтың произведениелери «Крестке түшкенге үредү сөс» («Наставление новокрещенному») деп бөлүкте салылган да болзо, је бу «үредү сөстөр» јанғыс ла крестке түшкендерге эмес, ол өйдөги ончо улуска јарамыкту болгон. Олордың амадузы — кижини јакшы јадын-јүрүмге, кылык-јангдарга үредери. Је М. В. Чевалков олорды азыйгы «уткы сөстөринең» сырангай башка кеберле бичиген. Бу үлгерлер орус литературада јебрен өйлөрдөң бери чүмделип келген дидактический поэзияга јуук. Байла, Чевалков мындый орус произведениелерле таныжала, олорго темешкен деп айдарга јараар. Је онызыла коштой ого (анчадала үлгер эрмектерди бүдүрерине) алтай кеп сөстөр дө јаан салтарын јетиргени бил-

дирет. Ўлгерлер бир тема аайынча тизилип барган чечен сöстöр кеберлў. «Ўредў сöстöринде» М. В. Чевалков кижи канайда јуртаар учурлу, јон ортодо канайып јўрер учурлу, оныг моральный кебери кандый болоры керегинде, балдарды канайда таскадып ўредери керегинде практический сўме-јöптöр берет. Јиит улуска ол тузалу јакарулар берет. Јаан улусты ол балдарын бек тударына ўредет. «Баланы бек тут» деп ўлгерде јиит улус кандый болоры керегинде айдылат: кыс кижи баштак, каткычы болбос, иштеҥкей, јакшы кылык-јангду болор. Ул тöгўнчи, бузук сагышту, тили јўгўрўк, быјар, бойы сайыркак, улуркак болбос, керсў, укаалу, тöп санаалу болор учурлу. Андый балдарды азырап, тазыктырып аларына поэт практический сўмелер берет. Балдарды ўреткенде, нени де јажырбай, ончозын чынынча айдып ўредер керек деп, поэт јакарат!

Багай, баштак болуп јўрбезин деп,
Багайлар кандыйын куучындап бер.
Чынынча јакшы јўрзин деп,
Чыны незинде — куучындап бер.

Балдарды дезе ада-энези качан да тоop, олорго удурлашпазына, арбанып айтканына ачынбазына, айтканын ундыбай јўрерине, јўрўмде бўдўрерине ўредет:

Эмискен энегерди ачындырбагар,
Эки колы чылаганын ундыбагар.
Азыраган адагарды санааркатпагар,
Акту кўчин слерге бергенин ундыбагар.

Поэт «ўредў сöстöринде» улусты јадын-јўрўмде ончо јеткерлердеҥ, тузактардаҥ ажындыра кезедет.

Мекечиле айылдашпай јўр,
Меке тузагына каптырарыҥ.
Мекечи кижи тöжиҥе отурар,
Мензинип алза, тöбöҥö отурар.

Андый јаман, мекечи улус анчадала байлар ортодо деп, поэт айдат. Олордыҥ тили «сарјудаҥ јымжак», је «јажырын салган ўлдўдий болор». Байлардыҥ ончо куурмак кылыктарын ол албатыга јартап берет:

Алыжып, берижип јўрели деер,
Артыгым көп деп мактанып ийер.
Сыйлап неме кижиге берзе,
Сыйрып, блаал алып барар...
Алганымнаҥ артык берейин деер,
Алганын бербей, јип салар.
Төрööним деп сени айдып турар,
Төрööнин тўбинде мекелеп салар.
Јалакайлап јалчыны јалдап алар,
Јалын бербей, сўрўп ийер.
Андый кижиге јанашпа,
Аш ичижип айылдашпа.

(«Јалканчыкка јанашпа»)

XIX чакта, бастыра јаҥ, башкарту байлардыҥ колында болор тушта; олорды мынайда илезине чыгарганы, олорго мынайда кезем удурлашканы — Чевалковтыҥ санаа-шүүлтелериниҥ бойыныҥ өйинде бийик прогрессивнозын, албаты учун туружарда, ониҥ јалтанбазын көргүзет. Ол, јаҥыс ла поэзиязы ажыра эмес, је јүрүмде де јаантайын чындык учун тартыжып, јоктулардыҥ адаанын алатан. Ол керегинде ониҥ биографиязынаҥ бир канча учуралдар керелейт. Темдектезе, Чевалков Ыжыдагы тубаларга барып јүрерде, андагы јайзаҥ орус бийле нәјылажып, јаргыда бойыныҥ уурчызыныҥ адаанын алып, уурдаткан Јаптык деп кижини базынып турарда, Чевалков Јаптыктыҥ адаанын алган. Тубалардыҥ эки темичизи ониҥ учун «мени чуулдап алып, сого јастадылар» — деп, ол биографиязында айдат[1]. Онойдо ок Артыбашта Орожок јайзаҥныҥ улузы Јыван деп јокту уулды базынып, согорго турарда, ол оны база аргадап алган[2].

Јоктулар учун турушканынаҥ улам ониҥ ады јон ортодо јаан тоомјыда турган. Је јоктулардыҥ күч јадынын ол көрзө дө, бу айалгадаҥ олор канайда чыгарын билбей турган. Бойыныҥ «Тегиннеҥ тегин јүрбе» деген «үредү сөзинде» ол бир де хозяйствозы, јурты, малы, иш-јепсели јок јокту кижиге каткымчылу (наивный) рецепттер берет:

Тегиннеҥ тегин аш јибе.
Теенип јүрүп, суранба...
Јалкуурып базып јүрбе,
Јажына иштенип јүр...
Кижи ажы аш болбос,
Кижиденҥ јигени ток болбос.
Јаман да болзо,
Бойыҥныҥ көчөҥ болзын,
Јаман да болзо,
Бойыҥныҥ јуртыҥ болзын.
Көзиҥ барда, көрүп үрен,
Колыҥ барда, иштенип јүр.

(«Тегиннеҥ тегин јүрбе»)

Јоктуныҥ колында не де јокто, ол канайда иштеп аргаланарын поэт оҥдобой турганы мынаҥ көрүнет. Бай улусты ол мынайда кычырат:

Јоктуны багай базып көрбө,
Јоктуга болужыҥ јетирип јүр.

(«Кижини јаман көрбө»)

Је байларды ол канча ла кирези «карам болбо» деп кычырза, байлар ла јоктулар ортодо мындый колбулар боло берери — бу јүрүмде качан да бүтпес шүүлте.

Чевалковтыҥ «үредү сөстөри» — көп сабазында чике учу-

---

[1] **В. В. Радлов**. Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири, 133 стр.

[2] **Анда ок, 144—145 стр.**

рыла айдылган јакарў, јакылта сöстöр. Је андый да болзо, олор поэтический јаркынду, терең учурлу болуп јат: «билерди көрзöң, бойыңа ўрен, билбести көрзöң, уредип јўр», «кижини јаман көрбöй јўр, кижи кандыйын билбезиң», «чайдам кижиле отурба, чалмазы мойынына кирбезин» ле оноң до ары. Олор бойының öйинде јадын-јўрўмге јаан салтарын јетирген ийделў сöстöр болгон. Олордың учуры эмдиге де јетире јылыйгалак.

80—90 јылдарда М. В. Чевалков јаңыс ла орус дидактический поэзияла танышкан эмес, је öскö дö жанрларды, анчадала И. А. Крыловтың басняларын көп кычырганы билдирет. Онызын «Поучительные статьи в стихах на алтайском языке» деген бичикте Крыловтың ла öскö дö авторлордың көп басняларын көчўрип, чыгарганы керелейт! «Пöтўк баалу жемчуг тапканы» («Петух и жемчужное зерно»), «Чегертки биле Чымалы» («Стрекоза и Муравей»), «Куу, Чортон, Рак» («Лебедь, Рак и Щука»), «Чортон была Мыйдың эркеги» («Кот и Щука»), «Јалчылу Апшыйак» («Крестьянин и Батрак»), «Тўлкў биле Каргаа («Ворона и Лисица»), «Эки ийт» («Две собаки»), «Эки теке» («Два козла»). Улус орус баснописец И. А. Крыловтың јаңыс ла орус албатының эмес, је öскö дö албатылардың санаазын ойгортып, мындый кыска кеберлў, терең шўўлтелў, чечен тилдў бичиген произведениелерин Чевалков сўрекей јарадатан. Чевалков бу басняларды учуры аайынча бичик билбестерге де чокум алтай тилле јарт эдип көчўрген. Оның учун бу произведениелер орус тилден көчўрилген деп билдирбей де јат. Кезик басняларды көчўрип, олорды алтай улустың јадын-јўрўмине келиштирип, јаңы сöстöр кожуп та ийетен. Темдектезе, «Куу, Чортон, Рак» деген басняны айдып береле, оның учурын алтай кеп сöслö јартайт:

Агын сууда сал јакшы,
Ас кижиде јöп јакшы.

Озо баштап ўргўлјиге најылар болор деп чертенижеле, оноң ээзи сöök таштап берерде, оны блаажып, согужа берген эки ийт керегинде баснянын учында көчўреечи база ла алтай поэзиядан кожот:

Ыңгыр, ыңгыр, ыңгырчак,
Ат кулагына амыр јок,
Эки јаман табышса,
Эл кулагына амыр јок.

Чевалковтың орус тилден көчўрген произведениелери көп онјылдыктардың туркунына алтай школдорго чыгарган кычырар бичиктерге кирип турган, нениң учун дезе, олор јаңыс ла учуры јанынаң терең болгон эмес, је бойы јаан эмес, тили сўрекей чечен, јилбўлў болгон.

80—90 јылдарда Чевалковтың таланты там јайылып, ол бойы бу öйлöрдö бир канча јаңы баснялар бичиген: «Алтай-

дыҥ аҥдары», «Јокту Номон ло бай Саҥыскан», «Каргаа», «Көбөлөк лө Адару». Олордыҥ анчадала баштапкылары јаан социальный учурлу («Алтайдыҥ аҥдары» ла «Јокту Номон ло бай Саҥыскан»). Бу баснялар Чевалковтыҥ алтай байлар ла јоктулардыҥ ортодо колбуларын бойыныҥ јажына шиҥдеп келгенининҥ итогторы болуп јат.

«Алтайдыҥ аҥдары» деген баснязында ол Алтайдыҥ ол өйдөги јамылуларыныҥ кеберин, кылык-јаҥдарын көргүзет. «Кем бай — ол бий» деген алтай кеп сөстиҥ чыны јайзаҥ, темичи, албанчы көстөп туткулаган јуунда чике көрүнет. Чевалков бойы бу мындый көп јуундардыҥ керечизи болгон. Јамылуларды эл-јон јуунында јөптөжип, көстөгилеп туратан јаҥ болгон до болзо, је бу јаҥ тегин ле темдек болгон. Чынын көрөр болзо, мындый јамылуларды эл-јон эмес, байлар ла көстөп тудатан, јокту улус дезе ӱн јок болотон.

Чевалков баснязында бойыныҥ өйиндеги андый јуундардыҥ бастыра сӱме-төгӱнин, јонды мекелеерге ууландырылганын сӱрекей ус, билгир көргүзет. Озо баштап бастыра аҥдарды јууп, «текши шылап», «ак санааалу јайзаҥ», «тереҥ сагышту темичи», «албан јуур албанчы» тудар деп јар эткендер, је аҥдар јуулган соҥында «текши шылаш» ундылып,

Азулу аҥдар алдынаҥ јөптөшти:
«Акты, караңы айу билер» — дешти.
Айуны јайзаҥ эдип алдылар...
«Көзи отту, көкси чоктудаҥ
Коркушту темичи тудалы» — дешти.
Көзи канду көк бөрӱни көрдилер,
Көзи отту деп, оны темичи эттилер.
Тӱлкӱни тӱжӱмет деп көрдилер.
Тӱбинде: «Ол јараар» — деп, албанчы эттилер.
Кан ичип, эт јийтен азулу аҥдар
Калыгына казыр јамылу болдылар.
Аргазы јок кичӱ аҥдарды
Айдап келип, кол салдырдылар,
Калазак баштаган оок аҥдарды
Капсап туруп, кол салдырдылар.

Калганчы строкалар керектиҥ аайын анчадала чокум көргӱзет: јоктулар Айуны, Бөрӱни, Тӱлкӱни јамылулар эдерге јөп эмес те болзо, је байлар олорды «айдап келип», «капсап туруп», «кол салдырдылар». Айу, Бөрӱ, Тӱлкӱ байлардаҥ болгонын поэт олорды «кан ичип, эт јийтен» аҥдар деп адаганыла көргӱзет. Бир јанынаҥ, јаантайын эт, кан јиир улус чын ла јаҥыс байлар ла болгон, јокту улус ондый ашты каа-јаада ла амзайтаҥ (онын учун олор «эт јибес» аҥдар деп адалат). Экинчи јанынаҥ, «кан ичип, эт јийтен», «азулу», «јимекей» деген эпитеттер Айу, Бөрӱ, Тӱлкӱ азыйдаҥ бери јонынын канын соорып, кӱчин јип, базынчыктаганын керелейт. Олорго көрө, јоктулар «јобош», «аргазы јок», «оок», «кичӱ» аҥдар деп адалат. Байлар ла јоктулар ортодо јаҥыс јилбӱлер, тӱҥей јадын-јӱрӱм, тӱҥей

право јок болгоны — ангдар јуунга келгенининг баштапкы ла тарыйынанг көрүнет:

Эт јиир јимекей ангдар бир одуга јуулды,
Эт јибес јобош ангдар башка одулу болды.
Калазак баштаган оок ангдар
Каныркап јүретен ангдарга казанчы болдылар.

Јуунда кемдерди јамылулар эдерин шүүжерде, сөс айдар улус «көзи канду көк Бөрү», «јелбер түктү» семис Јеекен, «куурмакчыл кылыкту Түлкү» ле болот, өскөлөрине сөс айдарга бергилебейт.

Басняда азулу ангдар јамылулар болгон соңында, олор эл-јонын канайда «башкарганын» поэт сүрекей чындык, терең художественный обобщениелү эдип көргүзет. Мында кажы ла сөс јаан картина јурап берет. Олор эл-јонын өмөлөжип тоноп јадылар, тоноп алганын бой-бойлоры ортодо үлежедилер. «Јокту јонын јонуп турдылар, јонуп алганын кул эндилер» — бу сөстөр ол өйлөрдөги мунгдар тоолу јокту билелердинг кул болуп јүргенининг шыралу салымын көргүзет. Алтайдынг јамылулары карын, тарту јогынанг улустынг керектерин аайлабайтан: «Тажууры јок комудалду келгендер, тажылган јип, јанып турдылар». Айу-јайзанг јонның керегин башкарбай, «тажуурдынг јайзангы» болуп отурат.

Басня база ла албатынынг ойгор кеп сөстөриле божойт:

Јиген јаак семирбес,
Јидирген јаак кугарбас.
Јимекчининг јылы кыскарар,
Јигендери јерге калар.
Каралап актуны јигендер
Калыкка учында каткы болор.

Је бу кезедү јамылуларды јонго килемјилү ле болзын деп кычырат, ол өйдөги общественно-политический стройды төзинең ала кубултары керегинде санаага Чевалков јетпеген де, једер аргазы да ол тушта јок болгон. Андый да болзо, Чевалков алтайлардынг јамылулар тудатан јуундарынынг бу мындый чындык эмезин, јоктулар байларга мекеледип турганын чикезинче көргүскени албатыны терең санандырып, байларды көрбөзине, олорго удурлажарына көдүрерге јөмөгөн деп айдар керек.

«Алтайдынг ангдары» деп басняда Чевалковтынг ас сөстөрлө јаан картиналарды көргүзип билер узы бийик кемине јеткен. Анчадала онынг сатирический ийде-күчи тынгыган. Је онызыла коштой бу басняда автор Алтайдынг ар-бүткенин, ангдарын бийик поэтизировать эдип билери көрүнет. Јуунга јуулган ангдарды тоологоны басняда айдылганыла сюжет јанынанг бир эмеш колбулу да болзо, је учуры јанынанг алдынанг турат. Мында автор Алтай јүзүн-јүүр ангдарга байын, олор «јеезелү агаштарда», «тас тайгаларда», «бөлүк таштар аразында»,

«корболу талдар ортодо», «тектир кайаларда», «каралјылу сууда» — кайда ла турлулап турганын көргүзет. Автор олордыҥ кажызына ла чокум, јилбүлү поэтический характеристика берет, бу характеристиканыҥ көп сабазы албатыныҥ оос поэзиязынаҥ алынат: «бойыныҥ мангканын билбес борсук», «корболу талдаҥ чыккан койон», «сыбыскызын сыктадып эткен сыгын», «јыду сарас», «көзи јетпес көк номон», оноҥ до өскөлөри. Онызыла коштой бу бөлүк анафорала эптү үлгерлелгенинеҥ улам сүрекей јараш угулат.

Бу баснязында Чевалков бойыныҥ өйиндеги башкарту јамылулар канайда тудулып турганын ла олордыҥ албатыга каршу кылык-јаҥдарын илезине чыгарган болзо, экинчи баснязында — «Јокту Номон ло бай Саҥыскандa» — байлар албатыныҥ күчин јигенин чокум көргүзет. Чевалковтыҥ произведениелеринде јоктуларды байлар јонуп јийтенииҥ башка-башка кеберлери айдылган: артыктап калан (албан) төлөттирери, «момычта» иштеттирери, минерге берген «аттыҥ тери» учун төлөттирери, сыйлап берген сый учун «болуш» алары, төлүге алганын төлөбөзи, јалчыныҥ јалын бербези, улустаҥ карын эмезе «сый» алары, јоксырай бергендерди кулданары оноҥ до өскөзи. Бу ончозы јоктуныҥ мойынына артылган. «Јокту Номон ло бай Саҥыскан» деген басняда кижииҥ күчин јийтен байлардыҥ андый куурмак эп-аргаларыныҥ јоктуларга анчадала јеткерлүзиниҥ бирүзи көргүзилет. Бу мындый эп-аргала байлар анчадала јаҥыс сөөктү улустыҥ күчин јип, тузаланатандар. Чевалков андый мекениҥ учурын јакшы онгдоп, баснязында көргүзет:

Саҥыскан Номонго јакшыркап айтты:
«Саламду, кылгалу аш бирге салалы,
Салган ажыбысты теҥ үлежип алалы.
Сананганда, аракы азып ичип јүрели..
Ат болзо, минижип јүрели,
Айрылбас нак најы бололы...
Албанчы албан сурап келгежин,
Албаныҥды мен берип турайын» — деди.

Јокту Номон «көзи сыкык» учун байдыҥ мекезин көрбөй калган. Ол «ноокы түги тазаганча јер түртүп», бай Саҥыскан берген аштыҥ үрениле кыразын үрендеп, јакшы түжүмдү аш өскүрип алган. Је бай Саҥыскан Номон ажын согуп алган тужунда ла келет: «Эки колыҥ чылаган» — дейле, Номонго ол эки обооныҥ јаанын — саламын — берет, бойы дезе кичүзин— ажын — алат.

Басняда јаҥыс ла байлардыҥ меке-јимекчизи керегинде айдылган эмес, онызыла коштой бу мекени башкарту корыганы, ого јөмөгөни көргүзилет. Јокту Номон бай Саҥысканга мекелетсе де, алдыртканын јамылулар ажыра некеп аларына иженет. Је јайзаҥ, темичилер, оныҥ чын некегенин өнөтийин буудактап, учында, байга болужып, јоктуны сен бойыҥ бурулу

деп, база ла мекелеп койгон. Мекенинг ӱстӱне меке. Јоктуныг алдында бай-јайзанғныг бек шибеези туруп, керектинг чынына ол једип болбойт. Бу чындык кайда болгонын Чевалков бойы да ол өйдө билбеген. Оныг учун басняныг учында ол јайзанг-темичилерди «каралап јаргы этпезине», байларды «јоктуны јаман көрбөзине» кычырат.

Чевалковтыг «Алтайдыг ангдары» ла «Јокту Номон ло бай Сағыскан» деп басняларын кычырып, ол аллегорический сӱр-кеберлер табарыныг бийик кемине једип алганын көрӧдибис. Аллегорический сӱр-кеберлер ағ-куш керегинде јебрен өйлөр-доғ бери айдылып келген алтай чорчоктордо ло легенда-куучындарда да бар. Је Чевалковтыг аллегориялары фольклордогы традиционный аллегориялардағ сырағай башка, јағы болот. Айу-јайзағ, бӧрӱ-темичи, тӱлкӱ-албанчы, сағыскан-бай, номон-кырачы — бу ончозы сӱрекей јарамыкту аллегориялар. Андый поэтический эп-аргага Чевалков улу баснописецтег И. А. Крыловтог ӱренип алганы јарт. Кезик учуралдарда оныг аллегорический сӱр-кеберлери Крыловтыйына сырағай јуук. Темдектезе, «Көбөлӧк лӧ Адару» деген баснязы бойыныг сӱркебери де, учуры да јанынағ Крыловтыг «Муравей и Стрекоза» деген баснязына сырағай јуук.

«Каргаа» деген баснязында Чевалков, «Кан-Кередеге темежип, каргааныг буды чупчылган» деп алтай кеп сӧслӧ тузаланып, тӱлкӱ ағдаган Кан-Кередеге кӱйӱнеле, бойы баатыркап, кӱчӱркеп, тӱлкӱ ағдаарга сананып, тӱбекке тӱшкен каргааныг кеберин көргӱзет. Бир канча сӱр-кеберлерди ле сюжеттерди ол алтай ла орус чӧрчӧктӧрдӧг алып, басня кеберлӱ эдип бичийт. «Тӱлкӱ ле Турна», «Балазы јок улус», «Энчикпес тилдӱ эмеген». Бу произведениелер ажыра ол билеркектерди, улустыг «кызыл чырайын» баалап, «кылыгын көрбӧй» тургандарды, «энчикпес тилдӱлерди» шоодып электейт.

«Поучительные статьи в стихах на алтайском языке» деген бичик чыккан сонғында, 1894 јылда Чевалковтыг орус тилге көчӱрилген «Памятное завещание»[1] («Ундылбас кереес») деп бойыныг биографиязын такып бичигени чыккан, је алтай тилле оныг оригиналы кепке базылбаганынаг улам табылгалак. 1896 јылда М. В. Чевалков миссияныг ижинең чыгала, оног ары бойы курсагын азыранар аргазы јок болуп, балдарында јӱрген. 1901 јылда 23 августта (азыйгы стильле) ол Онгдойдо кызында јӱрӱп, оорыйла, јада калган.

М. В. Чевалковтыг адын, бичиген произведениелерин алтай улус ундыбай јӱрген. Алтай школдорго керектӱ литературный хрестоматияларда оныг бойы бичиген ле орус тилдең көчӱрген произведениелери чыгып туратан (анчадала «Ачап ийт», «Эки теке», оног до өскӧлӧри). Је 30-чы јылларда бир кезек

---

[1] М. Чевалков. Памятное завещание, «Православный Благовестник», 1894, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 21 №№.

алтай литераторлор, оны миссионер болгон дежип, оның творчествозына аjару салбагандар. Jаңыс ла Ада-Төрөл учун Улу jуунның кийининде советский ученыйлар, ол тоодо Н. А. Баскаков, Л. П. Потапов ло оноң до өскөлөри, Чевалковтың творчествозын шиңдеп, оның jаан исторический ле культурный учурын темдектегендер[1]. Бу өйлөрдөң ала Чевалковтың ады алтай литературоведениеде катап адалып, Туулу Алтайдың бичиктер чыгарар издательствозы 1958 jылда оның эң артык произведениелериненг «Ӱлгерлер ле баснялар» деп jуунты белетеп чыгарган[2].

Чевалковтың творчествозының учуры оның произведениелерин шиңдегенибистең jакшы көрӱнет. Ол алтай тилле литературно-творческий ишке jол ачкан баштапкы ла писатель болуп jат. Чевалков бойының творчествозында алтай албатының ооc поэзиязынаң ла орус классический литературадаң ӱренип барган. Орус литература ого jаңыс ла jаңы жанрлар (басня, дидактический ӱлгерлер) ачарга арга берген эмес, jе оның бастыра творчествозының ууландырузына салтарын jетирген. Чевалков орус литератураның классиктериниң, анчадала И. А. Крыловтың, шылтуунда критический реализмниң jолына туруп алган деп айдар керек.

Орус критический реализм оны бойының творчествозыла албатының jилбӱлери учун туружарына, бай-jайзаңғының jаңына удурлажарына, алтай албатының экономический ле культурный сонгдогонын jоголторы учун тартыжарына баштаган. Ол бойы алтай улус ортодо jоруктап, олорды jаантайын орус хозяйстводоң ло культурадаң ӱрензин деп кычырган. М. В. Чевалков, бийик ӱредӱзи jок, тегин крестьян кижи, jаан политический суракгарды оңдоор кемине jетире өзӱп болбогон. Айла бу керекке миссионерлер jаантайын бӱдак эдип, оның санаазын туура тартып тургандар. Jе андый да болзо, Чевалковтың алтай улус ортодо хозяйственный ла культурный суракгар аайынча jайган практический санаа-шӱӱлтелери албатыга jаан тузазын jетирген. Оның учун Чевалков баштапкы алтай просветитель деп адалып турганы jолду.

Онызыла коштой, М. В. Чевалков оның кийининде өзӱп барган реалистический алтай литературага jаан салтарын jетиргенин темдектеер керек. Чевалков бойының творчествозында баштапкы ла алтай литературный ӱлгерлер бичиген. Ол jаңғыс ла ӱлгер кеберлӱ jаңы жанрлар тӧзӧгӧн эмес, jе ӱлгерлейтен эп-аргалардың бир канча jолын, анчадала коштой (парный) анафорала тузаланатанын, jангжыткан. Чевалковтың

---

[1] Н. А. Баскаков. Алтайский фольклор и литература, Горно-Алтайск, 1948 г.; **Л. П. Потапов**. Очерки по истории алтайцев, Новосибирск, 1948, 368—369 стр.

[2] М. В. Чевалков. Ӱлгерлер ле тууjылар, Горно-Алтайск, 1958.

ўлгерлери бойыныҥ ритмиказы аайынча албатыныйына (анчадала кеп сöстöргö) сыраҥай јуук. Ўлгерлериҥ јолы синтаксический кебери аайынча эжер болуп (көп сабазында алдынаҥ кыска эрмектер болуп), кажызыныҥ ла кийининде ўн токтоп (пауза болуп), ритм бўдет. Көп учуралдарда ол, алтай кеп сöстöргö темежип, коштой (парный) эмезе кечилтире (перекрестный) рифмала тузаланат. Је Чевалковтыҥ творчествозында анчадала баалу неме — ол алтай тилле чечен поэтический эрмек-сöстöрди канайда бўдўреринииҥ көп эп-сўмелерин (тўҥдештирў, эпитет, метафора ла онон до öскöлöри) ачала, олорло литературный произведениелер чўмдеерде билгир тузаланганы болуп јат.

Ониҥ мындый көп једимдеринеҥ аткарынып, олорды онон ары јарандырып, байыдып, кийиниидеги алтай писательдер алтай литератураны көндўктирип баргандар.

М. В. Чевалковтыҥ произведениелери јаҥыс историяда ла арткан эмес. Эмдиги öйдö јаҥы, советский алтай улус олорды јилбиркеп кычырып, јаҥыс ла озогызын билип алып турган эмес, је эмди де бойлорына көп туза алынып турганы ониҥ адын мактулу эдет.

Алтай советский литература

Революциядаҥ озо Россияда јаткан кӧп тоолу албатылардыҥ озочыл санаалу улустары кааннынҥ јаҥынаҥ албатылар јайымданарын орус пролетариат баштаар деп, ого иженгени ле јӧмӧгӧни тегиндӱ эмес болды. Јер ӱстӱнде эҥ ле революционный класс — орус пролетариат.— Коммунистический партияга баштадып, 1917 јылда Улу Октябрьский социалистический революция ӧткӱрип, бастыра телекейдиҥ историязында јаҥы эра ачкан. Россияныҥ ончо албатылары, бу революция јеҥеринде эрчимдӱ туружып, оныҥ шылтуунда политический јайымга јединип, улу орус албатыла кожо јаҥы, социалистический обществоны бӱдӱргени Советский Союзтыҥ качан да бузулбас карындаштык боло берген ончо албатыларыныҥ билезиниҥ бастырателекейлик учурын сӱрекей бийиктедет.

Алтай албаты бу биледе — улузыныҥ тоозы ас албатылардыҥ бирӱзи. Је бу албатыныҥ советский ӧйдӧги исторический јолын јаҥыс оныла да колбой шиҥдеп кӧргӧжин, бистиҥ ороондо социализмди тӧзӧгӧниниҥ улу учуры там кеҥиде, тереҥжиде јарталат.

В. И. Ленин 1921 јылда мынайда бичиген: «РСФСР-диҥ картазын кӧрӱгер... Оренбургтаҥ ла Омсктоҥ тӱштӱк јаар, Томсктоҥ тӱндӱк јаар учы-кыйузы кӧрӱнбес телкем јерлер јадыры. Анда кӧп тоолу јаан культурный государстволор бадар эди. Је бу бастыра телкем јерлерде патриархальщина, јарымдай кийик ле сыраҥай кийик јадынныҥ бойы бийлеп јат»[1].

Коммунистический партияныҥ ла Совет башкаруныҥ ӧткӱрген политиказыныҥ ла совет албатыныҥ јаан ийделӱ кӱчиниҥ шылтуунда бу край — Сибирь — кыска ӧйдиҥ туркунына танылбас болуп кубула берген. Оныҥ бастыра байлыгын совет албаты тузаланып, мында јаан индустрия, бийик социалистический јурт хозяйство, качан да болбогон культура тӧзӧгӧн. Анчадала јаан ајару ла килемји Сибирьде јаткан орус эмес кӧп тоолу албатылардыҥ сыраҥай соҥдогон экономический ле культурный јадын-јӱрӱмин кӧдӱрип аларына салылган. Ком-

[1] **В. И. Ленин, 32 том, 328 стр.**

мунистический партия ла Совет башкару ойгор ленинский национальный политиканы јўрўмде бўдўргени кандый бийик социалистический једимдерге экелгенин Туулу Алтайдаң јакшы көрўнет.

Революциядаң озо Туулу Алтай кандый болгоны керегинде көп улус бичиген. Темдектезе, ол туштa Алтайла јоруктаган орус писатель Н. И. Наумов бойыныҥ «Горная идиллия» деген очергинде алтай албатыны каанныҥ бийлери, орус ла алтай кожойымдар ла байлар канайда аайы-бажы јок тоноп, јоксыратканын, алтайлар, күч јадынга чыдашпай, кырыларына јеткенин бичийле, учында айдат: «Кандалеп суу кажы ла кижини кайкадар, бу сўрекей јараш, улу бўдўмдў туулар эмди јўзўнјўўр тоноштыҥ јери боло берген ачу-коронду салымына ыйлап турган эмес пе?.. Ол керегинде сананып, јўреги јокторго тоноттырып, табынча кырылып турган бу ак санааду эл-јон учун меге сўрекей ачу болды». Јарлу орус писатель В. Я. Шишков 1914 јылда бичиген «Чуйские были» деген очерктеринде Алтайдагы кожойымдардыҥ ончо меке-куурмактарын илезине чыгарып, тоблоп, Чуй тракт керегинде айдат: «Алтайлардаҥ ла монголдордоҥ кожойымдар тоноп-эжип алган мöҥўнди ле алтынды бу тракттыҥ ўстўне баштaлганынаҥ ала учына јетире јайарга једер. Јарымдай кийик, је ак сагыштy көчкўндердиҥ јыпшык көстöринеҥ мöлтўреп чыккан јашты бу трактка баштaлганынаҥ ала учына јетире уруп апарарга једер: андый јаан ачу-коронды олорго калју-казыр, азулу ач јутпалар јетирген». Шишков алтайлар учун анайда кородоп тура, је ол ок тарыйын Россиядагы ончо албатыларга, ол тоодо алтай да албатыга, јайым келерине иженип турган: «Алтайдыҥ сыртына камчыдый тўшкен Чуй, агару суу! Кайыр кајула кўркўреп чакпындалат, бастыра бойы буурыл, бастыра бойы јелбер; атыйланып кекенет. Токто, Чуй, токто!.. Кöр — кўнчыгышта таҥдак кызарат... Тўш келедири, тўш келедири, тўн божогон... База ла эмеш сакы — ол туштa сениҥ толкуларыҥ öскö кожоҥдор кожоҥдоор, јаҥы јаркынду ла сўўнчилў керектер керегинде куучындаар. Ол туштa озогызы ойто бурылбазын, келген кўнди бўркебезин».

Алтайга андый кўн 1917 јылда чалыган. Оны Улу Октябрь экелген. Оноҥ бери эмдиге јетире тыҥ ла көп öйлöр öтпöгöн, је Туулу Алтайдыҥ кебери канча кире кубулган! Алтай албаты, Советский Союзтыҥ ончо албатыларыныҥ јаҥыс билезинде болуп, социализмди тöзööринде эрчимдў туружып, öскö айалгаларда көп јўсјылдыктардыҥ туркунына öткöдий јолды бу кыска öйдиҥ туркунына ödўп келген. Бу јол албатыны патриархальщинадаҥ — социализмге, «јарымдай кийик ле сыраҥай кийик јадынныҥ бойынаҥ» — телекей ўстўнде эҥ бийик экономикага ла культурага, право јок јўреринеҥ — јайымга, комудалду, ый-сыгытту јўреринеҥ — сўрекей ырысту болорына экелген јол болуп јат.

Туулу Алтайда мындый улу-јаан социально-экономический ле культурный кубулталардың шылтуунда алтай албатының творческий аргазы, кӱчи јайымдалып, алтай советский литература да төзӧлип, ӧзӱп келген.

Коммунистический партия ла Совет башкару, художественный литератураны ишкӱчиле јаткандарды коммунистический санааалу эдип тазыктырарында сӱрекей јаан ийде-кӱч деп баалап, бистинг ороонның ончо албатыларының литературазын бийик ӧскӱрерине јаантайын ајару ла килемји салган. Бу килемји алтай да албатыга јеткен. Бичик билбес алтай албатыны бичикке ӱредип, оның төрӧл тилиле книгалар кепке базар издательство ачып, газеттер чыгарып, алтай улус ортодонг писательдер ӱредип, олордың творческий ижине јаантайын болужыч јетирип, партия ла башкару алтай литературанының чечектелип ӧзӱп барарына керектӱ ончо айалгаларды төзӧгӧн. Бу ончозының шылтуунда совет ӧйдӧ ӧскӧн алтай литература көп једимдерге јединип, алтай албатының јаңы культуразының бийик кеминиң темдектерининг бирӱзи боло берген.

Алтай литература бойының ӧзӱминде алтай албатының канча јӱсјылдыктардың туркунына чӱмделген оос поэзиязыла јаантайын колбулу болуп көндӱккен. Төзӧгӧзинде албатының чокум тили болгон оос поэзия алтай литературный нормаларды тургузарында эң учурлу болгон. Алтай писательдер произведениелеринде бойының албатызының озогыдаң бери эмдиге јетире исторический салымын, ӧткӧн јолдорын, јадын-јӱрӱмин, иштеген ижин, јаңдаган јаңдарын, психологиязын көргӱскен. Бу ончозы алтай литератураны алтай албатының бойының национальный литературазы эдет. Је онызыла коштой, алтай литература јаңыскан, алдынаң бойы ла көндӱгип ӧскӧн деп айдарга чек јарабас. Алтай албатының фольклоры оның энези аайлу болгожын, је бу сыранган јиит литератураның тӱрген ӧзӧрине ӧскӧ карындаштык албатылардың азыйдаң бери көндӱгип келген байлык творческий ченемелдӱ литературалары јарамыкту салтарын јетирген. Олордың ортозынаң анчадала орус классический ле эмдиги орус советский литератураны темдектеер керек. Оның алтай писательдердинг творчествозына јетирген болужы башка-башка кеберлӱ. Алтай писательдер, орус литературадаң ӱренип, көп јаңы жанрлар төзӧп баштаган, орус писательдердинг бичиген произведениелерин кычырып эмезе төрӧл тилине көчӱрип, олордың творческий узына, художественный эп-аргаларына ӱренгилеген. Анчадала јаан болушты алтай писательдер, орус писательдерле кожо бойлорының бичигендерин шӱӱжип, олорло јаантайын јӧптӧжип, бистинг ороонның писательдерининг јуундарында, пленумдарында, съездтеринде кожо туружып, алгандар.

Алтай литература — бистинг сӱрекей јаан, байлык көпнациональный советский литератураның бир бӧлӱги. Оны басты-

ра советский литератураның өзүминең айрып, алдынаң турган литература деп көрөргө јарабас. Алтай писательдерди ле олордың творчествозын өскө албатылардың писательдериле, слордың творчествозыла көп темдектер бириктирет: текши марксистско-ленинский көрүм-шүүлте, коммунистический партийность, коммунистический обществоны бүдүрерине ууландырылган амаду, советский албатының јадын-јүрүмиле бек колбузы болгоны, оның ижин, санаазын көргүскени оноң до өскөзи. Советский писательдерди ончозын бистиң сүрекей байлык социалистический јадын-јүрүм, оның героический албатызы, бүдүрген улу керектери јаркынду творчествого көдүрет. Советский литератураның, ол тоодо алтай да литератураның, текши художественный методы — социалистический реализм. Бу метод ончо ло литератураларды, ончо ло писательдердиң творчествозын јүзүндеш эдип турган эмес, писательдердиң творчествозында јүзүн-башка стильдер, художественный кеберлер, эп-аргалар болорына јаан јол ачат. Социалистический реализм советский литературалардың байлык национальный кеберлерин оноң ары чечектелтип көндүктирерин некейт.

Партияның XXII съезди јөптөп алган КПСС-тиң Программазында бастыра советский литератураның мынаң ары көндүгип барар јолы чокум темдектелген: «Литератураның ла искусствоның көндүгерииң төс линиязы — албатының јадын-јүрүмиле колбуны тыңыдары, социалистический јүрүмниң байлыгын ла јүзүн-башказын чындык ла бийик художественный кеминде көргүзери, чын коммунистический болуп турган јангыны оморкодулу, јаркынду јураары, обществоның ичкери барарын буудактаган не ле немени илезине чыгарып, ого удурлажары». Бу јолло национальный кеберлү, социалистический учурлу ончо литературалар, ол тоодо алтай да литература, барып, коммунизмди бүдүрип аларына болужын јетирет.

Алтай советский литература — сүрекей јиит литература болуп јат. Је андый да болзо, совет өйдиң туркунына оның бойының өзүп келген исторический јилбүлү јолы бар. Бис, бастыра советский литератураның историязын научный јанынаң шиңдеп тура, мындый јиит литературалардың өткөн јолдорын ајаруга албай калар учурыбыс јок. Көпнациональный советский литератураның кажы ла национальный бөлүгин шиңдегени — бу литература сүрекей јүзүн-башка ла байлык болгонын керелеп көргүзет.

Советский литератураның историязын периодторго бөлиген-де, бистиң литературоведческий наука оны советский государствоның, бастыра советский албатының өткөн јаан учурлу исторический этаптарыла колбоп јат. Онызы сүрекей јолду, нениң учун дезе, кандый да литератураның өзүми албатының текши материальный ла культурный өзүмиле, оның историязында болгон јаан учурлу керектерле колбулу болуп барган.

Советский литератураның бу мындый текши исторический јолы ла оның периодторы — алтай да литератураның јолы ла периодторы болуп јат. Је онызыла коштой алтай литератураның јолында бир канча ањылулар барын темдектеер керек. Бу ањылулар алтай албаты Совет јанга ла социализмге киргенинин, оның текши культуразы өскөнининг јолының исторический ањылуларынаң камаанду. Туулу Алтайдың бастыра јерлеринде Совет јаң тургузылар тужунда алтай албатыда бир де писатель јок болгон. Оның учун текши советский литератураның историязының Улу Октябрьский революция ла гражданский јуу тужундагы периодын алтай литературага механический көчүрери јарабас болгоны јарт. Улу Октябрь ла гражданский јуу керегинде произведениелер көп лө сабазында кийининдеги өйлөрдө, алтай улустаң баштапкы советский писательдер өзө берген тужунда, чүмделип башталган. Оның учун алтай советский литератураның өзүминиң баштапкы периоды албатының хозяйствозын орныктырган тужы болуп јат (1922—1929 јылдар). Экинчи период, текши советский литератураның чылап ок, социалистический обществоны бүдүргенининг јылдары болуп јат (1930—1941 јылдар). Бу эки периодтың туркунына алтай литература јаңы ла төзөлип башталган. Алтай писательдердиң кезиги (Мундус-Эдоков, Чагат-Строев, Кучияк) бу өйлөрдө бир канча јаан, јилбүлү произведениелер бичиген. Је бу «баштапкы үйе», алтай писательдер 40 јылдардың учы јаар ла јуу башталган өйлөрдө јада калгандар. Арткандары, творческий ижин јаңы ла баштап алган јиттер, перозын мылтыкка солып, Ада-Төрөлин фашисттерден корыырга баргандар. Оның учун Ада-Төрөл учун Улу јуу өйинде (1941—1945 јылдар), П. Кучияктың ла бу өйдө творческий ижин јаңы баштаган Ч. Енчиновтың бичиген бир канча произведениелеринең башка, ас произведениелер чыккан. Је јууның кийининде, анчадала 50 јылдардың башталганынаң ала, алтай писательдиң тоозы көптөп, алтай литература эрчимдү көндүге берген. Бу керекке јаан болужын партияның Төс Комитединиң идеологический суралтар аайынча јөптөри (1946—1948 јј.), литература ла искусство керегинде Н. С. Хрущевтың куучындары, Туулу Алтайда партияның обкомының ла облисполкомның јөптөри, советский писательдиң съездтери, пленумдары јетирген. Бу өйлөрдө алтай литература кенгиде ле теренгжиде өзөр јолына чике кирип алган.

Албатының хозяйствозын орныктырар ла јарандырар өйлөрдөги алтай литература

(1922—1929)

1917 јылда февраль айда кааннын башкарузы ангтарылган деп солун табышты алтай албаты сүрекей сүүнчилү уткыган. Канча чактардын туркунына базынчыкта, кыйында болгон албаты эмди јайым келген деп иженип турган. Је оныҥ бу ижемјизин Февральский революция бүдүрбеди. 1917 јылда июль айда Туулу Алтайда төзөлгөн буржуазно-националистический башкарту (Алтайский Горный дума; 1918 јылдыҥ март айынаҥ ала: Каракорум-Алтайский уездный управа) алтай албатыга јайым берердиҥ ордына, байлардыҥ, национальный буржуазияныҥ (којойымдардыҥ) јилбүлерин корыган. Онын учун Улу Октябрьский социалистический революция болгон соҥында Горный дума албатыныҥ јаҥын — Совет јангды — Алтайда тургузарынаҥ мойноп, ого удурлашкан. Је албаты бойы Совет јанга тартылып, 1917 јылдыҥ учынаҥ ала Туулу Алтайдагы јаан јурттардыҥ көп сабазында Советтер тургуза берген. Каракорум управа Туулу Алтай уездти Улалудаҥ башкарып турарда, мындагы Советтер дезе ого кожулбай, Јаш-Тураныҥ Совдепине кирип, ого башкартып, иштей бергендер. 1918 јылда июнь айда империалистический ороондордыҥ болужыла Сибирьдеги контрреволюция Советтерди ангтара бererде, Каракорум јажыт јогынаҥ контрреволюцияныҥ јанына көчкөн. Бу јылда Каракорумныҥ акгвардейский офицерлер баштаган карательный отрядтары, Туулу Алтайла јоруктап, большевиктерге јайылгандарды бууп, адып, кыйнап өлтүрип тургандар. 1918 јылдыҥ учынаҥ ала Каракорумды Колчактыҥ офицерлери колына тудуп, оныҥ ижин башкаргандар. Је албаты бу өйлөрдө колын бош салбаган. Орус, алтай јоктулар биригип,

партизанский отрядтар тöзöп, Колчактың черӱзиле, Каракорумның карательный отрядтарыла эрчимдӱ тартышкандар. Тӱӱлу Алтайдың историязына 1919 јылдың учы јаар анчадала јаркынду страницаларды И. Я. Третьяк командующийи болуп тöзöлгöн баштапкы Горно-Алтайский партизанский дивизия кийдирген. 1919 јылда декабрь айда партизандар, болушка келген Кызыл Черӱле биригеле, Колчактың офицерлериниң ле Каракорумның бийлегенин Тӱӱлу Алтайда јоголтып, оның ордына ревкомдор тöзöгöндöр.

Горно-Алтайский уездный ла волостной ревкомдор јуу-чактаң улам, аайы-бажы јок тоноштоң улам болгон албатының тӱремелин јоголторго, сӱрекей јаан иштер öткӱрип, онызыла коштой, 1921—1922 јылдарда Кызыл Черӱге болужып, ак бандиттердиң јӱзӱң-јӱӱр отрядтарыла эрчимдӱ тартышкандар. 1922 јылда бандиттерден аруталган Тӱӱлу Алтайда РСФСР-де ВЦИК-тиң 1 июньда чыгарган јöбиле автономный область тöзöлгöн. Бу öйдöң ала албаты амыр-энчӱ строительствоны баштаган. Октябрьский революция, Совет јаң Тӱӱлу Алтайда јеңгени алтай албатының историязында улу-јаан бурулта болгон.

Гражданский јуу ла партизанский тартыжу öйинде Тӱӱлу Алтайда произведениелер чек чӱмделбеген деп айдарга јарабас. Бу öйлöрдö орус ла алтай партизандар көп јаңы кожоңдор чӱмдегилеген. Је бу произведениелер көп лö сабазында ооc поэзияга кирип јат. Олордо партизандар бойлорының ийде-кӱчи, јеңӱлери керегинде айдат. Анчадала көп кожоңдор кааннаң, бийдиң јаңы чачылганы, албатыга кару Совет јаң келгени керегинде чӱмделген. Је Октябрьский революция, гражданский јуу ла партизанский тартыжу, Совет јаң керегинде темалар аайынча произведениелер анчадала Тӱӱлу Алтайда автономный область тöзöлип, экономический ле культурный кубулталар баштала берген öйдö көп чӱмделген.

Областьта Совет јаң ончо јерлерде тургузылган öйдö албатының экономический јадыны сӱрекей кӱч айалгада турган. Албаты политический јаңды колго алган да болзо, је байлардың эксплуатациязы јоголбогон, классовый тартыжу токтобогон, байлар, кулактар, абыс-камдар, озогызын бурып аларга амадап, албаты ортодо көп каршулу иштер öткӱрген. Большевиктер бу öйлöрдö, алтай јоктулардың классовый санаазын тыңыда тазыктырып, јаңы јадын-јӱрӱм учун тартыжуга көдӱрип аларга бастыра кӱчин ууландырган. Ого коштой бу öйлöрдö јуу-чактаң улам сӱрекей јаан бускаланга, тӱремелге тӱшкен албатының хозяйствозын јаңы экономический политика (нэп) ажыра орныктырып алар керек болгон. Аң ангдап, мал азыраган алтайлар бу иштерин сыранай соңдогон эп-аргаларла öткӱретен. Областтың партийный ла советский ишчилери албатының хозяйствозын тӱрген орныктырарына, оноң ары көндӱктирерине болушту јаңы эп-аргалар бедреп, албатыга тар-

кадып тургандар. Сўрекей јаан иш албатыны озогы карангуйдан эмдиги јарыкка чыгарары, су-кадыгын корыыры, бичикке ўредери, общественный иштерге кодўрери, ўй улусты бу иштерге тартып алары ла оноң до ёскози болгон.

Коммунистический партияның X съезди орус эмес албатыларда төрөл тилле пресса, школ, театр, клуб иштезин, ончо культурно-просветительный иштер өткўрзин деп, бу иштерди башкаратан јакшы билер ишчилер ўредип аларына јаан ајару салар керек деп јакару берген. Партияның бу јакарузыла башкарынып, областтың баштапкы ла партийный конференциязы, албатыны ўредер бөлўктинг (ОНО-ның) докладын угуп, доклад аайынча резолюциязында (1923 j. 27 февраль) «јербойындагы албатыны төрөл тилле јакшы бичиктерле јеткилдеер керек» деп бичиген. Бу ок јылда орус тилдең алтай тилге партияның ла совет башкарунын документтерин ле бичиктер көчўрер комиссия (переводческий комиссия) тозолгон. Ишмекчилердиң, крестьяндардың, кызыл черўчилердиң депутаттарының экинчи областной съездиниң јөөинде (декабрь 1923 j.) көчўреечи комиссияга алтай тилле бичиктер белетеп чыгарзын деп, бу ишке јаан ајару салзын деп јакару берилген. Областта албаты ўредўзиниң ишчилериниң баштапкы областной съездиниң протоколында (1923 j. 7 окт.) айдылган: «Политпросветучреждениелердиң ижи алтай литература бар тужунда јакшы одор. Оның учун орус тилдең литератураны көчўрери албатыны ўредер болуктиң баштапкы кереги болуп јат». Бу ончо документтерден көргөжин, областьта алтай тилле литература чыгарар керекти јербойындагы партийный ла советский организациялар Совет јаң тургузылган ла тарыйынаң ала кичееген. Бу ишке јаан јөмолтөни 1923 јылдаң ала алтай тилле чыккан баштапкы газет («Ойроттың јери», 1925 јылдың 13 февралинең ала: «Кызыл Ойрот») јетирген. Озо баштап Москвада, оноң Улалуда (мында 1925 јылда издательство ачылган соңында) алтай школдордо ло ликпунктарда јаан улусты ўредерге керектў бичиктер чыгып башталган. Бу бичиктерге јаңыс ла орус тилдең көчўрилген материалдар эмес, алтай ўредўчилер бойлоры да бичиген статьялар кирген.

Је баштап тарыйын сурак алтай тилле текши литература (ўредўге керектў, политический, јуртхозяйственный) керегинде тургузылган болзо, ЦК РКП(б)-ниң «О политике партии в области художественной литературы» (1925 j.) деп јөби чыккан соңында область ичинде художественный литература өскўрери керегинде сурак кезем тургузыла берген. Партияның обкомының ла облисполкомның јөби аайынча 1926 јылда алтай художественный литератураны төзөп, оноң ары көндўктирер баштапкы литературный организация — областной Литколлегия — төзөлгөн. Бу мының шылтуунда 1926 јылдаң ала алтай тилле газет ле издательство ажыра литературный произведениелер кепке базылып чыгары чик јок элбей берген. Литера-

турный иште турушкан улус просвещениениҥ ишчилери, кӧчӱреечилер, селькорлор, КУТВ-тыҥ ла совпартшколдыҥ студенттери, комсомолдор, тегин улустар болгон. Јирме јылдарда газетте ле кычырар бичиктерде бастыразы одустаҥ ажыра авторлор турушкан, је олордыҥ кӧп лӧ сабазы эки-ӱч ле ӱлгерлердеҥ эмезе кожоҥдордоҥ, кезиги оноҥ эмеш кӧп произведениелерденг бичигилейле, ижин токтодып койгондор. Литературно-творческий иште бу ӧйлӧрдӧ анчадала эрчимдӱ турушкан улус Я. Бедюров, Алтаяк Толток, А. Чоков, В. Иртанов, Д. Монголов, М. Мундус-Эдоков, П. Чагат-Строев, Ч. Чунижеков, И. Эдоков, Е. Сандина ла оноҥ до ӧскӧлӧри болгон[1].

Баштапкы алтай писательдердиҥ алдында јаан буудактар турган. Алтай албаты озогыдаҥ бери јаҥыс ла оос поэзияныҥ жанрларына темигип калган болзо, је эмди јаҥы ӧйдӧ јаҥы, письменный произведениелерди канайда бичиир — бу сурактыҥ аайына јиит писательдер чыгып болбой турган. Оноҥ улам 20 јылдарда эҥ ле таркаган жанр јаҥыс ла кожоҥ болгон. Бу ӧйлӧрдӧги газеттерди ле бичиктерди кычырганыбыста, олордо јӱстер тоолу кожоҥдор кепке базылган. Бир канча писательдер (анчадала ӱредӱчилер, студенттер) орус литературадаҥ ӱренип, баштапкы ӱлгерлерин, куучындарын, пьесаларын бичиген де болзо, је олордыҥ кӧп лӧ сабазы јабыс художественный кеминде турган. Бу керек, бир јанынаҥ, јарт: алтай писательдер литературно-творческий ишти јаҥы ла баштап тургулаган. Ол тушта орус произведениелер алтай тилге кӧчӱрилген болзо, алтай писательдер бу иштиҥ узына тӱрген ӱрене бергилеер эди.

Алтай литератураныҥ ӧзӱмининг баштапкы периодында кӧп тутактар бар да болгон болзо, је оныҥ учуры албатыныҥ јадын-јӱрӱминде сӱрекей јаан болгон. Писательдердиҥ творческий ижи партияныҥ, советский государствоныҥ, совет албатыныҥ алдында турган јаан задачаларла сыраҥай колбулу болуп ӧткӧн. Олордыҥ бичигени ӧдӱп турган исторический керектерди јартап турган политико-просветительный ӱлгерлер ле туујылар, уткуулдар, агитационный кычырулар, јакарулар, озогызы ла эмдигизи ортодо тӱҥдештирӱлер, озогызына удурлашкан сатиралар кеберлӱ болуп кӧрӱнет. Бу произведениелерди писательдер акту јӱректеҥ ле санаазынаҥ бичигени олорды бийиктедип, албатыга салтарын јетирер јаан ийде-кӱч берип турган. Јурт јерлердеги алтай улус олорды јуулыжып алып, бичикчилерге кычыртып, сӱрекей јилбиркеп, уткыйтандар. Ол керегинде газетте чыккан кӧп заметкалар керелейт. Темдектезе, 1926 јылда «Кызыл Ойротто» (15 №) селькор Я. Бедюров мынайда бичийт: «Бистиҥ јерге «Ойгор-Баатыр» бичик једерибиле, эл-јон јуулып, оны кычырып кӧрдибис. «Ойгор-Баатыр» деп Ленин ӧрӧкӧнди бичиптир. Алтай улус,

[1] Газетте чыккан кӧп произведениелердиҥ авторлоры темдектелбеген.

оны кычыртып угуп, сүрекей сүүндилер. Ленин өрөкөнди күндүлеп, онын сөөгине баш болзын деп айдып турулар. Мыны бичип, үзеери сурап турум: база бичиктер алтай тилле чыгар ба? — деп». Онгдой аймагында Каракол јурттанг «Кызыл Ойротко» ийилген письмодо (1927, 18 №) школдынг үренчиктери мынайда бичигендер: «Эдоков Иван деп кижи совпартшколдынг селькоры эмтир. Онынг «Кызыл Ойротко» бичип турган кожонгдоры сүреен јараш учурлу кожонгдор эмтир. Бис, Каракол школдынг балдары... Эдоковты сурап турубыс: газетке база чийзин — деп». Андый заметкалар газетте ол өйдө көп чыккан. Олордонг көргөжин, алтай улус бойынынг эмдиги тартыжузын, јадын-јүрүмин поэтически көргүскен произведениелерди сүрекей керектеп турган болгон. Алтай интеллигенттер, комсомолдор, агитаторлор, улустынг санаазына салтарын јетирер поэтический состинг јаан ийде-күчин билип, албатынын некелтелерин јеткилдеерге амадап, литературно-творческий ишке күчин кысканбай бергилеген.

Алтай писательдер бойлорынынг творчествозында Туулу Алтайда 20 јылдарда болгон керектерди, кубулталарды ончо јанынанг көргүскендер. Олордынг бичигенининг төс темалары: башчы Ленин, Улу Октябрь, Совет јанг, Коммунистический партия, комсомол. Бу темалар аайынча сүрекей көп кожонгдор ло үлгерлер чүмделген. Јокту-јойулардынг улу башчызы В. И. Ленин јада калган күнге учурлаган газетный үлгеринде ады адалбаган поэт бастыра алтай албатынынг адынанг айдат:

Ленинниг кереестерине бис бүдүмјилү,
Ильич, сенле кожо Октябрьдынг јуузына бардыбыс,
Сениле Советтерге бис келдибис.
Сен, Ильич, Россияныг јок-јойууна
Јол көргүзер чолмон болуп јарыдынг.
Күндүлү башчыбыс, бүт: сениг кереезинги
Бис јүрегибисте алып јүрүбис[1].

Экинчи андый ок автор база ла албатынынг адынанг Ленининг улу үредүзин, керегин алкайт:

Баштап салган керегиг
Башкарулу ол тургай.
Јакарып салган керегиг
Јакарулу ол тургай.
Айдып салган эрмегиг
Албаты јүрегинең чыкпазын,
Аайлап салган керегиг
Аайлу-башту ла ол турзын![2]

Ленинниг, Компартияныг, Улу Октябрьдынг шылтуунда алтай јоктулар, политический јайымга, кулданыжы, базынчыгы јок јүрүмге једингенине оморкогонын, классовый өштүлерле, гран ары јанынанг кекенген капиталисттерле тартыжарга алтай-

[1] «Кызыл Ойрот», 1926, 5 №.
[2] Анда ок.

лар качан да белен болгонын поэттер көп тоолу политический ўлгерлер, революционный кожоҥдор ажыра көргўскендер. Албатыныҥ чын башчызы компартия болгонын, онызла кожо албаты качан да кемге де јеҥдиртпезин И. Эдоков чўмдеген кожоҥында айдат:

Кайыш колоҥ бек тушта
Кара тайдаҥ не коркоор?
Коммунист јаҥы бек тушта
Капиталдаҥ кем коркоор?
Јеереҥиске минеле,
Јерибиске јелерис.
Јутпа байлар келгежин,
Јаан ичтерин јарарыс[1].

Јирме јылдарда алтай поэттер алтай улусты партияныҥ, комсомолдыҥ јолыла бараҥына, Совет јаҥды ончо јерлерде тыҥыдарында эрчимдў туружарына кычыргандар. «Кооператив — јонго арга» деген ўлгеринде[2] А. Борбуев ленинский кооперативный план аайынча тёзёлгён «элге керек јёёжёни экелип берер лавканы» — Кызыл Таҥдак» деп атту кооперативти — оморкоп мактайт:

«Кызыл Таҥдак» тыҥызын,
Кызыл-чоокыр бёстёри
Кыстаҥ јараш көрўнзин.

Партияныҥ ла башкарууныҥ јирме јылдарда өткўрген сўрекей јаан учурлу ижи бастыра јонды — јаандарды да, јаштарды да — бичикке ўреткени болгон. Революциядаҥ озо алтайлардаҥ эки ле процент улус бичикчи болгон. Онык учун албатыны јаҥы јадын-јўрўм тёзёёрине баштаар тужунда ончозын бичикке ўредери баштапкы керектердиҥ бирўзи болгон. Алтай поэттер јонды бичикке ўренерине кычырарында анчадала јаан болуш јетирген. Газетте ле кычырар бичиктерде чыккан кожоҥдордыҥ ла ўлгерлердиҥ көп лё сабазы ўредўге кычыру болуп јат.

Бичик улуска јаҥыс ла хозяйствозын, культуразын кёдўрерге болужар эмес, је классовый санаазын бийиктедер деп, олор јакшы билип тургандар.

Бу темала коштой экинчи сўрекей таркаган тема — «ўчўйеге чыгара ўйдеҥ чыкпаган јонго» — ўй улуска — кычырулар болуп јат. 1926 јылда «Кызыл Ойротто» (35 №) авторы адалбаган мындый ўлгер бар:

Тулуҥдулар, туругар!
Тудумы јок јаҥ келди.
Турна болуп кыйлалажып,
Туруп, тўҥей базыгар!

---

[1] «Кызыл Ойрот», 1928, 22 №.
[2] Анда ок, 1929, 10 №.

Поэт олорды эскизин таштап, јаңызын чек тударына, советтинг ижинде туружарына кычырат. Байлар Совет јаңды јектеп, «серењке оды от болбос, совет јаңы јаң болбос» дешкен болзо, автор олорго удурлажып айдат:

Серењке оды от болор,
Совет јаңы јаң болор.
Сонуркашпагар, ӱй улус,
Советке јуук базыгар...
Келин бойыгар келигер,
Керегигерди башкарыгар,
Кемзинип уйалбагар.

1926—1927 јылларда Туулу Алтайдың онча аймактарында Советтерге перевыборлор өткӱрилген. Партия албатының алдына тургускан задача — Советтерге јоктуларды тудары. «јоон мойынду байларды јон ортодо ӱн јок эдери» болгон. Поэттер бойлорының творчествозыла бу керекке јаан јӧмӧлтӧ јетиргендер. Олордың ӱлгерлеринде јангы, советский јамылу кижи кандый болоры керегинде айдылат:

Картыс бӧрӱк кийдим дейле,
Кайра тартып отурбагар,
Карањуйда отурган калыкка
Кайкал јӱрӱм куучындагар.
Сопок ӧдӱк кийдим дейле,
Соокто турган албатаа
Солун јакшыны айдыгар[1].

(Ч. Чунижеков)

Областной газетте ле кычырар бичиктерде бу ӧйлӧрдӧ поэттер ӧскӧ дӧ темаларга кӧп кожонгдор ло ӱлгерлер учурлагылаган: классовый ӧштӱлерге (байларга, кулактарга, камдарга). Совет Союзка табарарга кекенген капиталисттерге (анчадала Чемберленге) удурлажып айткан сӧстӧр, «орус, алтай деп јок болзын, ончобыс бир темге туралы» деп кычыру[2], Кызыл Черӱге јиттер барганына оморкогоны, комсомолго киререне кычыру ла оноң до ӧскӧ темаларга.

Бу произведениелерден анчадала алтай поэттер чӱмдеген кызыл черӱчилердиң кожонгдоры албатыга солун болуп, таркаган. Андый кожонгдорго И. Эдоковтың «Кызыл Черӱниң кожоңы» («Беш адатан мылтыгыс бежен мунаң кӧп эмей...»), Я. Бедюровтың «Кызыл командир керегинде кожоңы» («Суу ол јана кечеле, командирди сакыдыс...»), оноң до ӧскӧлӧри кирип јат. Кӧп поэтический произведениелер озогызы ла эмдигизи ортодо тӱңдештирӱ кеберлӱ чӱмделген.

Јирме јылларда кожоңдор ло ӱлгерлер бичиири эң ле таркаган да болзо, је ӧскӧ жанрларла писательдер бичибеген деп

---

[1] «Кызыл Ойрот», 1926, 35 №.
[2] Анда ок, 1926, 57 №.

айдарга јарабас. Газетте ле кычырар бичиктерде ол öйлöрдö «кокур сöс» деп жанрла көп произведениелер бичилген. Мындый сöстöрдö албаты юмор ажыра коомой кылыктуларды электеп, шоодотон. «Кызыл Ойротто» (1927, 13 №), темдектезе, «Аракы ичпес болдым» деп кокур диалог бар:

— Мен, Бабак, аракы ичерин таштаганыма сүүнип турум.

— Кече слер эзирик јүрген эмезеер бе?

— Оо јаа! Кече мен аракы ичеле, эзирген эмезим, кабак ичпей кайттым.

«Ойрот школа» деп кычырар бичикте јалку уулдың адазына айткан сöстöри бар:

— Кайдар база, слер, адам, одындап барыгар — јаан кижи, мен дезе айыл сакыйын; ол эмезе мен айыл сакып отурайын, слер дезе одындап атанаар.

Бу жанр, јирме јылдарда башталып, кийининдеги де öйлöрдö алтай литературада көндүккен. 1930 јылда «Бистинг школ» деп үредү бичикте[1] Бодонбос деп уул керегинде кокур куучын бар. Ол, уйуктап јадала, түш көргöн: улус семис эттү көчö ичип јадыры. Ичижейин дезе, калбагы јок болды. Эртен тура ойгоноло, комудады: «Көчöдöң куру калдым...» Энгирде улус сүттү көчö ичерде, Бодонбос ичишпей, калбагын койынына сукты. «Мен сүттү көчö ичпезим, семис эттү көчö ичерим» — дейле, уйуктаарга јатты. Је ол түн Бодонбос кандый да түш көрбöди.

Мындый «кокур сöстöрлö» коштой јирме јылдарда баштапкы алтай куучындар да бичилген. «Бу куучындар кыска да болзо, је олордың учуры терең, албатыга јарамыкту болгон. Темдектезе, 1929 јылда «Кызыл Ойротто» (15 №) «Малынгды бойың кичее, кудайга иженбе» деп авторы темдектелбеген антирелигиозный куучын бар. Эчкичек деп кижи, јалангда малына бöрү табарбазын деп, кудайга бажырат. Алтай кудайлардаң ла камдардаң оның јүреги јалырып калган: «Бистинг алтай кудайлар бöрүдең де ачап таңмалар ине... Ончозы этке күүнзек немелер... Камдар олорго мал тайдырар... Бöрүдең ок эки-јаңыс артар, камнаң дезе артары јок». Оның учун ол церквеге барып, крестүлердинг «Моколозына» јаан свечи тургузып, мүргүйт. Эртезинде малына барза, бир атты бöрүлер тудуп койтыр. Эчкичек ачынган бойынча кыйгырат: «Тү-ү-ү-үк! Моколонгды курт јизин!.. Ол сокорго мүргүп барбаган болзом, аттар аркаа кирбес, бöрүге учурабас эди. Калак, калак, карыган чакта кайттым болбогой...».

Мындый куучындарды öскö дö авторлор бичигилеген.

Јирме јылдардың экинчи јарымында баштапкы алтай драматургический де произведениелер бичилген. Бичик билбес алтай улуска андый произведениелерди бичип, олорды јербойын-

---

[1] Н. А. Каланаков. Бистинг школ, Москва, 1930.

дагы јиит художественный коллективтер сценада тургусканы сӱрекей јарамыкту болгон. Газетте көп лӧ сабазында клубтарга керектӱ кичинек (бир актту) пьесалар кепке базылатан. Темдектезе, 1929 јылда «Кызыл Ойротто» (12 №) «Эрлик-бийдиҥ коллективи» деп база ла антирелигиозный мифологический пьеса чыккан. Јер алдын бийлеген Эрлик «айлу-кӱндӱ Алтайданҥ» узак ӧйгӧ берӱ албай, торолой береле, бу не болды деп, анаар элчи ийет. Элчи Алтайга чыгып көрӧлӧ, ойто јанып, Эрликке јетирет: алтай албаты эмди Эрликке де, Бырканга да бӱтпей, тайылга, чачылга этпей бартыр. Эрлик мыны угала, калју каткырат: «Ох, ох, ох! Бырканныҥ да оозы каткан турбай. Андый керек!.. «Мен ару-чеќ јӱрӱмдӱ, ак сӱт чачылгалу, ак торко кийимдӱ» — деп мактанатан. Эмди сӱт јок... кара чай кылырадып отурган болбой кайтсын... ха, ха, ха!»

Туулу Алтайда баштапкы коллективный хозяйстволор тӧзӧлип, Советтерде јоктулар јамылулар болуп башкара берер тужунда јоктулар, партия ла башкару олордыҥ јанында деп билип, классовый ӧштӱлерине — байларга — кезем удурлажа берген. Ол керегинде бу ок јылда газетте (13 №) чыккан «Јоктуныҥ аргазы коллективте» деп пьеса керелейт. Одынчы деп јокту ӱй кижи јажына Адыбас байга јалы јок иштеп, сӧс айтпай, карыкчылду јӱрген. Је эмди байданҥ ол эмеш те коркыбайт. Јоктулардыҥ јуунына Адыбас келерде, Одынчы турала, атыйланып, ого айдат: «А... каспадин Адыбас! Мениҥ иштеген учун пачему тӧлӧбӧй турыҥ, а? Айла, сен ӱн јок кижи боо не келдиҥ, а ? Но-ко, чыксын мынаҥ! Убрайса!»

Бу ӧйлӧрдӧ байлар јаҥы јадын-јӱрӱмге тартылгандарды јоголторго, олорды терроризировать та эдетендер. Н. Чевалков бичиген «Канду бычак» деп пьесада[1] байлар Макташ ла Чычкан Борболјык деп јоктуны бойлорыныҥ јанына тартып алып, азыйгы партизан, эмди аймсоветтиҥ эрчимдӱ ишчизи болгон Анчыны бычактаарга сайгактайдылар. Је олор бойлорыныҥ амадуларына једингилебейт. Совет улус андый ӧштӱлерди бойлорыныҥ јолынаҥ јалмап койот. Н. Чевалковтыҥ пьесазы, өскӧ пьесаларга көрӧ, јаан да болзо, је художественный јанынаҥ јабыс кеминде бичилген. Литературный коллегия оны бийик кемине јетиреринe болушпаганы билдирет.

20 јылдарда анчадала көп произведениелер бичиген писательдер М. В. Мундус-Эдоков ло П. А. Чагат-Строев. Олор экӱ, 20 јылдардагы алтай литературада тереҥ ис артызып, ониҥ ониҥ ары өзӱмине јаан салтарын јетиргендер.

---

[1] **Н. Чевалков.** «Канду бычак», тӧрт бӧлӱктӱ ойын, Улалу, 1930.

М. В. Мундус-Эдоковтыҥ творчествозы

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков 1879 јылда 8 августта Улалуда орто аргалу јаткан малчы кижиниҥ билезинде чыккан. Мында ол төрт классту церковно-приходский школды божодоло, оноҥ ары үренип барар аргазы јок болуп, адазына болужып, хозяйстводо иштеген. Адазы, Василий Федорович Эдоков, оны бойыныҥ ла јолыла баштап, крестьян улустыҥ ижине үреткен. Је Мирон Васильевич јирме бир јажына кире берерде, онын јүрүминде јаан кубулта болгон. Бу өйлөрдө бир канча алтай деремнелерде јаҥы церковно-приходский школдор ачылган. Олордо иштейтен алтай тилди билер үредүчилер сыраҥай једишпей турган. Анайдарда, бичикчи Мирон Васильевичти Улалуныҥ миссионерлери алтай букварьга үредер үредүчи болуп иштеерине јөптөгөндөр. Мирон Васильевич, азыйдаҥ бери бичикке јилбиркеген кижи, мойнободы. Анайда ол, 1900 јылдаҥ ала үредүчи болуп, Улалудаҥ ыраак эмес Карасуу, Сайдыс јурттарда, оноҥ Чибитте, Оҥдой аймакта Туйакту деп јуртта иштеген.

Үредүчи-практик болуп иштеп јүре, ого бойыныҥ үредүзин оноҥ ары көндүктирер арга јок болгон. 1911 јылда ого, 32 јашту, јаан билелү кижиге, јаҥыс ла Томскто үредүчилердиҥ үч айлык курсын божодорго келишкен. Кааннык бийлери ле миссионерлер андый үредүчилерди балдарды букварьга ла үредип билер болзо, јеткил деп, база нени де некегилебейтен. Је Мирон Васильевич јаҥыс ла букварьдыҥ үредүчизи болуп јүрген эмес, бойы алдынаҥ кандый ла литература кычырып, ол өйлөрдөги озочыл орус педагогический шүүлтелерле танышканы билдирет. Ол алтай балдарды церковный эмес, светский үредү аайынча үредери учун тартышкан. Мирон Васильевич бойы кудайга бүтпей, абыстарды мекечилер деп, јоннын көзинче јаантайын айткылап туратан учун, миссионерлер оны көп катап ижинеҥ јайлаткандар.

Улу Октябрьский социалистический революция башталарда, Мундус-Эдоков Мыйту деп јуртта үредүчи болгон. Революцияны ла Совет јаҥды ол сүүнип уткыган. 1917 јылдыҥ учы јаар Шебалинде баштапкы Совет төзөлөрдө, Мыйту бу Советке кирген. М. В. Мундус-Эдоков оныҥ ижине болужын јетирген учун 1918 јылда июль айда оны акгвардейский офицер Сатуниннинг карательдери, бежен чыбык берип, чыбыктагандар. Је олор оныҥ Совет јаҥга јайылган санаазын ошкош ло сындырып болбогондор.

Совет јаҥ Туулу Алтайда јеҥген соҥында Мундус-Эдоков Улалуда орус тилдеҥ алтай тилге партияныҥ ла башкаруныҥ документтерин көчүретен областной комиссияныҥ ижинде турушкан. Онызыла коштой ол облононыҥ јакарузы аайынча алтай школдорго керектү баштапкы кычырар бичиктер («Ойрот

школа», 1924; «Таҥ чолмон», 1925) белетеген. Олорды Москвада кепке базып чыгаргылагандар.

Совет јаҥ албатыны ўредер ишчилердиҥ алдына тургускан ээжилердиҥ бирўзи кудай јаҥына ўретпези болгон. М .В. Мундус-Эдоков, оны сўўнчилў уткып, бойыныҥ бу бичиктеринде алтай балдарга азыйгы церковный мўргўўлдердиҥ ордына јуртхозяйство, ар-бўткен, география, история аайынча билгирлер берерине амадаган. Мундус-Эдоков бичиктерине балдарга учурлап эбире бар не ле немени јартап турган бойыныҥ ла öскö дö авторлордыҥ художественный кеберлў оок куучындарын салган («Баштапкы кар», «Аҥ öйи», «Элик», «Айу», «Самтарак деп аҥчы», «Бистиҥ билебис», «Соок», оноҥ до öскöзи). Олордыҥ бир канчазы нравственный тема аайынча бичилген. Бу јанынаҥ оныҥ анчадала Л. Н. Толстойдыҥ «Азбуказынаҥ» ла «Кычырар бичиктеринеҥ» талдап алып, алтай тилге кöчўрген куучындары, баснялары, чöрчöктöри алтай балдарга сўрекей јилбўлў болгон («Тўлкў ле кўртўк», «Бöрў ле тийиҥниҥ балазы», «Эптў јўргендер кўчтў», «Койондор ло бакалар» ла оноҥ до öскöлöри).

Баштапкы алтай кычырар бичиктерде Мундус-Эдоковтыҥ бойыныҥ ла öскö дö авторлордыҥ Улу Октябрь, башчы Ленин, классовый тартыжу, албатыныҥ озогы ла эмдиги јадын-јўрўми керегинде бичилген статьялары ла куучындары салылган. Алтай албатыныҥ јадын-јўрўмине келиштире ол бойыныҥ бир канча антирелигиозный куучындарын бичиген. Бу куучындарда ол азыйдаҥ бери религия керегинде сананып келген санаазын чыгара айдат. Оноҥ озо Мундус-Эдоков «Алтай сööктў карындаштар» деген баштапкы ла публицистический статьязында («Кызыл Ойрот», 1923, 2 №) алтай улусты «јелтек чачту» абыска, «тамагыныҥ тамыры кöпкöнчö кыйгырган», «эки колы талганча тўҥўр соккон» камга, «арчынды тудуп базып јўрер, ак сўтти јалаҥ јаар чачып, тöгўне ле кижи эмдеп турар» јарлыкчыга бўтпегер деп кычырган. Кам, јарлыкчы, абыс јонныҥ ачу терин, акту кўчин, мал-ажын јип, оныла аргаданып семирген, олорды ээчибей, «öрö чыгып, јакшыны кöрöйин дезегер, ўредўни ээчип, ўредўгерди тыҥыдыгар» деп кычырган. «Ойрот школа» деп бичикте оныҥ бу мындый ок кычыру учурлу ўч куучыны чыккан.

«Кам» деген куучынында ары-бери јоруктап, «öлöрди де билерим, öзöрди де билерим» деп, јонды мекелеп, кöрўмдеп јўрген кам улустыҥ кокурын да оҥдобой, уйатка тўшкени, кам тенек, улус сагышту болгоны керегинде айдылат. Онойдо ок бойын «билер кижи» деп кöргўзерге сананган јарлыкчы («Јарлыкчы» деп куучын), тегин кижиниҥ чечен сöзине кыстаттырып, јон кöзинче уйатка тўжет. Сал агызып јўрген салчы уулга јарлыкчы, сууга тўшкен адаҥды ээчий сууга тўжўп öлöтöн эмтириҥ, «суудаҥ канайып коркыбай јўрединҥ» деерде, салчы

каруун јандырат: сенің адаң «јастык-төжөгине јатканча өлгөн» болзо, «сен јастык-төжөктөң коркыбай, не јадырың?» Алтай албатыга килеп турган кижи болуп, «ончозының кеjегезин кезип салза, јакшы болор эди» — деген абыска ӱредӱчи кижи каруун кезем айдат: «Албатының чачына килебей, бичикке ӱредер керек, ончозы ӱренип алза, јакшы болор» («Абыс ла ӱредӱчи»).

Алтай балдарга мындый куучындар сӱрекей јарамыкту болгон. Олор јажы јаан да улустың санаазына кудай јанынаң туулаларга јӧмӧлтӧ эткен.

«Ойрот школа» ла «Таң чолмон» бичиктерди тургузарда, Мундус-Эдоков, баштапкы алтай советский ӱлгерлер де бичийле, олорго кийдирген. Бу ӱлгерлер бичиктердиң текши амадузыла — ӱредӱ керекле — колбулу. Мында бичикке ӱренерине, јаңгы иштерге кычыру кожоң до («Кожоң»), ӱлгер де («Аш кылгада, кижи балада»), албатының ижин көргӱскенин де («Јайгы энгир»), алтайлардың историязын јартаганы да («Озогызы ла эмдигизи»), ар-бӱткенди поэтически јураганы да («Јаскы јыргал», «Кӱс», «Чечек»), сатирический ӱлгерлер ле баснялар да («Јалку», «Борсук ла Сыгын») бар. Бу — Мундус-Эдоковтың баштапкы поэтический произведениелери. Олор ажыра автор балдарга керектӱ јӱзӱн-башка билгирлер берет. Бу произведениелерди бичигениле Мундус-Эдоков бойының поэтический талантын билдирткен.

Мундус-Эдоков алтай поэзияга баштапкы ла тарыйынаң ала бойы алдынаң ӱндӱ, јолду болуп киргени билдирет. Оны кандый бир өскӧ алтай поэтле тӱңгейлеерге кӱч.

Мундус-Эдоков — су-алтай поэт. Оның чокум алтай тили јаңгыс ла анафорала бичигенинде эмес, айтканының интонациязынаң да, айландыра не ле немени көрӱп, оңдогонынаң да, улустың, ар-бӱткенниң картиналарын јураганынаң да, чечен алтай сӧстӧринең де — ончозынаң көрӱнет. Ол, албатының озочыл санаалузы, бичикчизи, бойының улузыла чике эрмектежип, олорды кӧдӱрингилӱ кычырат.

Таң адып јат, туругар,
Терең уйкуны таштагар!
Јарыкла бачымдап,
Јарыжып јӱрӱп иштегер!

(«Кожоң»)

Јалку, неге де кичеенбес, тӱренгиденг чыкпас, албатызына тузазы, болужы јок кижини ол, јонның ӱредӱчизи, кезем ӱредип, јакарып айдат:

Иш эткедий эр бойың
Јалкууңа бастырдың.
Иженер немең јок болзо,
Алдырбас деп не айттың?

Кижи бойы кемзинбезе,
Кийин-алдын сананбаза,
Кайдаң арга табылар?
Иштенип бойың кўjўрензең.
Оноң артык аргаңды
Кайдаң да таппазың.

(«Jалкy»)

Көп саба ўлгерлерде Мундус-Эдоков поэт-jурукчы болуп көрўнет. Кижини оморкодып, сўўндирип турганы Мундус-Эдоковтың ар-бўткенди jураганы болуп jат. Мундус-Эдоков бу ўлгерлер ажыра балдарды jылдың кажы ла өйиле таныштырарга амадаган. Je бу кандый иле, jаркынду картиналар! Темдектезе, «Jаскы jыргал» деп ўлгерди алактар. Мында поэт сўрекей чике, jилбўлў метафоралар, эпитеттер ажыра ар-бўткенниң jаскы картиназын кижиге көрдўрип, jўрегине томултып тургандый. Ўлгердиң бажалыгы да «Jаскы *jыргал*». Jас — чын ла ончо тындуларга «jыргалдың» өйи. Поэт бу метафора ажыра алтай улус jасты сўўгенин көргўзет. Бу өйдө кўннiң чогы соок то, изў де эмес — *«jылу»* — кандый сыраңай чике эпитет!.. Эмезе *«jайканып* чечек jайылды» деп сөстөрди алзабыс, база ла чике метафорический эпитет (эзинге чечек «jайканбай» база!)... Эзинди *«jараш»* дегенинең бис картинаны «jураган» эмес, кижи jаскы эзинди jакшызынганын көргўскен эпитетти көрөдис (jакшы немени *«jараш»* дебей!). Курт-конгустарды, jўзўп-jўўр куштарды поэт байлык юморлу алтай метафораларла, эпитеттерле jаркынду поэтизировать эдет: *«тынар тынду немелер»*, «курт-конгус та *сўўнип, ойын эдип jыргады»*, «таң ажыра *билинбей тогус, ўйелў кожоңын* тоорчык деген кучыйак *соот эдип кожондойт»*, «кара баарчык *баштаган, орто* ўндў кучыйактар тоорчык кирези кожонгды бис *билбес* кайткан дешти» ле оноң до ары. Кезик чечен сөстөр албатының поэтический фразеологиязынаң чике алылган:

Бөрўкке толо балдарлу
Бөдўне эмеген кожоңдоды.
Тааргa толо балдарлу
Талтар өбөгөн тўймеген.
«Тарт-тарт» деп кыйгырды.

Бу произведение сўрекей эптў, jараш бичилгенинең улам эмдиге jетире алтай школдорго керектў литературный хрестоматиялардаң чыкпайт.

Онойдо ок оның бичиген «Борсук ла Сыгын» деген баснязы да алтай албатыга jажына артып калган. Башка-башка писательдердиң (И. А. Крыловтың, Л. Н. Толстойдың, М. В. Чевалковтың) басенный творчествозыла Мундус-Эдоков элбек таныш болгон. Бу керек ого алтай балдарга бичиген баштапкы ла баснязын бийик художественный кеминде чўмдеерге арга берген.

Баснязында Мундус-Эдоков: «Борсуктың мангдайы нениң

учун маңкан?» — деп сурактың каруун берет. Бу јанынаң басня алтай албатының аң-куштардың темдектерин, кылык-јаңдарын јартап турган чӧрчӧктӧрине јуук. Је Мундус-Эдоков, сыраңай јаңы аллегорический сӱр-кебер тӧзӧп, Борсуктың аңылу темдегине бойының јартамалын берет. Борсук семис бӱткениле, курч тижиле тыңзынат. «Оңду бӱткен» эмтирим деп, аңдап јӱреле, «бодонбос борсук» калјуурып, бойынаң кӱчтӱ Сыгынга да табарат. Је Сыгын катуланып,

Как маңдайын јара тепти.
Борсуктың каны јалмырай берди.
Калактап-сыктап јадар болды.
Калју тенек оның бажы
Маңкан эмди болуп калды.

Басня кӱчӱркек, баатыркак улусты электейт, кижининг сагышту, тӧп болорын кӧдӱрет.

М. В. Мундус-Эдоков бу бичиктерди белетеп чыгарган соңында, ӱредӱчи болуп иштегенининг јирме беш јыл стажы толуп, пенсияга чыккан. Је андый да болзо, ол албатыга тузалу ижин таштабаган. Улалуда јадып, Мундус-Эдоков Литколлегияның ижинде јаантайын туружып турган. Ол эмди профессиональный писатель болуп иштей берген.

20 јылдарда алтай улустың кӧп сабазы бичик билбес болгон. 1926—1927 јылдарда бичикчи алтай эр улустың тоозы 18,3%, ӱй улустың — 7,2% болгон[1]. Мындый айалгада литературный творчествоның ийдезиле ончо улуска салтарын јетирерге культураның ла литератураның ишчилерине кепке произведениелерди базарыла коштой ӧскӧ арга табар керек болгон. Бу ӧйлӧрдӧ јадын-јӱрӱм бойы драматический произведениелерди некеген. Олорды аймактарда, ончо јурт јерлерде сценада тургузып, «тирӱ» сӧс ажыра ончо јонго јетиргедий улус — ӱредӱчилер, комсомолдор, культишчилер ле оноң до ӧскӧ бичикчилер — кӧптӧп турган. Мундус-Эдоков, јадын-јӱрӱмниң бу некелтезин јакшы оңдоп, баштапкы ла драматургический произведениелер бичигени алтай литератураның историязында сӱрекей јаан учурлу. Эмдиги ӧйгӧ јетире эзен карган алтай интеллигенттердиң керелегениле болзо, Мундус-Эдоков 20 јылдарда кӧп драматургический произведениелер бичиген, ол тоодо «Калым», «Алтын-Кӧл», «Каңза». Је Литколлегия ол ӧйлӧрдӧ сӱрекей коомой ло јастыра иштегенинең улам бу пьесалар кепке базылбаган, керек дезе олордың рукописьтери де јылыйып калган.

Мундус-Эдоковтың јаңыс ла 1927 јылда кепке базылып чыккан «Јеңе» деген ле 1928 јылда чыккан «Озогызы ла эмдигизи» деген пьесалары арткан. Је олордоң до Мундус-Эдоков-

[1] П. Рубашкин. Культурное строительство в Ойротии за 10 лет, ж. «Просвещение национальностей», 1932, 5—6 №№, 102 стр.

тың драматургический творчествозы кандый болгоны јакшы көрүнет.

«Јеңге» деген пьеса революциядаң озо өйди көргүзип јат.

Пьесаның сюжеди аайынча төс геройы — келин. Ончо керектер оның салымыла колбулу болуп өдөт. Куйрук деп кижи өлүп каларда, оның эмегени (келин), балдары, айыл-јурты, малы арткан. Јаш келин, бир канча өй өткөн соңында, өскө кижини сүүп, ого бараргa сананат. Је бу тушта оның алдына сүрекей јаан буудак — јебрен алтай јаң — тура берген. Бу јаң (левират) аайынча калымдап алган үй кижи калым төлөгөн биленинг эмезе сөөктинг мензингенине (собственнозына) бодолотон; үй кижи өскө эр кижиге бараргa турган болзо, јаңыс ла өлгөн өбөгөнининг кожо чыккан эмезе јаңыс сөөктү төрөөн карындажына (ол эмегендү де болзо, ошкош ло) барар учурлу. Бу озогы алтай обществодо үй улусты базынчыктайтан, кулданатан эп-аргалардың бирүзи болгон. Левиратла анчадала байлар малына мал, јуртына јурт кожорго, иштеер артык эмегендү болорго тузалангылайтан.

Пьесада андый кижи — Таптан — көргүзилет. Ол айылду-јуртту, малду-кушту кижи. Је Куйрук өлө берерде, оның карындажы болуп, малын, јөөжөзин, «ачыларымды азыраарга, олордың мал-ажын көрөргө» турум деп, колына кийдирип аларга амадайт. Ол бойы келинди сүүбей јат. Јаргыда темичи келин керегинде: «...санаазы јеткенге баргай ла, балдарын, мал-ажын, не ле немезин сен, Таптан, айрып ал» — деерде, Таптан јөпсинет. Бу керек оның чын амадузын илеге чыгарат. Је келин: «Балдарымнаң өлгөнчө айрылбазым» — деерде, Таптанга карын макалу боло берген: ого артык ишчи табылган.

Пьесада байлар левират јаңгла јаңыс ла тузаланганы көргүзилген эмес, је бу јаң, андый өскө дө патриархально-феодальный јаңдар чылап ок, революциядаң озо јылларда бек турганы, оны ончо јамылулар, кам-абыстар корыганы көргүзилет. Келин темичиден болуш сураарда, темичи үй кижининг күүн-санаазын, сөзин керекке албай, Таптанның бойына айдат: «Сен јеңгенди аларга турган болзоң, оны сеге отургузары јолду болбой кайтсын». Кам, бу јаңды кем де бузуп болбозын јакшы билип, күч айалгада јүрген келинди мекелеп, оны «нәјы» эдип тартып аларга амадайт. Абыс, келинди балдарынгла крестке түш деп јөптөп болбой салала, чугулданып айдат: «Андый болзо, сенің Таптаннаң айрылар учурың јок». Эркемейдиң ле оның нөкөрининг — Адыбастың — бу јаңга удурлашканы — олор согуш тужунда бай Таптанды өлтүргени. Је бу учуралла болгон (стихийный) удурлаш. Таптанды олор өлтүрзе де, оның «карындаштары» база бар, келин олордоң ошкош ло айрылып болбос. Онызыла коштой Алтай ичинде андый Таптан јаңыс эмес, таптандар көп болгон, олорды ончозын анайда өлтүрип болбозы јарт.

Је пьесаның төс учуры јоктулар патриархально-феодальный јаңдарды (јаңыс ла левиратты эмес, је ончозын) сүрекей јаратпай, олорго удурлажып баштаганын көргүскени болуп јат.

Революциядаң озо олор бойлорының јилбүлери учун тартыжуның чын јолын билгилебеген (онызын Мундус-Эдоков пьесазында чын көргүскен), је революция баштализа, олор бу јолды таап аларында алаңзу јок деп пьесадаң билдирет.

Пьесаның сюжеди колболу эмес те болзо, мында көп башка-башка социально-психологический характерлер (аңылу кылык-јаңдарлу улус) көргүзилген. Мундус-Эдоков, озогызын сүрекей јакшы билер кижи, көргүскен улусты, олордың кылыктарын, эрмек-куучындарын јадын-јүрүмнең пьесазына чике көчүрип алгандый. Олор ончозы кижиниң алдына сыраңай ла тирү бойлорыла туруп чыккылайт

Таптан — бай ээ. Оны автор сүрекей иле көргүзет. Ол пьесада көрүнип келгенинең ле ала бойының ич кеберин, кылыктарын, санаазын билдиртет. Элчи Адыбас, темичиниң јакарузын бүдүрип, оны волостько алдыртарда, ол «аракыдап отурган кижини туткулады» деп, Адыбастың көзин көгөртө согот. Адыбас: «Сен мени не соктың?» — деерде, Таптан удура айдат: «А не? Сен кайракан, кудай ба? Сеге бажырар ба?» Темичи ого элчини согорго јарабас деерде, ол мыны бир де керекке бодобойт: «Адыбасты сокконы база керек»... — деп айдат. Јокту улусты неге де бодобой, олорды канайтса да, табы деп Таптанның сананганы пьесаның өскө дө јерлеринең көрүнет. Келинди ол кезедет! «Эркемей деп ийтти сенің айылыңда көрзөм, ол ло јерине божодорым. Бир будына базып, бир будын үзе тартарым».

Таптан кайда ла болзо, кырмакчыл, күчүркек, кижини бойы јүзүн-јүүрлеп јамандап, электеп ийеле, удура сөс айтканга: «Суралтаңды берейин бе?» — деер. Ого удурлашкан Адыбаска Таптан айдат: «Бу сен тилиңди эмеш тартынзаң. Анайып јүрүп, база меге сабадып аларың; сени мен токпоктоп турзам, јалкыбас кайткан кижи?» Чалчык болгонына үзеери Таптан аракызак. «Таптан кайда?» — деп, келиннең сурагылаарда, ол кородоп, каруун јандырат: «Аракыдап ок туру не база, ангдаар эр эмес ол. Бойының аракызын үзе ичеле, торозы тойбостө, улуска барып аракыдап, меге келип, чалчыыр туру...»

Таптан байларга тузалу озогы патриархально-феодальный јаңдарды ончозын јакшы билер. Керек тужунда ол јамылуларга да бу јаңдарды эске алындырып, үредип салат. Темичи оны келиниң айылын ооткоң деп бурулаарда, Таптан айдат: «Айыл мениң айылым... Куйрук агам өлзө дө, айылы, азыраган малы, бала-барказы мениң болбой кайдар? Слер, Болдыр өбөгөн, оны билбесте, темичи болуп не јүргенигер?» Таптан бай болгонынаң улам кандый да керекке кирбезин билип, јамылуларга да удура үнин көдүрерге јалтанбайт. Је јамылулар ого

болужарда, Таптан бу ла туштa сўўнип, олорды айылына кычырат: «Айылдагар, јаандарым, јакшыларым. Аракы да, кой до бар ла. Кўндўлебей јаандарын».

Волостьты башкарып турган улус «јайзаҥныҥ ордына» отурган темичи Болдыр ла оныҥ «закон туткан» болушчызы качы (секретарь) болодылар. Олор экилези аракыга ачап, «иш качпас» дежип, јонныҥ керегин бўдўрердиҥ ордына, көп сабазында айылдап, кой сойдырып, аракыдаарын сўўйдилер.

Јонныҥ керектерин бўдўрер аргазы бар туштa, олор карын экелгендерди керегин көрөдилер, карыны јок келгендердиҥ керегин өнөтийин узадып, көп аразында чек бўдўрбейдилер. Онызы мындый эпизодтоҥ анчадала јакшы көрўнет. Мыймыс деп оору кижи эм алатан јер кайда деп сурап келген. Је оныҥ колында тажуур јок болордо, темичи ле качы оныҥ бу кичинек те сурагын бўдўрерин узадып, кере тўжўне сакыттырган. Келин дезе, јамылулардыҥ јаҥдарын јакшы билип, комудалду келерде, аракы экелет: «Јаан улуска суузын эдерге бир эмеш аракы экелгем, бого кийдирзе, чугулданбас па?» Качы, бичикчи кижи болуп, орустап-алтайлап айдат: «Капшагай, молодуха, пожалуйста, экел! Кандый јараш кадыт!» Озо келген Мыймыстыҥ керегин туура салып («Эки керекти кожо эдерге јарабас» дежип), келинниҥ комудалын бўдўредилер. Таптан ла келинниҥ керегин көрөр тужунда Таптаннаҥ јаан алу болорын билеле, јаргыны ого тузалу эдип: «Айгыры өлзө, кулды кереес, агазы өлзө, јеҥези кереес» — дежип, кара албанла келинди Таптанга «отургузадылар». Шак ла оноҥ улам Таптан олордыҥ элчизин, Адыбасты, согордо до, оны карууна тургуспай, бурузын таштайдылар. Адыбас ол керегинде чугулду айдат: «Јутпа шилемирлер... борсуктар! Бу не јўрўм болор? Јокту кижини ийттеҥ де јаман көргўлейт. Малду-ашту, казан-айакту Таптан канайып та кылынза, табы... Көрмөс мениҥ көзимди ойоло, шылу да јок актанып чыкты».

Темичи јонды чыбыкла башкарат, «јаанныҥ сөзин тоозын» деп, улусты чыбыкла ўредет. Торбогош деп јоктуны ол алдыртала, Улалуга бийге тўниле бичик апарзын деп јакарат. Јаантайын бу керекке јўрген Торбогош мойноорго сананарда, темичи кизирейт: «Чыбыктайла, атандырзам, сен менеҥ нени аларыҥ?» — «Чыбык ла дежер эмей, кайда, бичигеерди бери беригер, атангайым» — деп, Торбогош ого ачынып айдат.

Пьесаныҥ экинчи бөлўгинде озогы алтай обществоныҥ «идеологторы» — «атту-чуулу» кам ла «агару» абыс — көргўзилет. Мундус-Эдоков олордыҥ «ижининҥ» учурын, кылыктарын илезине чыгарарга эптў композиционный арга тапкан. Кам «камдап, јанып отурала», келинниҥ айылына кирет. Абыс ўч јерге «крест агаш кадайла», «он кирези кижи крестейле», јанып, база ла келинниҥ айылына тўшкен. Бу макалу учурал. «Ха! ха! ха! Эки айу јаҥыс ичегенде туштaшкандый, эки абыс

тушташты, куучындажарыс» — деп, абыс айдат. Куучын эптӱ-йӧптӱ өтпӧйт, эки ӧштӱ бой-бойлорын йӱзӱн-базын айткылажып, ончо кылыктарын бойлоры көргӱскилейт:

«К а м. Албаты-йонго шилемир эдӱ табылды, кайдар база...

А б ы с (чугулданып). Сен бойынг шилемир!.. Акыр, эртен мен сени бийге алдырып көрӧйин бе?

К а м. Бийзек учун Алтайынгды артадып, ӱреп, бийлерге болужып, тӱн-тӱш йоруктап, кичеенип йӱргенинг бу туру?

А б ы с. Чечеркебе, Эрликтинг элчизи, эл-йонның, малдың ӱспекчизи!

К а м. Јети башту йутпа, јеек Јелбегеннинг элчизи! Ырбаңдабай, ӧйлӧнип йӱр, јелтек чачту јеткер!.. Тӱбинде ичинг јарылар болор бо!.. (Чыкты.)

А б ы с. Сенинг ичинг јарылзын, йутпа бӧрӱ! Көрзӧң оны, улус мекелеп, тарту алып байыйла, чечеркеп турганын...»

Мында автор албатының бойының курч сӧстӧриле, мифологический јеткер тындулардың аттарыла («шилемир», «эдӱ», «Эрликтинг элчизи», «эл-йонның, малдың ӱспекчизи», «јети башту йутпа», «јеек Јелбегеннинг элчизи», «йутпа бӧрӱ») тузаланып, албаты ортодо бу кандый улус болгонын чокум көргӱзет. Экинчи јанынаң, кам ла абыс келиннинг керегине канайда «болужарга» амадагылаганы олорды учына јетире илелтет. Кам мында чайдам, быјар, бойының амадузына једерге кандый ла мекеле тузаланарына белен болгоны көрӱнет. Автор камдардың јаантайын айдатан сӧстӧрин јакшы билер: «көрмӧстӧриме айттырып, јип берейин бе?», «јаманым тудар болзо, базарым», «менинг көрмӧстӧрим сӱрекей казыр, бойымды да јиирге тургулайт; коомой кам олордың бажына чыгып болбос, јидиртип ӧлӧр», «эрлердинг бажын мен кургаткан болбойым» ла ононг до ары. Келинди көрӧрдӧ, оның көстӧри, «јыланның көзи чилеп, сурлайт», ого айткан сӧстӧринде бир эмеш кемзиниш јок («јараш келин көзиме илинип туру», «экӱ најы бололы»), келинге јууктап келип, кучактаарга да турат. Бу јанынаң ононг «агару» абыс та артпайт. Ол «семис матушкалу» да болзо, келинге быјарлап айдат: «Эркемейдинг ордына мени эркелеп јӱрер болзонг, болужарым».

Таптан, Болдыр, волостьтың качызы, кам, абыс — башка-башка керектер бӱдӱрген улус та болзо, је олор бир лагерьде. Олор ончозы — албатының мойынына отурып, оны тоноп, јимектеген, базынган улус. Бу социальный айалгаданг улам олордың психологиязының темдектери де текши: ачап, мекечил, базынар кӱӱндӱ ле ононг до өскӧлӧри.

Олорго көрӧ, пьесада сырангай башка социальный айалгада јаткан улус (јоктулар) турат. Драматург олордың көп текши темдектерин көргӱзет (правозы јок болгоны, базынчыктатканы, тоноттырганы, кӱч јадын көргӧни). Је андый да болзо, бу да улус бойлорының психологиязы аайынча бир ле тӱнгей эмес.

Пьесаның төс сюжединде көргүзилген јоктулар — келин ле оның сүүген кижизи Эркемей.

Келин — озогы типичный алтай үй кижи. Өбөгөни эзен де туштa ол, байла, јарык көрбөгөн. Өбөгөни өлгөн соңында ого алдындагызынаң коомой јүрүм келген. «Эри јок өскүс кадыт ончозына базынчык» — деп, ол комудайт. Бу сөс чын болгоны пьесадаң јакшы көрүнет: ого Таптан чалчыйт, өскө улус (качы, кам, абыс) быjар сөстөр дө айдарынаң кемзинбейдилер. Келин — бойы учун туружар кижи. Онылa ойноп тудужарга сананган качыны ийде саларда, качы јыгылала, бажы согулган. Камды ол айылынаң сүрет: «Чык мынаң, төгүнчи, уйалбас ийт! Отту турунла мегe бүгүн бажыңды јара соктырттың! «Уйалбас кам болор...» — деген кеп сөс чын болуптыр. (Отту турунды алып, талайып согорго турды.) Чык дедим!.. Јылан!..» «Эрке» сураган абыска келин кезем айдат: «Эркележери эндирезин — угарга да кыртышту». Келинде озогы алтай үй кижиниң психологиязы чокум көрүнет. Волостько келеле, темичи не келгенин сураарда, келин кемзинип айдат! «Керектү... айдарга да уйат, айтпаска да болбос...» Оның соңында ол Таптан айылын оотконын куучындап береле: «Оны алдырып угугар, ай-уй деп токтодыгар» — деп сурайт. Темичиге экелген аракызын оның колына берип тура: «Амтаны чала јымжаксу неме болгон» — дейт. Темичи оның бойына чөөчөй туттурарда, ол мойнойт: «Бир эмеш немени мен ууртайтан болзом, ичип салбай». Чөөчөйди кижиге бергенде, кожондоп берет. «Таптанла јуртабазым» деердиң ордына «Таптанга отурбазым» деп айдат. Кокурлаган улусла кокурлап та отурар. Эркемейге ле оның нөкөрлөрине — бойлорына јуук улуска — ол кару, јалакай. Је келин бойын бош салбас, улуска кара сананбас болзо до, Эркемейди акту јүрегинең тың сүүзе де, оның албаты ортодо озогыдаң бери арткан јаңга (бичилбеген законго) удурлажар аргазы јок. Ол јөөжөгө, малга, Таптан чылап, ачаптанбай јат, је балдары оны тудат. «Јуртка, јөөжөгө мен карузып турган кижи эмезим, балдарымнаң айрылып болбой јадым» — деп, ол Эркемейге айдат.

Эркемейдиң кебери пьесада сүрекей ас көргүзилген. Ол пьесаның учы јаар ла чыгат. Је мында да ол јаан роль ойноп турган эмес: Таптан ла Адыбас согужарда, ол Адыбастың болушчызы болуп көрүнет. Эркемейди толо көргүспегени пьесаның тутагы деп айдар керек.

Пьесаның төс сюжедиле коштой бир канча јөмөлтө эпизодтор барын темдектеер керек. Андый эпизодтор темичи ле Торбогоштың эрмектешкени, темичи ле Мыймыстың куучындашканы, Таптан ла Адыбастың тартыжузы болуп јат. Олордо јоктулардың — Торбогоштың, Мыймыстың, Адыбастың — кеберлери бир канча чокум көргүзилген.

Торбогош үйин темичиге блааттырып ийген кижи. Оны Бол-

дыр өнөтийин јаантайын Улалуга бийге элчи эдип бичиктӱ ийет, бойы дезе оныҥ айылында јыргайт. Торбогош бу керекти билзе дӓ, темичиниҥ чыбыктарынаҥ коркып, темичиниҥ бойына ок јалынат. Бу бойы учун туруп болбос, коркынчак, јалтанчак јокту кижиниҥ јӱрӱми.

Торбогош, темичиниҥ јыргаар кӱӱниниҥ јеткерине каптырып, тӱбекке кирген болзо, чокол, оору Мыймыс дезе оныҥ кокурлаар кӱӱнинеҥ улам јобоп, шыралайт. Темичи Мыймысты өчөп, јаҥыс ла оныҥ керегин узаткан эмес, је оору кижини бойына ойын эдип алган. Кере тӱжӱне кайдаҥ эм алатанын билерге сакыган кижи учында оноҥ угат: «Эм берип турган эмчи мында коштой турада јадыры, ого бар». Мыймыс ачынала: «э...э ч-ч-о-орт» — дейле, тӱкӱрип чыгат. Эмин алала, ойто волостько келерде, темичи ле качы, эм спирттӱ болордо, оны Мыймыстаҥ блаап алып, јудуп ийгендер. Мыймыс, олордыҥ кату кокур-ойынына чыдашпай, чугулданып адылат:

«Чокол (чугулданып). И-ч-иҥ ја-ры-лзын! А-а-лба-тыныҥ а-ара-кы-зын ӱ-ӱзе ичеле, э-эм и-ичип туруҥ ба?

Темичи. Је болор, чоколыҥ јаандап келиптир, онойып јӱрӱп меге терең̈ди тескери сойдырттыҥ, чокол кижиге чыбыктыгынбас деп бодоп туруҥ ба?..

Чокол. Ч-ч-чыбыкта, м-мен тӱҥей өл-ө-ө-төн кижи...»

Је темичи оныҥ чугулду сӧстӧрине удура оны сыҥырадыл салала, оноҥ ары там кату өчөйт: «Сен, Мыймыс, меге кӧдӧчи болуп кожо јӱр, темичи кӱндӱзине кожо отурарыҥ». Мыймыс: «Өч-ӧ-бӧ, м-меҥ о-о-ру кижи» — дейле, чугулданып чыгат.

Мынаҥ көргӧндӧ, темичи оору да кижини шоодорын неге де бодобойт.

Пьесада аҥылу јерде элчи Адыбастыҥ сӱр-кебери туруп јат. Адыбас Таптанга соктырала, Таптан шылу да јок артып, темичиле кожо аракыдап јӱре берерде, олордыҥ кийининеҥ тура јӱгӱрип, јудругын көргӱзип, айдат: «Акыр, сакып алыгар, јокту-јойу бириксе, слердиҥ јыдыгар да јок болор... ол тужунда сананарыгар!» Бу сӧстӧрдӧҥ улам Адыбасты јоктуларды корыыр санаа-шӱӱлтелӱ кижи деп айдарга јараар эди. Је Адыбасты автор пьесада канайда көргӱскенин ончозын теренгжиде шиҥдеп көргӧнисте, оны революционер болуп бийик өзӱп келген деп айдарга чек келишпей јат. Андый да болзо, Адыбаста, өскӧ јоктуларга көрӧ, кандый да јаҥы санаа бары билдирет. Таптан оны согорго турарда, Адыбас айдат: «Соксо, сен мениҥ эди-сӧӧгимди согорыҥ, менииҥ санаамды согуп болбозыҥ». Бу оныҥ быжу классовый санаазы болгоны јарт. Адыбас Таптанды јаҥыс бойыныҥ өштӱзине бодоп турган эмес, бастыра јоктулардыҥ өштӱзине бодойт, нениҥ учун дезе, байлар јоктулардыҥ кӱчин јип, байыганын ол јакшы билер. Байларды ла јоктуларды кудай јайаган деп сӧс тӧгӱн болгонын ол билер. Онызы анчадала мындый эпизодтоҥ иле көрӱнет:

«Таптан. Сендий јалку ийтке кудай јööжö бербес. Ол сен јайаарда, кул, элчи болзын деген.

Адыбас. Мени кул эдип, сени бай болзын деп јайап турганын көргön кижи бар ба? Сен јööжöнгди иштенип, бойынгныг акту күчингле тапкан болзоң, кудай бергенине алаңзыыр эдиң».

Байлардың јööжöзи, малы — ончозы јоктулардың күчи, тери деп билип, Адыбас бай улусты көрöр күүни јок, олорды öштöйт. Адыбас Таптанга айдат: «... Мен сеге јалынбазым». — «Чындап ла јалынбазың ба?» — деп, Таптан тижин кыјырадып, сураарда, Адыбас каруун јандырат: «Бозокой јалынбазым».

Мынаң көргöндö, Адыбас ла Таптан — классовый öштүлер. Эмди тургуза олор бойы бойлорын көрүшпей ле јүредилер, је 1917 јылда олор, колына мылтык тудунып, от-калапту тартыжарында алаңзу јок. Адыбас андый öй келер деп санаазында иженет. Бу ижемји Россияда революционный тартыжу башталганын ол укканын керелейт.

Мундус-Эдоковтың «Јеңе» деп пьесазының терең идейный учуры, чындык көргüскен персонажтары, байлык тили, юморы, эптү композициязы — бу ончозы ол бойының öйинде ус драматург болгонын керелейт. Је пьесада тутактар јок эмес. Андый тутактар идейный да јанынаң учурап јат. Темдектезе, кам ла абыс эрмектешкен эпизодто кам абысты бурулап айдат: «Слердиң крест агаш кадаган, церкве тургускан јерденг алтайлар качып көчкүлейт; ол јерге орустар јуртай берет. Ончо јердиң јакшызы — өзöктöрдиң белтири — церквелү болды, аш чыккады јылу јерди ончозын церкве ле слердиң шылтугарла орустар алды»... Бу сöстöр ненинг учун камның оозынаң чыкканы — кычыраачыларга јарт. Кам, ончо алтай байлар чылап ок, орус абыстардың ла кулактардың алтайларды кыстаганын öнöтийин бастыра орус албатыга јайып, алтай ла орус улус ортодо кырмак чыгарарга амадаган. Је алтай байлардың ла камдардың бу мындый национализмине пьесада кем де, керек дезе Адыбас та, удурлашпайт. Камның сöстöрин анайда ла каруу јок артыргызып койгоны автор бойы социалистический реализмниң методына (анчадала оның партийнозына) ас темиккенин керелейт. Кезик јерлерде улустың кылыктары, айткан сöстöри типичный эмес, тегин бир учурал ла болгон немедий билдирет.

Је андый да болзо, пьесаның исторический учуры јаан. Ол сценаларда тургузылар ла кепке базылып чыгар öйлöрдö Алтайда байлар, камдар, абыстар јоголбогон, озогы патриархально-феодальный јангдар јум бойынча артып турган. Оның учун пьесаны көргöн ло кычырган улустың санаазына ол јаан салтарын јетиргени јарт.

Анайда ок Мундус-Эдоковтың экинчи пьесазы — «Озогызы ла эмдигизи» — керегинде айдар керек.

«Јеңеде» Мундус-Эдоков революциядаң озо алтай јадың-јүрүмди көргüскен болзо, «Озогызы ла эмдигизи» деген пьеса-

зын революцияның кийининде јаңгы јадын-јўрўм төзөп турган алтай обществоның актуальный суракгарына учурлайт. Гражданский јуу ла бандиттерле тартыжу өйинде Туулу Алтайдың јурт хозяйствозында сўрекей јаан коромјы болгон. Колчактың ла Кара-Корумның, јўзўн-јўўр ак бандалардың көп јылдардың (1922 јылга јетире) туркунына албатыны аайы-бажы јок тоногонынаң улам 1922 јылда, Советтердиң II съездиниң материалдары аайынча (декабрь, 1923 j.), јуудаң озо өйгө көрө, Туулу Алтайда аттардаң турганы ла 17%, уй малдаң 14%, койлордоң 18% арткан болгон[1]. Анайда ок јер ижи де сўрекей јабыс кемине тўшкен. Мындый айалгада албатының хозяйствозын кыска өйдиң тўркунына тўрген көдўрип аларын партияның јаңгы экономический политиказы (нэп) јаан јөмөлгө эткен. Бу политика анчадала јокту улустың хозяйствозын көдўрип, јарандырып аларына ууландырылган.

М. В. Мундус-Эдоков бойының пьесазында партияның бу политиказы алтай јоктуларга сўрекей јаан тузазын јетиргенин көргўзет. Пьесаның төс геройы — Кичеемел деп малчы кижи. Азыйда ол сўрекей јокту јаткан. «Менде дезе озо не бар болгон?» — деп, Кичеемел айдат. Је јоктуларга килемјилў Совет јангның болужыла Кичеемел бойының хозяйствозын төзөп, аргалу јада берген. Ол укту мал азырап, кыра салып, маала ижин ишгеп, орус улус чылап, тура, мылча, кажаган тудуп алып јуртайт. Оның ады да Кичеемел. Ол бойының хозяйствозын сўрекей кичееп јат. Азыйдаң бери кудайдаң ла болуш сакыйтан алтай улуска Кичеемел айдат: «Бис Бырканга да, кормöскö дö бўтпейдис, бистиң кудайыс — эки колыстың кўчи». Кичеемел бойының хозяйствозын Совет јангның јербойындагы органдарының болужыла көдўрет. Је керегин башкарган управление (ол туштa јуртхозуправление анайда адалган) јоктулардың малы јаңгыс ла көптөзин деп кичееген эмес, је угын да јарандырары јанынаң көп иш өткўрген. Јоон сööктў, бийик продуктивностьту малды Кичеемел де öскўрет. Јурт хозяйствоның советский специалисттери (пьесада: агроном Мендиек), Кичеемелге көп эп-сўмелер айдып, ого керектў бичиктер де берет. Киндик деп кижи, Кичеемелдиң культуразы бийик хозяйствозын кайкап, оноң сурайт: «Акыр, Кичеемел, бу сендий кичинек уулга андый сўмени кем айдып берди?» Кичеемел каруун јандырат: «Мал азыраарга ўренген Мендиек деп алтай уул бар. Оның чоло ады Агроном[2] болор. Ондо малдың өзўмин јарандыратан бичик бар. Алтай да бичиктер бар» — «Сўмелеген учун Мендиек канчаны алды?» — «Јок, акча албаган. Акча албас учурлу деген. Бичиктерди садып алгам. Бичиктери

---

[1] Советтердиң II областной съездиниң протоколдоры, Улалу, 1924, 33 стр.

[2] 20 јылдарда зооветтехниктер сўрекей ас болгон учун агрономдор до мал ижин башкаратан.

де јаан баа јок, јеңил неме эмтир». Кичеемел бичиктиң бийик тузазын билип алган. Азыйда алтай улус аргалу јадары «эрјене» барынаң-јогынаң камааңду дешкен болзо, Кичеемел оның төгүнин билип, эмди айдат: «Чын эрјене дегени — ол бичик-биликти билери».

Кичеемел — алтай деремнеде јаңы бүдүмдү крестьян. Ол эм тургуза колхозный эмес, нэп өйдөги крестьян. Је оның саназында, шүүлтелеринде көп јаңы, советский көрүмдер бар. Ол Совет јаңды, оның өткүрген ончо керектерин (јоктуларга болушканын, школдор ачып, албатыны бичикке үреткенин, үй улусты эр улусла тең праволу эткенин, алтайлардаң јуртхозяйстволың специалисттерин, үредүчилер, эмчилер өскүргенин ле оноң до өскөзин) сүрекей јарадып көрөт. Кичеемел «активист» деп адалып јат. Оның активнозы јаңыс ла бойының хозяйствозын кичеегенинде эмес, је бойының үренип алганын бастыра јурт улуска јайганында болуп јат. Агроном Мендиек јурттың улузының јуунында ончолорына айдат: «Кичеемелдең көрүп үренеер» — деп.

Кичеемел, улус ого келип үренерин сакыбайт, бойы, айыл сайын јүрүп, улуска јаңы эп-сүмелер айдат. Ол, азыйдагы крестьяндар чылап, бойының билерин эмеш те јажырбайт. Алтай улус озо туштa «Јууданг тамар, байданг једижер» деп кеп сöс айдатан болзо, эмди Кичеемел эң јаан јööжöгö билгирди бодоп, озогы кеп сöсти кубултат: «Јууданг тамар, үредүдең једижер». «Сагыштың јööжözи албатыга јайылар» — деп, ол бойының билгирин бойы јайат. Киндиктиң уулы Малчы оноң малдың угын јараңдырары керегинде бичигин сураарда, ол: «Кем јок, алып кычыр» — деп, ого айдат. Келиндер оноң маала ажының үренин сураарда, ол сöс јок јöпсинет: «Үрен де алдыртып берерим, иштейтен аайын да ончозын јартап берерим». Бу ончозы оның сыраңай јаңы психологиязын керелейт. Кичеемел јаңы јүрүм керегинде улуска көп куучындайт. «Үй улусты бичикке үредип, јамыга тургузар дешкен, ол чын ба?» — деп, оноң сурагылаарда, Кичеемел јартайт: «Чын. Эр кижи ле үй кижиде ылгаан јок, түңгей үренип, не ле ишке түңгей туружар». Кичеемел бойының сыйынын, Сыргачыны, эмчи болорына үредүге ийе берерде. Саламчы эмеген айдат: «Акыр, ол үй кижиге үредү не керектү? Казан-айак башкарарга, уй-мал саарга бичик билбес болзо, кайдар?» Кичеемел јартайт: «Эмдиги башкару үй кижини эр кижиге тенгдеп салган. Не ле ишти тең эдер, не ле керекти кожо башкарар. Үй кижи эмди кул эмес».

Бу мындый бийик санаалу активист крестьян эм тургуза алдынаң мензинген хозяйстводу да болзо, је учында коллективизация өйинде ол колхозтың јадын-јүрүмине аланзу јок көчöри јарт. Кичеемелдиң кебери, аргалу крестьян хозяйствозы — автордың идеализациязы эмес. Бу чындык көргүзилген хозяйство. Оны документтер де керелейт. Албаты хозяйствозын орныктырар өйлöрдö (Туулу Алтайда: 1924—1927 јј.), V област-

ной партконференцияның материалдары аайынча (1927 j., декабрь), Туулу Алтайда текши малдың тоозы, 1916 jылга көрө, 115% көптөгөн, кыра салары 119,2% көптөгөн[1]. Мындый бийик хозяйственный jедимдерге jербойындагы партийный ла советский организациялар jокту алтай улусты орто jаткандардың кемине түрген көдүргени ажыра jеткен. Кичеемел — Алтайдагы андый реальный (чын) аргаланган крестьяндардың бирүзи. Кичеемел мындый бийик хозяйстволу, культурный jадынду, чике санаалу боло бергени — партия ла Совет jаңның өткүргеи керектериниң, jербойындагы коммунисттердиң, советский специалисттердиң, бичикчи улустың эрчимдү иштегенииниң, болушканының шылтузы.

Пьесада jурт jерлердеги jаңы советский алтай интеллигент улустың сүр-кеберлери көргүзилип jат. Андый улус: агроном Мендиек, үредүчи, городто үренген студенттер Малчы ла Сыргачы.

Мендиек керегинде кам айдат: «Мендиек те болзо, кудайдаң артык болор бо?» Je Мендиек алтай улустың сыраңай соңдогон хозяйствозына чын ла «кудайдаң артык» болот. Ол, советский өйдө үренип алган специалист, албатының хозяйствозын көдүрери учун эрчимдү туружат. Мендиек албатызының керегине бастыра бойы беринип, jурт jерлер сайын jаантайын jоруктайт. Кичеемелдиң деремнезинде jуун өткүрип, ол айдат: «Мениң jүрген керегим: jон jакшы укту мал азыразын, кырамаала jакшы салзын деп келгем. Андый керекти... кичеер болзо, jон өрө чыгар, jурты өңжиир». Онызыла коштой ол алтай jиттерди «мал-аш өскүрер, айыл-jурт тыңыдар үредүге үренер школго» бичип jүрет. Кичеемел оны бойының эң артык нәjызына бодойт. Кезик улус Мендиекти акту бойының ла санаазыла алтай jонына болужып туру деп, бойлорының хозяйственный jедимдери керегинде «слердиң шылтугарда» деп ого айдат. Je Мендиек jартайт: «Бистиң шылтубысла эмес, Совет башкарунының шылтузыла». Ол бойы — Совет башкарунының jакарузын эрчимдү бүдүреечи кижи.

Кичеемелдиң экинчи нәjызы — jуртта ачылган школдың үредүчизи. Кичеемел ле кам экү сöс блаажып тартыжарда, кам айдат: «Бу jуукта үредүчи мени база ийт чилеп туткулаган. «Je ары балдарыңды ла jакшы үрет — деп айткам. — Мени незин үредединг, мен бала эмезим. Слер экүниң сүмегер jаңыс болгодый». Кичеемел jöпсинет: «Үредүчи мениң нәjым, ол сеге мен чилеп ок айдар». Үредүчи jаңыс ла школдо балдар үредип турган эмес, je бастыра деремнеге jаан салтарын jетирет, исторический суpактар (алтай албаты керегинде) jартайт, «албаты-jонның көзин ачып, бичик-биликке үредет», деремнениң jиттерин школго үрензин, городко барып үрензин деп сү-

---

[1] V облпартконференцияның резолюциязы. ВКП(б)-ниң Ойротск. обкомының изд., Улалу, 13 стр.

мелейт. Деремненинг улузынын јуунында ол куучындайт: «Бистинг алтай уулдар кажы ла школдо үренгилеп јат. Ол түбинде јонго арга болор. Андый керекти Совет башкару баштаган. Ол јаан јерге үренип алган уулдар јери-јуртына јанып келзе, алтай албатынын јашöскүримин öрö тартар». Экинчи јерде ол айдат: «Албаты кей-кебизинге бүтпезин деп, үредүни тынытсын, көсти ачсын деп, Совет башкару кичееп туру». Үредүчи, јаан ийде-күчиле — билгириле — бойынын јанына ончо јиттерди јайып алып, јангыс ла бойы үредип турган эмес, је городко до атандырат.

Мендиек ле үредүчи öткүрген јартамалду иштинг тузазы јылдын ла көптöйт. Пьесада олорго болушчы болуп, городто үренип, јанып келген јиттер, Малчы ла Сыргачы, көргүзилет. Олор экү бастыра билгирин, ийде-күчин јонго тузалу эдип берерге белен. «Чагым јеткенче албатымды эмдеерим» — деп, эмчи Сыргачы айдат. Малчы: «Бу менин јööжöм» — деп, јүс салковойго городто садып алган бичиктериле ада-энезине мактанат.

Пьесада бир канча јанғы улус көргүзилген де болзо, је олордын ончозынан автор эң јаан ајаруны Кичеемелге салган (оның учун арткандары пьесада ас, кезиктери уйан да көргүзилген).

Кичеемелди көргүзип тура, автор оның јолы буудак јок, түп-түс јеңил болгон дебейт. Ол сүрекей күч, јаан тартыжулу јол öткön. Бу јолды Кичеемел öскö нökörлöринең озо öдүп чыккан, је оның кийининде көп улус — алтай јокту крестьяндар арткан. Пьесада андый улус: Киндик, оның үйи Саламчы, онон до öскölöри.

Пьесаның төс конфликти ле сюжеди бу улусла колбулу.

Киндик озогызынан айрылгалак кижи. Ол бойынын хозяйствозын озогы ла аайынча тудуп, малын јалан јаар божодып салган учун, бöрүлер табарып, оның малы үзүлерге јеткен. Киндик малга «чамчыл» болгон болор деп, кам алдырат. «Малаш көптöдöргö кудайымды кödүрейин деп, слерди алдырган эдим» — деп, ол камга айдат. Кам оның малының артканын көрölö: «Малың чамчылган мал эмтир» — деп, төгүндеп јöпсинет. Анайда айдып, кам Киндиктинг јангыс айгырын тайат. Је Киндикке хозяйствозын кödүрип аларга кам болушпады. Ого чын болушкан улус Кичеемел ле Мендиек. Олор экү камла тартыжып, оның мекезин илеге чыгарып, Киндиктинг санаазын религиядан туура апарат, јанғы иштерге, хозяйствоның эп-аргаларына баштайт. Анайдарда, пьесада јанғыс ла Кичеемелдинг эмес, је оны ээчий барган öскö дö јокту улустың «көзи ачылып, карангуй јарып, таң атканы» көргүзилет.

Киндикти эбире озогызы ла эмдигизи ортодо јаан тартыжу öдöт. Бу тартыжу — Киндикти кажы бир јаны јаар јайылтып алары учун. Кам ла јарлыкчы оны озогызына тартат, нениг учун дезе, Киндиктий улус јок болзо, олорго, мекечи улуска,

јадарга сўрекей кўч болор. Кам кудай јаңы, мал тайары керегинде айдат: «Мен бойым тапкан јаң эмес, озодоң бери адаөбөкөлөристиң јаңдаган јаңы», «мал тайатан јаң озодоң бар». Алтай улус озогызын таштап, бичик-биликке ўренип, јаңы јадын-јўрўмге көчўп турганы оны сўрекей корододот. Ол айылдар сайын јўрўп, озогы јаңын албаты бусса, јаан тўбекке тўжер деп коркыдат. Агроном Мендиек, ўредўчи ле Кичеемел керегинде ол айдат: «Бу мындый немелердиң ыразы куулып, албаты-јонды булгап јат. Озо јарлык деген јаң таап, ончозы быркан болорго албаданган эди. Ак чечектў Алтайга јадып, јыргаар дешкен, тўбинде онызы тёгўн болуп калган. Эмди ак быркаңын таштап, агрономныҥ сёзине кире бердилер. Бичикке ўренип, бойыныҥ санаазыла мал-аш, айыл-јурт тыҥыдар деп тапкылады. Мен олордыҥ андый кылыгын јартпай турум», «кижи, кудай бербезе, канайып та чырмайза, тўбинде неме болбос, тўҥей ле ёрё чыкпас».

Кам, улустыҥ санаазын каранҥуйладып, олјолоп аларга көп меке сёстёр чўмдеп алган: «Мен албатыныҥ учун туружып јадым. Албаданып кам болбогом. Ары јанынаҥ кам болуп бўткем»; «бистиҥ албаты бичик билбезе де, мал азыраган»; «кудайдыҥ бергенинеҥ бербегени көп»; «јаңыс малдаҥ мал өскён, јаңыс кижиденҥ јон өскён. «Кудайым» деген кижи куру калбас» ла оноҥ до ары.

Кам јаңыс ла албатыныҥ санаазын каранҥуйладып турган эмес, је оныҥ малын тайып, јаан чыгым эдет. Онызы кам Киндиктиҥ тегин де астаган малынаҥ турганы јаңыс чабыдар айгырды, кудайга «јарады» деп, тайганынаҥ көрўнет. Кам — албатыныҥ хозяйствозын тўредер керекте «бёрўдеҥ де ары» јеткер болгон учун албатыга чын килеген Кичеемел онызла анчадала тыҥ тартыжар. Ол бойы камныҥ меке-тёгўнин јакшы билер, бойы да азыйда ого бўдўп, јаан тўремелге тўшкен. Бойы керегинде ол куучындайт: «Адам оорып ёлёрдё, малды ўзе тайганыс. Кам тёгўндеп, јазаачы болгон. Камдап турганча кижи божогон. Уйалбас кам уйалала, качкан. Камнаҥ, јарлыктаҥ мен чёкёнгём», онын учун эмди камга «торбогымды да бербезим» — дейт. Ол эмди кудайга мўргўўр кўўни јок. «Озодоҥ мўргўп јўрбей база, карын, артык мўргўп салган болорым, чотогон эмес» — деп айдат. Каранҥуйда јўрген улус камнаҥ коркып јўргўлейтен. Киндиктиҥ ўйи, Саламчы, Кичеемелге айдат: «Камды не чугулдандырдын? Кара санаалу кам деген, јидирип салар болзоҥ, не болор?» — «Мени кам јип болбос. Тижи тыгынбай, оодылар» — деп, ол каруун јандырат. Кам: «Оору-јоболго кирзеҥ, сен де малыҥды тайарыҥ» — деерде, Кичеемел каткырат: «Э... э... тойорыҥ! Оору-јоболды эмдейтен эр јажына ўренген докторлор бар. Сендий сокордыҥ кижи эмдейтени тёгўн!»

Кичеемел бойы камныҥ, јарлыктыҥ мекезинеҥ чыгала, эмди Киндикти де олордыҥ олјозынаҥ айрып алып, јаңы јолго,

јаңгы јадын-јўрўмге баштаарга албаданат, камның ла јарлыктың мекe-төгўндерин курч, чечен сөстөрлө ончозын илеге чыгарат.

Киндиктиң бастыра јўрўми озогы јаң аайынча өткөн учун озогызын таштаарга ого сўрекей кўч. Ол, азыйда чылап ок, камды «өрөкөн», «јаан кижи» деп айдат. Кичеемел оны «сокор» деерде, Киндик бойы да тарынат. Ол камга бўдўп јат, кам оның чабыдар айгырын тайарга көстөп аларда, акту санаазынаң сўўнет: «Карын, малым чамчылза да, мал баштаган айгырым јарады деп сўўндим». «Таш очогым бек болзын, талкан кўлим чокту болзын деп, кудайды көдўрип турбай» — деп айдат. Озогыдагы ада-өбөкөлөри чылап ок, ол бойының малын јаланга бош салып јўргўзет, бөрўлер келип, малын тударда, кудай ого ачынган болор деп сананат. Кичеемелдиң ижи, хозяйствозы ого јарап та турза, је Киндик оны «сўмелў» кижиге бодойт, бойы ол кире «сўмеленип» болбос деп сананат. Кичеемел сыйынын ўредўге ийе берерде, Киндик сурайт: «Сен нени сананып сўмеленеле, сыйынынгды ўредўге бердиң?»

Саназы карангуйда болгон андый ок кижи — оның ўйи Саламчы. Бөрўлер кўнўң сайын олордың малын тудуп турарда, Саламчы озогы кеп сөслө бу керектиң учурын јартайт: «Бирле барган неме баш аай деген». Кичеемел сыйынын эмчиниң ўредўўне ийе берерде, ол кайкайт: «Бала кижи эмчи болотон деп, укпасты кижи угатан туру». Камның мекe-төгўнин ол база чынга бодойт. Кам, Киндиктиң јулазы јер алдына барады деп төгўндеп, база ла мал тайарын некеерде, Саламчы коркып, айдат: «Малдаң чыккан кижи бар эмес, толуга бербей».

Је Киндик ле оның ўйи Саламчы озогызын јаңдап турган да болзо, ол ок өйдө Совет јаңның өткўрип турган керектерине, анчадала улусты бичикке ўреткенине, сўўнедилер. Олордың уулы бичикке ўренерге суранарда, Киндик акту санаазынаң айдат: «Јакшыга ўренбей кайдар, кем јок, барып ўрен». Оны өскө дө јаңгы керектер јилбиркедет, анчадала Кичеемелдиң хозяйствозы. Киндик оның бийик тузазын, керсў төзөлип баштал-ганын бойының көзиле көрўп, учында бу Кичеемелдиң бойының ла «сўмези», эмес, Совет башкару баштап берген ончо јоктулардың чын јолы деп билип, табынча озогызынаң айрылала, јаңгы јўрўмге јайылат, Кичеемелдиң јолыла барат. Учында Киндик Кичеемелге айдат: «Сеге адаркажып, јакшы уй-мал азырайла, кыра-маала иштеп, айыл-јурт, чеден-кажаган тынгылала, аргадандым».

Бу керекле кожо оның саназы да кубулат. Эмди ол камга да, јарлыкка да бўтпес болуп барган. Кам экинчи катап келеле: «...алтыгы ороонго барып, ойто јанып клеетсем, Киндик кер адын минип алган, јер тамының бери јанында удура туштаган... Бараан тўктў мал толуга салза, мен јулазын ойто табыштырып берейин деп санангам» — деерде, Киндик оны чыгара

сўрет: «Узун куйрук уйда, уйалбас мангдай сенде! Болор! Озодонг бери мени мекелеп јиген учун ичинг јарылзын!»

Киндикти јангы јолго јайылтып алганы — Кичеемел ле Мендиектинг јаан јенгўзи. Је бу јенгў јанғыс ла олордынг эмес. Алтай ичинде мунгдар тоолу киндиктер јанғы јолго кирип алганы партиянынг ла Совет башкарунынг улу идеяларынынг јенгўзи болуп јат. Мундус-Эдоков албатыда болуп турган бу процессти чын онгдоп, реалистически көргўскени — онынг адын мактулу эдет. Онынг пьесазы алтай јурт јерлерде сценаларда тургузылып, јанғы јадын-јўрўм учун тартыжуга јаан јөмөлтөзин јетирген.

Пьеса художественный јанынанг бир канча тутактарлу. Темдектезе, ўредўчининг, Малчынынг, Сыргачынынг кеберлери толо эмес, уйан көргўзилген. Киндик јанғы хозяйствозын канайда төзөгөнин автор айтпаган, оноң улам Киндиктинг озогызынанг эмдигизине көчкөни кенетийин боло берген. Бир канча јерлер, анчадала Мендиек, деремнеге келип, јуун өткўргени, Малчы ла Сыргачы ўредўденг јанганы уйан бичилген. Је андый да болзо, пьеса автордынг художественный узы бийиктеп келгенин керелейт. Пьесада көргўзилген картиналар — автордынг јок јерденг сананып тапканы эмес, јадын-јўрўмнеңг чике алылган болуп јат. Автор олорды идейно-политический јанынанг чындык онгдоп, чындык оценка берип көргўзет.

Пьесанынг анчадала баштапкы бөлўги јакшы бичилген. Экинчи бөлўкте Мундус-Эдоков, «Јенге» деген пьесазындагы ла композиционный эп-аргала тузаланып, кам ла јарлыкты бой-бойына удурлаштырып јат. Бу јилбўлў комический картина. Кам јарлыктынг мекезин илезине чыгарат: «Слер ончогор быркан болорго јыдып, арчын тудунып, алас эдип туратаныгар. Ак-Бырканыгар да келбеди, бойыгар да быркан болуп тенгеригe чыкпадыгар». Јарлык ого удурлажат: «Сенинг де төгўнинг бажынгнанг ашкан». Учында олор согужа бергендер. Бу мындый картиналар албаты ортодо олордынг «тоомјызын», олорго улус бўдетенин сўрекей тўжўретен. Јарлыктынг опсыркагын, мен «ак-чек» деп айдып, бойы шалбыр, быјар јўргенин Мундус-Эдоков пьесанынг ўчинчи бөлўгинде сўрекей тынг сатирически јурап көргўзет. Јарлык, Киндиктинг айылына киреле, ол эмди быркanга да, көрмөскө дө бўтпей баргайын угала, айдат: «Менинг андый айылга тўжетен учурым јок. Эм јанып, аластанбаганча болбос туру. Сөөгим быјарланды». Бу тужунда Кичеемел бойынынг алмастый курч тилиле оны јыга айдат: «Сөөгөөр быјарланганы көрўнип туру. Оны аластаганча, барып бистинг айылдынг мылчазына киригерди јунуп алаар, чамча-штанаардынг, тонығардынг бийдин изўге өлтўрип алыгар. Быјар јок болор. Алас деп оптонбогор».

Автордынг пьеса бичиир узы өскөнин кажы ла персонажтынг тилин јакшы индивидуализировать (кажы ла кижининг тилин ангылу) эткени көргўзет.

Је анчадала јаан јенгў Мундус-Эдоков социалистический ре-

ализмниң јолыла там көндўгип, бойыныҥ произведениезиниҥ төс геройы эдип јаҥы, советский, положительный кижини көргўскени болуп јат. Кичеемел — озочыл кижи — пьесада ончо персонажтардаҥ артык көргўзилген. Оныҥ айткан кажы ла сөзи јаҥыс ла учуры јанынаҥ чын эмес, је јаантайын курч, чечен, јилбўлў болот. Ол алтай кеп сөстөрлө дө көп катап билгир тузаланат. Бу айдылганыныҥ ончозынаҥ улам «Озогызы ла эмдигизи» деген пьеса алтай советский литератураныҥ историязында бийик јерде турат.

Мундус-Эдоков школдорго керектў кычырар бичиктер чыгарган соҥында, литературный ишти баалап, ого беринген јылдыҥ сайын оныҥ художественный бичиктери чыга бергени керелейт. Экинчи јанынаҥ, 20 јылдарда, алтай тилле бичиктер чыгарар иш кўч айалгада болгон тужунда, оныҥ бичиктерин јылдыҥ ла чыгарганы оныҥ ижин албаты бийик баалаганын ла керектегенин керелеп јат.

Мундус-Эдоков 1926—1928 јылдарда көп лө сабазында пьесалар бичиген, је онызыла коштой ол поэтический творчествозын таштабаган. Бу өйлөрдө бичиген поэтический произведениелерин ол 1929 јылда «Јарыткыш» деп адаган.

Мундус-Эдоковтыҥ бу јуунтыга кирген поэтический произведениелери, оныҥ азыйгы «Кожоҥ», «Јаскы јыргал», «Борсук ла Сыгын» деген ўлгерлерине ле баснязына көрө, бир канча јабыс. Ол ненииҥ учун андый боло берген дегежин, Мундус-Эдоков бойыныҥ чын баштап алган поэтический јолынаҥ, ўнинеҥ туура јўре берген. Ол јылдарда Мундус-Эдоков, Чевалковко темежип, оныҥ жанрларыла, поэтический эп-аргаларыла ол кире бийик произведениелер чўмдебеген. Андый да болзо, бу јуунтыны ајаруга албаска јарабас. Бойыныҥ идейный учуры ла көргўзилген сўр-кеберлери ажыра бу да јуунтыга киргел произведениелер јилбўлў. Кезик произведениелерде бийик художественный кеминде бичилген јерлер бар.

Јуунтыга эки басня кирген! «Карагуланыҥ јаргызы» ла «Өркө, Талаҥ-Келеҥ, Боро-Эрлен». «Карагуланыҥ јаргызы» бичилген кебери, аллегорический сўр-кеберлери аайынча Чевалковтыҥ «Алтайдыҥ аҥдары» деген баснязына јуук (Айу-јайзаҥ, Бөрў-темичи, Тўлкў-албанчы, байлар — «эт-кан јийтен казыр аҥдар алдынаҥ башка одуланды», «јобош аҥдар башка одуда болды»; аҥдар јуулыжып, јуун эткен). Је бойыныҥ учуры јанынаҥ бу басня Чевалковтыҥ баснязында айдылганын соҥ ары көндўктиргендий. Чевалков баснязын Алайдыҥ аҥдары, јамылуларын тудуп алала, олорго тоноттырып, јидириҥ турганула божоткон болзо, Мундус-Эдоков оноҥ ары не болгонын айдат.

Алтайдыҥ аҥдарынаҥ комудал чыкты:
«Айу-јайзаҥ јимекей, карынзак — дешти,
Бөрў-темичи ачап, казыр, јеек,
Тўлкў-албанчы сайыркак, јакшыркак,
Јаргыны агынча этпес,

Арылык-берилик, куурмак кылыкту» — дешти.
Карагула кааңга комудал јетти.

Карагула комудалдыңның чынын-төгүнин билерге, Алтайга ууланат. Јүрүмде чын болгоныла болзо, орус каан Алтайга качан да келип јүрбеген. Је кааннының бийлери јаантайын бери келип туратан. Оның учун Карагуланың кеберинде чип ле чике каан бойы эмес, оның бийлери көргүзилген деп айдарга да јараар. Басня — ол исторический жанр эмес, сананып тапканду (вымыселдү, фантазиялу) жанр.

Карагула комудалды кычырып: «Јонымды јууп, шылап угатам» дегени Алтай ла оның јоны кааннының кабинединиң менгенни болгонын билдиртет.

Алтайдың јамылулары ла байлары, албатыга удурлашканда, качан да јаңыс шүүлте-сүмелү болотонын мындый строкалар керелейт:

Айу-јайзаң баштаган
Эт-кан јийтен казыр аңдар
Алдынаң башка одуланды,
Шүүлте-сүме јаңыс болды.

Је олордың јалтаныжы темей неме болуп калды. Карагула Алтайга атанарда.

Бу комудал чын болзо,
Баштарын кезип, будына саларым,
Буттарын кезип, бажына саларым —

деп кеземкени акту јаргычы, башкараачы болуп көрүнерге ле айтканы болуп јат. Чынын көргөжин, Карагула Алтайга келеле, «јобош ангдардың одузына» түжердиң ордына «Айу-јайзаңның одузына» түшти. Бу сөстөр сүрекей чындык исторический учурлу. Озогы тужунда кааннының бийлери, Алтайла јүргенде, јоктулардың јуртына түжүп, олорло эрмектежип, албатының санаазын билерге эмеш те амадабайтан. Онно керектерди олор јайзангдарла јөптөшкилейтен.

Басняда албатының бу да комудалын Карагула Айу-јайзангла, өскө дө јамылуларла ажындыра јөптөжип алганы билдирет. Карагула, албатыны јууп, «катуланып», јаргы эткени — бу тегин ле темдек керек. Оны ол јон керегин чындык башкарып, јонго килеп туру деп көрүнерге ок өткүрет.

Алтайдың јайзаңгдарының бойлорының куурмак, меке јаргызын бис Чевалковтың «Јокту Номон ло бай Саңыскан» деп баснязынаң көргөнис. Бу басняда Мундус-Эдоков эмди орус бийдиң чындык эмес јаргызын илезине чыгара көргүзет.

Карагула ангдардың комудалын угардаң озо ажындыра олорды коркыдып кеземет: *«Ајыктанып* мене комудалын айтсын». Озо айдар сөсти ол комудап тургандарга бербей, јамылуларга — Айуга ла Бөрүге — өнөтийин берет:

Јамылулар: Айу ла Бөрү,
Бурулуның отуратанына отурыгар,

Актанып сөзигерди айдыгар,
Айу баштап айтсын — деди.

Бу сөстөр Мундус-Эдоков улустың эрмек-куучынын көргүзеринде бийик ус болгонын керелейт. Айу ла Бөрүниң «актанып» айтканы баснянын эң артык строкалары. Олордың эрмек-куучындары сүрекей куурмак, је куурмак өткүре Айу ла Бөрүниң чын кылыктары јакшы билдирет.

Айуның айтканын көрөктөр:

Албаданып јамыга мен турбадым.
Арманду[1] јон көстөп туткан.
Озодоң укту јайзаңыс,
Оңду ака-бөкөбис деп тутты.
Карын албай, чек јүретем,
Кара санабай јоныма килейтем.
Аркадаң балтырган ла кызылгат јийтем,
Агаштаң мөт лө кузук табатам.
Чымалы да меге курсак болотон.
Кылыгы јаманның јаманын билеле,
Ачынып-чугулданып, оны јийтем — деди.

«Карын албай, чек јүретем», «јоныма килейтем» — бу мындый керек болбогон деп Айуның айтканы ажыра автор андый керек чын болгонын көргүзет (утверждение в форме отрицания). Куучыннын учында дезе Айу акту улусты тоногонын, јигенин олор каралу, јаман кылыкту болгон учун анайда эткем деп куурмактап актанат.

Бөрү бойының куучынында аңдардың комудалын «сайгактаң» улам деп, јобош аңдарды кайра көмөлөйт!

Јоныма килеп јүрүп,
Јок јерден комудал чыкты.

Је оноң ары сөстөри:

Сагыжым килемкей болуп,
Буру эткенди де тойу тужунда
Актап јүретем...

оның чын кылыктарын илелтет.

Алтайдың јамылуларының албатыга каршулу ончо кылыкјангдарын јобош аңдардың адынаң чечен тилдү Сыгын айдат. Оның сөстөри, кандый ла кижиге буурзак јаргычының јүрегин сыстадып, оны чугулдандырар эди. Бистиң алдыбыска албатының озогы јадын-јүрүминиң коркушту картиналары туруп келет.

Башкаручы Карагулам,
Бажыбысты кеспей, угугар.
Талдап туткан јакшыларыс
Тамактап бисти өлтүрет.
Көстөп туткан јамылуус
Көзибисти ойып, јип јүрет,
Мактанып бисти мекелейт;
Куурмактап јаргаа тудала,

[1] Арманду — арбынду.

Курыбысты чечип, чыбыктайт.
Јамызы јок јоктуның
Јаргак тонын чупчып алат,
Јакшыркап, сайыркап јўреле,
Јалмап јонын тоноп алат.

Мынаң көргөндө, Алтайдың јамылулары јонын бир де закон јогынаң, бойлорының кўўн-санаазыла, табыла башкарып, канайып ла кылынайын дезе, кылынатан; тоноорго сананган кижини тоноп алар, јарабаган кижини «куурмактап јаргаа тудар», базынарга турган кижини базынып алар. Алтайдың албатызы бойлорының јамылуларының бу кылыктарына чыдашпай, кааңга комудаганы ол.

Је Карагула албатының комудалын керекке албайт. Айу ла Бөрў јамылуларды јоктулар ла јаратпайтан эмтир. «Эт-кан јийтен казыр аңдар» — байлар дезе: «Јакшыларыбыста јаман јок» — дежип, олорго јömöжöт. Карагулага база не керек? Бай качан да байга болужар, онула јöптöжöр, албаты олорго нени де оңдобос малга тўңей болот. Байлар ончозы јамылулар учун сöстöрин айдарда:

Јал јўреги јарылып, јобош аңдар
Јаргызын алдырганын билди.

Басняның идейный учуры — орус каан ла бийлер алтай јайзаң-байларга јаңыс ла болушканы эмес, је албатыны олор јаба тоногоны, јигени керегинде айдылганында. Алтай албаты эки јара базынчыктаткан, тоноттырган: бир јанынаң, бойлорының јайзаң-байларына, экинчи јанынаң, орус бийлерге ле кожойымдарга. Карагула Алтайга јаңыс ла јаргы эдерге келген эмес, је карын аларга, тоноорго келген. Оның бу амадузы албатының ок мойынына артылат.

Акту јамылуларды каралады деп,
Сыгын, булан, элик — ўч карындашты —
Аай-баш јок чыбыктайла,
Амтажытпай, бууп öлтўрзин — дешти.
Кыйнап олорды öлтўрген кийининде,
Кызыл эдин башкараачылар јиди,
Эттиң артканын болушчылар ажанды.

Бу басняны Мундус-Эдоков бойы чöрчöк деп адаган, неның учун дезе, ол тегин баснядаң узун. Је бойының сўр-кебериле, сюжедиле бу произведение басняга јуук. Мында аңдардың бойлорының чике темдектери артса да (Айу айдат: «Аркадаң балтырган ла кызылгат јийтем, агаштаң мöт лö кузук табатам...»; Борў: «кижи јаманнаң јескинбей, азыраган малын оның јийтем...»), бу темдектер автордың Айу ла Бöрўниң эрмек-куучынының куурмагын көргўскен ирониязы болуп јат.

«Öркö, Талаң-Келең, Боро-Эрлен» деген басня бузулбас нађылык керегинде. Је оның художественный кеми бийик эмес.

М. В. Чевалковко темежип, Мундус-Эдоков бойының «Чал-

чык» деген сатирический ўлгерин бичиген. Бу произведениеде аракызак, чалчык, согушчаң улустың ончо кылыктарын чўмдў сöстöрлö тоолоп, характеризовать эдет.

Је Мундус-Эдоковтың, Чевалковтоң ўренип, ого темежип, бичиген произведениелериниң эң ле јааны — «Аракызак ла Эрўўл» деген туујы. Мундус-Эдоков оны бичирде, Чевалковтың «Кырачы была Анчы» деген туујызынаң аткарынганы билдирет.

Мундус-Эдоков, Чевалковтың туујызы чылап ок, бойының туујызының композициязын тöзöйт: озо баштап бир карындаштың, оноң экинчизиниң јўрўмин куучындайт. Бу эки туујының анафорический ўлгер кеберлери де тўнгей. Је учуры јанынаң Мундус-Эдоковтың туујызында сырангай башка öй лö керектер көргўзилет.

«Јурт Советтиң јамылуларын јон јаңыртып тударда, Эрўўл нöкöрди јамыга элбек јон көстöп тутты» деп ўзўктең көргönистe, туујыда айдылып турганы 20-чи јылдардың экинчи јарымына келижет, ненинг учун дезе, Алтайда јурт Советтерге перевыборный кампания 1926—1927 јылдарда öткöн[1].

Туујыда озо баштап Аракызактың јўрўми айдылат. Оның берилген сўр-кебери, кылык-јаңдары, салымы типизированный. Аракызак «аң јолын тоспойт», «айылдардаң ыш чыгарын кетейт», «ак малын көрбöйт», «анда-мында конуп јўрет», «јардындагы кийими кирленип, јалтырап, килтиреп турат»... Је туујыда јаңыс ла оның ончо кылыктары тоололгон эмес, ондо сюжетный да ўзўк бар. Аракызак, базарлап јўреле, бастыра акчазын ичип койоло, ойто айылына јанып, ўйин, айылдаштарын тöгўндеген;

Табы јок неме болды.
Таңла меңдеп јанып клееделе,
Талганча соктырттым, тоноттым — деди.

Туујызында Мундус-Эдоков Аракызактың аракы ичиненг улам јаңыс ла хозяйствозы тўрегенин, «сандырап јурты чачылганын», ол бойы кижи болуп јўреле, учында морально, оноң физически эрте öлгönин көргўскен эмес (анайда кажы да öйдö кандый да аракызактарла болот), је автор бу аракызакты чокум исторический öйлö — 20 јылдарла — колбоп көргўзет. Бу öйдö, бастыра јон, јаңы јадын-јўрўм тöзöп, эрчимдў иштенип, турар тужунда, Аракызак

Элдиң-јоннының ортозына
Эзирик бойы чаптык болды —

деп айдылат. Аракызактың сўр-кебери озогы соңдогон, јабыс культурадаң арткан-калганын текши көргўзип (олицетворять

---

[1] **Л. П. Потапов**. Из истории Горно-Алтайской автономной области, Ученые записки Горно-Алтайского научно-исслед. ин-та ИЯЛ, 3-чи выпуск, 1960, 30 стр.

эдип) јат. Туујыда ого удура оның карындажы Эрүүл турат. Бу јаңгы, Совет өйинде көрүнген кижи. Оны Мундус-Эдоковтың бойының азыйгы геройыла — Кичеемелле — јуукташтырарга јараар. Је Эрүүлдиң бойының хозяйствозында ла деремне јуртында өткүрген ижи, Кичеемелдийине көрө, ыраак көп, јаан учурлу. Эрүүл Кичеемелдең соң өйдөги јарамыкту (положительный) герой. Ол јурт улусты јаңыс ла «малды, уйды уктадарына, маала, кыра өскүрерине», «јылузы сообос тура ла јунунатан мылча эдерине», «агаш кезип, кажаган эдерине», «бичик-биликти кичеерине», кам, абыс, јарлык јаңын чачарына кычырып турган эмес, бойы јурт Советтиң ижине јамылу болуп тудулат.

Эрүүл јон керегине бастыра бойы беринет. Деремненің улузы садуның кооперативин төзөйт, ол ажыра машиналар алдырат, јетире јаан школ ачат, көп бичиктер, газеттер бичидет, «ойын эдер тура эдет». Бу ончозы «эптү сөстү», «ээлгир кылыкту» јон башкараачы Эрүүлдиң јонго тузалу ижининг шылтуунда: «Эрүүл уулдың сүмези эрјене болды јонына». Ончо улус, ого адаркажып, оноң үренип,

Эзириктер астады,
Эрүүлдер көптөп јатты —

деп туујыда айдылат.

Туујы јаңыс ла композйциязы аайынча эмес, је бойының жанровой кебери аайынча М. В. Чевалковтың «Кырачы была Ангчызына» јуук. Мында типизация (текшиледе көргүзери) бар, је индивидуализация (не ле немени башкалап, чокум кеберлү эдип көргүзери) уйан болуп јат. Оның учун картиналар бойлоры чип-чике, иле көрүнбей, олордың сомы ла көрүнип тургандый болот. Темдектезе, Эрүүлдиң ижининг шылтуунда мындый боло берген деп айдылат:

Алты јылга јетпеди —
Албаты јөөжөзи көптөди.
Јети јылга јетпеди —
Јединбес немеге јединди.

Кандый јөөжө, кандый «јединбес неме» керегинде айдылат? Бу — текши сөстөр. Оның учун јурукчы-автор, бойының ајарузын кандый бир картинага токтотпой, бир немени айдала, экинчизине, үчинчизине көчүп, ончозын тоолоп (инвентаризировать эдип), картиналар јакшы көрүнбей, түрген селижип тургандый. Бу јаңыс ла Мундус-Эдоковтың эмес, јаңы ла башталып турган јаңы алтай поэзияның ол өйлөрдө текши тутагы болгон. Мундус-Эдоковко бу тутак Чевалковтың дидактический поэзиязынаң келген. Је ол бойы дезе чокум, кычыраачы кижи көзиле чике көрүп алгадый (конкретно-чувственный) картиналарды алдындагы үлгерлеринде көп јураган («Јаскы јыргал», «Јайгы энгир»). Бу да јуунтызында андый картиналар учурап

јат. Темдектезе, Аракызактың базарлап јӱреле, конор јеринде јети кӱн јырган, акчазын ӱзе ичкенин көргӱскени.

«Јарыткыш» деген јуунтыда анайда бичилген база бир ӱлгер бар — «Анчы». Је бичик типографияның бурузыла једикпестӱ чыккан учун, бу ӱлгердинг баштапкы бӧлӱги јок. Ӱлгерде Анчы ангдап јӱреле, айуга «јардының эдин кодоро сектырткаңы» керегинде айдылат. Анчы ол айуны ӧлтӱрип алган. Эдин айылына экелерде, аштап отурган ӱйи ле уулчагы сӱрекей сӱӱнижет. Анчы олорды көрӱп, бойы да сӱӱнет.

Айылына тапканын кийдиреле,
Анчы уулчагын эркелеп, тӧрдӧ отурды.
Алган ӱйи оны кӱндӱлеп,
Удура јылу көрӱжип, кӱлӱмзиренип турды.

Је ӱйи ӧбӧгӧнине тонын чечерге болужарда, ӧбӧгӧни онтоп ийеле:

«Араай тут, экем,
Јардымда айу туткан балу бар» — деди.
Канду балуны ӱйи көрӧлӧ,
Туура көрӱп, ыйлап ийди.
Уулчагы: «Мен анчы болорым» — деерде:
«Унчукпа, учкан!» — деп, энези айтты.

Бу сӱрекей јылу лирический ӱлгер. Мында Анчының јаантайын јеткерге учурагадый кӱч ижи ле ӱйин, балазын эркe сӱӱгени чокум картина ажыра коргузилген.

«Јарыткышта», ӧрӧ темдектелген произведениелердең башка, «Маргаан» ла «Ӱч карындаш» деп ӱлгерлеген легенда-куучындар бар. Баштапкызында поэт, алтай албатының таркаган куучыны аайынча, Кадын, Бий, Обь суулар неденг улам анайда адалганын јартайт; экинчизинде бӧрӱ, ийт, тӱлкӱ — јанғыс энеденг чыккан ӱч карындаш ӱч башка кылык-јангду (бӧрӱ — ачап, тӱлкӱ — куурмак, ийт — кижиге нӧкӧр) болуп барганы керегинде айдылат.

«Јарыткыш» — Мундус-Эдоковтың калганчы бичиги. Бу ӧйдӧ оның творческий ийде-кӱчи эр кемине једип келген. Је Мундус-Эдоков билезинде болгон бир канча коомой айалгалардаң улам тың оорып, литературный ижин ононг ары кӧндӱктирип болбогон. Ол, узак оорып, 1942 јылда 15 июньда Горно-Алтайскта јада калган.

М. В. Мундус-Эдоков — алтай литератураның историязында баштапкы алтай драматургический произведениелер бичиген писатель. Ол бу жанр аайынча көп једимдерге једип алган. Поэзияда ол јангы кеберлер бедреген. Је оның творческий ижининг эң ле учурлузы ол албатының јадын-јӱрӱмин, јанкылыгын, психологиязын, тилин сӱрекей јакшы билгенинде болгон. Оның көргӱскен картиналары ончозы албатының јадын-јӱрӱминең чике алынган. Ол албатыла албатының бойының чечен, байлык тилиле куучындашкан.

Мундус-Эдоковтың творческий ижи партияның ла башкарунының албаты алдына тургускан задачаларыла бек колбулу болгон. Ол бойының произведениелеринде партияның ла Совет јаҥның баштап турган керектерин јадын-јӱрӱмде өткӱрген, јарамыкту (положительный) геройлордың баштапкы кеберлерин јурап көргӱскен. Мундус-Эдоковтың произведениелери алтай улуска, озогызынаҥ айрылып, јаҥы јадын-јӱрӱм төзөөрине, улусты социалистический санаалу эдип тазыктырарына јаан јӧмӧлтӧ эткен. Оның учун алтай писатель Мирон Васильевич Мундус-Эдоковтың ады ла ижи биске, эмдиги өйдөги советский улуска, бааду.

П. А. Чагат-Строевтиҥ творчествозы

Павел Александрович Чагат-Строев 1887 јылда 9 февральда Шебалин аймакта Мыйтуда јаткан Александр Павлович Трепихиннииҥ билезинде чыккан. Адазы Кебезеннеҥ келген чагат сӧӧктӱ (туба) кижи болгон, энези — Мыйтуныҥ кижизи — Мария Васильевна Аргокова.

Павелдиҥ бала тужундагы јӱрӱми сӱрекей кӱч айалгада өткӧн. Ол тогус јаштуда адазы өлгӧн. Энези тул артып, Јаш-Турадаҥ бери Сростки деп јуртта төрӧӧндӧрине уулчагыла кожо көчкӧн. П. А. Чагат-Строевтиҥ биографиязыныҥ материалдарын јууган писатель Л. В. Кокышев бойыныҥ статьязында оныҥ бала тужундагы јӱрӱми керегинде мынайда бичийт: «Мария Васильевна кийим јакшы көктӧӧчи болгонынаҥ улам олор курсагын азыранып, улуска тон, јакы көктӧп туратандар. Кичинек Павел, кере ле тӱжӱне уулчактарла кожо ойноп, Кадынга эжинип турган. Узун кышкы тӱндерде ол энезине учук каталарга, јакылар көктӧӧргӧ болужып туратан. Је Павелге он эки јаш болуп ла келерде, энези јада калган. Павел ак-јарыктыҥ алдында сок ло јаҥыскан арткан. Јӱрӱмди онон ары канайда јӱретени ого јарт эмес болгон...»[1]

Энези өлӱп каларда, уулчакты Оҥдойдо јаткан таайы Яков Васильевич Строев бойыныҥ балазы эдип азыраарга алган, ого бойыныҥ өбөкӧзин де берген. Ол оны Јаш-Турага апарып, церковно-приходский школго ӱренерге берген. Је Павел, анда бир ле јыл ӱренеле, ойто јанып келген.

Таайы Павелди Оҥдойдо јаткан Филатов деп којойымга јалчыга берип ийген. Филатов, монгол јерине садыжарга јӱрӱп, оны кожо алып туратан. Којойымга Чагат-Строев јирме беш јажына јетире иштеген, је онызла јарашпай, јӱре берген Революцияныҥ јылдарына јетире ол эмдиги Шебалин аймакта

---

[1] **Л. В. Кокышев.** Павел Александрович Чагат-Строев. «Алтай литература», статьялардыҥ јуунтызы, Туулу Алтайда история, тил ле литература аайынча научный шиҥжӱ өткӱрер институттыҥ чыгарганы, 1962, 49 стр.

Акjол, Ильинка jурттарда, оноң Оңдойдо качы (писарь) болуп иштеген.

Улу Октябрьский революцияны Чагат-Строев сүүнчилү уткыган. Алтайда Совет jаң тургузылган ла тужунаң ала ол Советтердиң ле партияның ижинде эрчимдү турушкан. Озо баштап ол Акjолдың jурт Соведининг исполкомының качызы болгон, оноң Оңдойдо ло Улаганда партийный иштерде иштеген. П. А. Чагат-Строев jаңы jадын-jүрүм учун тартыжаачылардың озочылы болгон. 1922 jылда Советтердиң онынчы Бастыраросийский съездинде П. А. Чагат-Строев jаңы төзөлгөн автономный областьтаң — Туулу Алтайдаң — ВЦИК-тиң (Советтердиң Бастыраросийский Төс Исполнительный Комитединиң) членине көстөлгөн.

1924 jылдаң ала Чагат-Строев, Улалуда jадып, jүзүн-башка иштерде турушкан: орус тилдең көчүрер комиссияда, Литколлегияда, бичиктер чыгарар издательстводо, «Кызыл-Ойрот» газетте.

Литературный ижин баштаарына ого jаан болужын М. В. Мундус-Эдоков jетирген. Ол, алтай школдорго керектү кычырар бичиктер тургузып тура, бу ишке Чагат-Строевти да тартып алган. Анда 1924 jылда «Ойрот школа» деп бичикте оның орус тилдең көчүрген «Үч аңчы» деп чөрчөги ле бойының «Карындаш» деп баштапкы үлгери кепке базылган. 1926 jылда «Ленинниң jогына» деп үлгери ле «Ойгор-Баатыр» деп баштапкы туujызы «Ойгор-Баатыр» деп адалган бичикте чыккан. Бу бичик оның ады-чуузын чыгарган. Ол өйдөң ала Чагат-Строев литературно-творческий ишти там кичеей берген. Бу ок jылда оның «Jарлыктардың төгүни» деп jаан үлгер произведениези газетке салылган («Кызыл-Ойрот», 1926, 30 №); учында Чагат-Строев, оны такып jазап, алдынаң бичик эдип чыгарган («Үч jүзүн кожоң», Улалу, 1929). 1927 jылда ол «Кара-Корум» деп туujызын алдынаң бичик эдип чыгарган (1933 jылда туujы экинчи катап чыккан, 1934 jылда бу ок туujы «Кызыл Ойрот» газетке салылган (129 №).

1927 jылдаң ала 1935 jылга jетире П. А. Чагат-Строев көп үлгерлер бичиген: «Үредүге буудак этпелдер», «Үредүни кичеелдер», «Күүктиң үни», «Комсомол jуунында», «Үй улуска айдар сөзим», «Байдың түжи», «Колкүчиле jаткандарга», «Jаңы Чуй», «Колхозтогы jайгы күн», оноң до өскөлөри. Бу произведениелер «Кызыл Ойрот» газетте ле 1935 jылда алтай поэттердиң «Совет Ойроттың өзүми деп» jуунтызында кепке базылган.

Чагат-Строев алтай школдорго керектү баштапкы литературный хрестоматия да («Баштамы школдорго литератураның хрестоматиязы», Новосибирск, 1934) тургускан; ондо оның орус писательдердиң — А. С. Пушкинниң, И. А. Крыловтың, А. М. Горькийдиң ле оноң до өскөлөринин — произведениелерин алтай тилге көчүргени кепке базылган. Онызыла кошгой

алтай писательдердиҥ, ол тоодо бойыныҥ да («Картошко керегинде кожоҥ»), произведениелерин ондо салган.

Је П. А. Чагат-Строевке бойыныҥ албатыга тузалу литературный ижин оноҥ ары көндүктирерге келишпеген. 1935 јылда оны бурузы јогынаҥ арестовать эткендер. 11 марта 1938 јылда ол Иркутский областьта Тайшет деп городто јада калган.

Чагат-Строев — баштапкы алтай советский поэттердиҥ бирүзи. Оныҥ прозала бичигени јок. Је ол јаҥыс поэзия аайынча иштеген де болзо, оныҥ творчествозыныҥ учуры сүрекей јаан.

Чагат-Строевтиҥ поэзиязыныҥ төс тематиказы — Улу Октябрьский социалистический революция, гражданский јуу јаҥы јүрүм. Бу улу исторический керектер Чагат-Строевтиҥ өйинде, оныҥ көзинче өткөн. Олордыҥ учурын бойыныҥ өйинде јүрген алтай улуска јартап берерин, келер өйлөрдөги јуртаар улуска онын героиказын айдып койорын Чагат-Строев ол өйдөги поэттиҥ јаан задачазы деп чын оҥдогон. Је бу ончозын канайда, кандый поэтический эп-аргаларла көргүзер? Поэттиҥ творческий јолын тереҥжиде шиҥдегенде, ол јаҥы кеберлер, эп-аргалар бедрегени көрүнет.

Чагат-Строевтиҥ эҥ ле озо бичиген ле оныҥ ады-чуузын чыгарган произведениелериниҥ бирүзи — «Ойгор-Баатыр». Бу произведение оныҥ тематиказыныҥ да баштаҥызы. Онызыла коштой Чагат-Строевтиҥ јаҥы поэтический кебер бедрежинде бу произведение база эҥ баштапкы јерде туруп јат.

«Ойгор-Баатыр» — Улу Октябрьский социалистический революция ла оныҥ башчызы Владимир Ильич Ленин керегинде произведение.

Социалистический революция сүрекей јаан телекейлик учурлу исторический керек болгонын Чагат-Строев јакшы оҥдогон. Революция албатылардыҥ канча чактардыҥ туркунына амадаган амадузын бүдүрген, олорго јайым экелген. Оныҥ башчызы — телекейлик јоктулардыҥ эҥ јуук најызы В. И. Ленин.

Чагат-Строев Лениниҥ бүдүргенин, революцияныҥ героиказын алтай албатыга јарт эдерге оныҥ героический керектерди көргүзетен традиционный (јаҥжыган) поэтический жанрыла тузаланат. «Ойгор-Баатыр» — алтай советский поэт бичиген баштапкы героико-эпический произведение. Ол азыйгы алтай кайлап айдар чөрчөктөргө јуук. Ол керегинде П. А. Чагат-Строев бойы туујыга јартамал эдип мынайда бичиген: «Бистиҥ алтай улустыҥ чөрчөктөринде ойгор баатырлар чындык учун, албатызыныҥ аргалу јүрүми учун өштүлерле күүн-кайрал јогынаҥ тартыжып турганы — ол алтай албатыга сүрекей јуук, јарт. Оныҥ учун Улу Октябрьдыҥ историязын чөрчөк эдип бичизе, алтай улуска ол сүрекей јарт болор...» Чөрчөк-туујыныҥ геройы — Ойгор-Баатыр, өштүзи — јетен башту јеек јылан — олор экү јеҥү учун тартыжадылар.

Је алтай албаты, бойыныҥ героический эпизодына оны күч јадын-јүрүмнеҥ, кыйыннаҥ айрыыр баатырлар керегинде ай-

дып, андый геройлор јўрўмде болзо кайдат деп сананганын көргўскен болзо, бу туујыда јоктулардың историязында чын болгон ойгор башчызы, олордың кўўн-санаазының чын бўдўреечизи көргўзилгён. Ленинди, чын ла историяда болгон кижини, оның бўдўрген улу керектеринең улам алтай поэт, Ойгор-Баатыр деп адап, баатыр кеберлў көргўскени јарт. Бу — албатының поэзиязының эп-аргазы.

Анайда ок калыктың тартыжузын бир баатырдың тартыжузы эдип көргўскени керегинде айдар керек. Туујыда революционный ишмекчи класс «темир маскалу Темир-Кезер», крестьянство — «јер кыртыжы бөрўктў јер кодўрер Јер-Кезер» деп адалат. Бу база алтай героический эпостың эп-аргазы. Јебрен өйлөрдөң бери алтай кайчылар эл-јондордың тартыжуларын баатырлардың тартыжулары эдип көргўзетендер.

Историяда чын болгон өштўлерди кандый бир јеткер тындулар (Эрлик, Моңгус, Јеек-Јылан, Кер-Јутпа) эдип көргўзери база эпосто таркаган. Бу эп-аргала тузаланып, Чагат-Строев орус кааңды «јеткерлердиң јеткери, јутпалардың јутпазы јетен башту Јеек-Јылан» кеберлў эдип көргўзет.

Туујыда јўрўмде чын болгон керектер де эпический кеберлў көрўнет. Ойгор-Баатырдаң озо көп алыптар

Ачап-сыйап јыландарла
Албатыны айрыырга јуулажыптыр.
Јаңыстаң-јаңыстаң јуулажар деп,
Јакшы эрлер өлгўлептир.

Бу строкаларла поэт азыйгы крестьянский тартыжулар (восстаниелер) ла олордың башчылары (Пугачев, Разин, оноң до өскөлөри) керегинде айтканы иле билдирет.

Темир-Кезер ле Јер-Кезер Јеек-Јыланла азыйлаң бери тартышса да, эки башка, алдынаң бойлоры карангуйда тартышкандар.

Јетен башту Јеек-Јылан
Эки карындашты јаңыстаң
Неме этпей, јеңип ийип,
Эки башка тоскурыптыр.
Олорго болушкан улусты
Ончозын тоолоп тудуп алып,
Уур кынјылар кийдирелe,
Тўрмелерге сугуп салтыр.

Бу строкаларды кычырганда, кижиниң көзине кааңдар ссылкага, каторгага ийген, шибеелерге, тўрмелерге отургускан революционерлер көрўнип келет.

Ойгор-Баатыр «бийик тайга бажына» (научный социализмниң тайгазы) чыгып, «турнабай болгон көстөриле» көрўп, «туулјын болгон көксиле» билип,

Отыгын эмди ушта тартып,
Кымын отты чагып ийди.
Кызыл јалбыш көрнөө кўйўл,
Коркушту јарык боло берди.
Эки башка тартыжып јаткан

Эки баатыр-карындаштар
Акту бойлоры јаңгы көрүжип...
Бой-бойлорыла таныжып,
Кол тудужып, јакшылаштылар.

Мында Ленинниң «Искра» газеди ле оның ойгор үредүзи аайынча ишмекчилердиң ле крестьянстволың тартыжузы бириккени керегинде айдылганы јарт. Ленин научный социализм керегинде үредүни ишмекчилердиң ле јокту крестьянстволың тартыжузыла бириктирет:

Эски јолды јолдобогор,
Биригеле, тартышсабыс,
Быжу јеңү ол болор!

«Темир маска јүктенген, темир черү баштаган Темир-Кезер» ле «јер бүркеген черүлү јер көдүрер Јер-Кезер», «орчыланды айладып билген» Ойгор-Баатырга баштадып, Јеек-Јыланды ла оның «оролышкан-карчалышкан, кыймырашкан-шыркырашкан» ончо јыландарын јеңип чыгат. Јеек-Јыланды јоголткон соңында, Ойгор-Баатыр,

Албатызын башкарып,
Амыр-энчү јада берди.
Кулы-бийи јок јадын
Калык-јонго берилди,
Угы башка улустың
Өч-өөндөри јоголды,
Јаңыс билеге биригип,
Карындаштардый јада берди.

Мынаң көргөндө, Чагат-Строев, алтай кай чөрчөктөрди ле оның поэтический эп-аргаларын сүрекей јакшы билер кижи, бойы јаңғы кай чөрчөк чүмдегендий. Туујының сүр-кеберлери де, композициязы да, тили де, кандый бир неменің темдектерин ончозын тоолоп көргүзери де («подробное описание», темдектезе: Јеек-Јыланды көргүскени) — ончозы кай чөрчөккө јуук. Јаңыс туујыда айдылган керек ле улус исторический чын болгон. Поэт олорды чике адабай, традиционный сүр-кеберлер ле эпический керектер ажыра көргүзет.

Туујы алтай кычыраачыларга јараганы керегинде өрө айдылган (Я. Бедюровтың туујы керегинде газетке бичигени). Је туујы јилбүлү де болзо, эмдиги јадын-јүрүмди анайда көргүзери — алтай поэзияның чын јолы эмес болгон. Алтай кычыраачылар эмдиги өйдиң героиказын чөрчөк кеберлү эмес, реалистически чындык көргүзерин некеп турган. Чөрчөктиң сүр-кеберлери, фантастиказы јаңғы јадын-јүрүмди толо көргүзер аргазы јок болгон. Ого коштой поэт андый сүр-кеберлер, фантастический кеберлү керектер ажыра јадын-јүрүмнең нени көргүскенин ончо улуска оңдоорго күч болгон. Јадын-јүрүм поэттең не ле немени, керектерди чике адап, чике көргүзерин некеген.

Байла, оны оңдоп, Чагат-Строев экинчи туујызын — «Кара-

Корумды» — сыранғай башка эп-аргала бичиген. Бу — јўрўмде чып-чын болгон неме керегинде бичилген реалистический произведение.

Кара-Корум деп март айда 1918 јылда Туулу Алтайда (Улалуда) төзөлгөн окружной буржуазно-националистический башкарту (управа) адалган. Озо баштап бу управа Туулу Алтайда алдынанг национальный округ (эмезе уезд) төзөөр деп амаду тургускан[1]. Је кийининде, адмирал Колчак Совет јангга удурлажып, Сибирьде тўймеен көдўрерде, Кара-Корум Колчактынг офицерлериниг ле алтай ла орус контрреволюционерлердиг уйазы боло берген. Гражданский јуу өйинде Кара-Корум алтай албатыга сўрекей јаан каршузын јетирген, албатыны чаксырадып, тоноп, кырып, Алтайдынг историязында канду јолын артыргыскан. Алтай албатынынг санаазында оныг каршузы качан да ундылбас болуп арткан.

Је андый да болзо, 20 јылдарда алтай буржуазный националисттер, Кара-Корумды актап, ол алтай албатынынг национальный јилбўлери учун турушкан деп көргўзерге амадагандар.

П. А. Чагат-Строев, Кара-Корумныг ончо керектерин јакшы билер, ончозына керечи болгон кижи, бу мындый националистический пропагандадаг улам поэтический перозын колына алып, националисттерге каруу эдип, Кара-Корумды тўбинеғ ала илеге чыгарып, көргўзип берерге амадаган. Бичиирге турган туујызын ол өнөтийин «Кара-Корум» деп чике адап алган.

Бойыныг амадузын ол туујыныг башталганында көргўзет!

Кара-Корум кайдаг бўткен,
Кара албаты билер бе?
Кара канын неге төккөн —
Кайран јондор билер бе?
Учынаг бери угужып,
Учына мыныг чыгалдар,
Төзинеғ бери шўўжип,
Төгўн-чынын билелдер.

Је туујыда јаңгыс ла Кара-Корум керегинде айдылган эмес, оныг төс геройы албаты болуп јат. Поэт оныг гражданский јуу өйинде историязын, Колчактыг ла Кара-Корумныг калју отрядтарына аайы-бажы јок кыйнатканын, чаксыратканын, учында партизан отрядтар төзөп, Советский республиканыг јиит Кызыл Черўзининг болужыла өштўлерин оодо согуп, Алтайында Совет јаг тургузып, јаңы јадын-јўрўм төзөп баштаганын көргўзет.

Туујы эки бөлўкке бөлинет: баштапкызында Кара-Корумныг бийлеген тужы, экинчизинде («Кызыл болгон партизандарга көс-баш јоктоғ актар јуулаттылар» деп сөстөрдөғ ала;

---

[1] Л. П. Потаповтыг шингдеп айтканыла болзо, Кара-Корумныг эң учындагы амадузы Туулу Алтайды Россиядаг башка айрып алары болгон. **Л. П. Потапов**. Очерки по истории алтайцев, М.—Л., 1953, 284—285 стр.

Колчактың акгвардейский черўзи ле Кара-Корумның отрядтары јайрадылганы айдылып јат.

Баштапкы бөлўкте Кара-Корум «кайдаң бўткени» көргўзилет. Кара-Корум төзөлөрдөң озо июль айда 1917 јылда Туулу Алтайды башкарар амадулу Алтайский Горный дума төзөлгөн[1]. Оның членлери алтай байлар, којойымдар, абыстар болгон. Горный думаның характеристиказын Чагат-Строев чип-чике берет:

Атту-чуулу байлар
Анда јуулган јўрледи.
Алгыр-мерген садучылар
Айрылбайтан јер эмтир.
Алтын тснду абыстар
Анда телчип јўргўлей:.

Төс Россияда Улу Октябрьский социалистический революция болгон соңында јўзўн-јўўр контрреволюционный элементтер, толук сайын качкылап, революцияны базарга нйде-кўчтер бедрегендер. Бу өйдө Туулу Алтайга кааннның адмиралының Колчактың казак офицерлери, јўзўн-јўўр бийлери келгилеген. Олор алтайларды революцияга удурлаштырарга амадап, алтай байлардың, буржуазный интеллигенцияның национализмин көкўдип, Туулу Алтайда алдынаң уезд (округ) төзөйлө, кызылдарды божотпоско санангандар. Анайда олор думаның членериле кожо Улалуда 1918 јылда 6—12 мартта Учредительный съезд јууганда. Съездке келгендерди поэт мындый сөстөрлө көргўзет:

Кара-Корумның ол јуунында
Кардын көдўрбес байлар јуулат.
Качы, абыс улустар јўрет,
Качкын-баскын бийлер келет.
Кайыш курлу кара албаты
Каалгалу эжик ачпады.
Кару сөзин айтпай,
Калас туура туруп калды.

Съезд Туулу Алтайды алдынаң башкарынар Каракорум-Алтайский округ деп јарлаган. Съезд бу округты башкарар исполнительный орган — окружной управа көстөп тутканн. Бу управага кандый улусты кийдирери керегинде суракты шўўшкенин Чагат-Строев сўрекей чечен сатирический сөстөрлө айдат:

Ээлип туруп, эсер айтты:
«Эрлў бўткен эр эдим,
Эсер кижи мен турум.
Элге-јонго элчи этсе,
Эптеп јонды айдарым».
Кайыжып туруп, кадет айтты:
«Кату башкаруга болуш эдер
Кадет кижи мен эдим.

[1] Борьба трудящихся Горного Алтая за установление Советской власти, Горно-Алтайск, 1957, 9 стр.

Коммунист јаңнаң башка
Кандый да јаңга болужарым».
Меңдей-шиңдей меньшевик айтты:
«Малга бодолду алтай албаты
Меке салза, јöптöлöр.
Мындый керекти бўдўрерге
Менең артык јок болор».
Казактың есаулы айтты:
«Катан јууга туза болор
Казактың бийи мен эдим.
Кара-Корум албатызын
Казакка кийдирип ўредерим».

Кара-Корум управага јўзўн-башка контрреволюционный партиялардаң (байларга «эп-јöп айткадый» эсерлерден, «кату сöстў» кадеттерден, «меке-сўме тапкадый» меньшевиктерден). Колчактың офицерлеринең, Алтайдың байларынаң бийлер тудулган.

Кара-Корум «бўткен» соңында оның бийлери, волостьтор сайын јоруктап, волостной управалар тöзöп, албатыны коркушту мекелегенин поэт чокум көргўзет:

Волостьторго јуун эдип,
Болуш-селбик сурайдылар.
Болуш деп јууганы
Бочкого батпас акча болт.
Төлўге деп алганын
Төөгö коштоп алып јўрет.
Болуш деп тоногоны
Бойлорына келижет,
Ойто кайра төлöлбöйт.

Кара-Корум албатыны кандый меке-тögўнле тоногонын поэт ончозын тоолойт («адарунын союзын эдерге» алты салковойдон, «анчынын союзын эдерге» он салковойдон јуудылар, Америкадаң товар алдырар деп база акча јуудылар, јўзўн-јўўр калан салдылар, јоктулардың малын айдадылар). Онызыла коштой Кара-Корум «кызылдардаң коруланар» отрядтар тöзögöн.

Кара-Корум бийлеген туштa албаты оны јаратпаган, ого удурлашкан. Оның учун Кара-Корум албаты-јонды коркушту кыйнаарын, улусты тўрмелеерин, öлтўрерин баштаган. Ол керегинде Чагат-Строев бойының туујызында ачу-коронду айдат:

Калчак деген каан
Калык-јонды кату тутты.
Кара-Корум уездке
Камчы јаңды чыгарды.
Карыган, јажын артыспай,
Кат терезин сыйрыгылайт,
Кадыт, баланы ылгабай,
Катай кожо сойгылайт.
Каруу айдар чечендер
Камчыла кезедилди.
Чынын айдар улустар
Чыбыкла коркыдылды.

Баштап јонды айтканы
Большевик деп кыйналат.
Кыстап байды айтканы
Кызыл болды деп айдадат.
Мойынын кезип өлтүрет:
«Мойноок, јаман кижи» — деп,
Кыйнап, эреп өлтүрет:
«Кызылга күүндү кижи» — деп,
Агашка таңып адат:
«Актарга өштү кижи» — деп.
Камчы бажына эртирет:
Калчакка өштү кижи» — деп.

Алтайдың байларының, јарлыктарының албатыга сүрекей каршу, булгакту арылык-берилик кылыктары анчадала Сатунин деп эдү-коош табыларда, тыңыган. Сатунин сүрекей јаан карьерист, авантюрист кижи болгон. Ол революциядан озо кааннын черүзинде штабс-капитан болгон. 1918 јылда јаскыда Советский башкару Монголияга мал садып аларга ийген экспедицияга ол коштололо, Кош-Агашка једип, Совет јанга удурлашту түймеен көдүрип, экспедицияны тоноп алган. Экспедицияның јөөжөзиле јүзүн-јүүр националисттерден, уголовниктерден отряд төзөп алала, бойын «Ойроттың баатыры»[1] деп јарлап, Чуйдың трактын төмөн келген. Алтайдың байлары, јарлыктары, Кенгининг оозына јуулып, Сатунинди уткып сакыгандар. Албатыга оны Ойроттың баатыры келип јат деп куурмактанып јарлап турдылар.

Је «Ойроттың баатыры» алтай албатыга јеткер болды.

Калју Сатунин калјуурып,
Камыкты камчылатты.
«Кызылдарды јакшы үредер» — деп,
Кыйнап, эреп, өлтүрип турды.

Туујының экинчи бөлүгинде Туулу Алтайда Колчактың ла Кара-Корумның черүзиле тартыжарта партизандар көдүрилгени керегинде айдылат. 1919 јылдың экинчи јарымында Туулу Алтайда партизанский полктор төзөлип башталган. Октябрь айда олор баштапкы Горно-Алтайский партизанский дивизияга бириккен. Дивизияның командующийи И. Я. Третьяк болгон. Бу дивизия Алтайдың историязында сүрекей јаркынду страницалар арттырганы јарлу. Алтай поэт П. А. Чагат-Строев оның от-калапту тартыжузы керегинде мынайда бичийт:

Кызыл болгон партизандарга
Көс-баш јоктоң актар јуулаттылар.
Кыстадып-капсадып келеле,
Кызык Чуй јаар качтылар.

---

[1] Сатуниннинг амадузы Алтайды Россиядан айрып алала, озогы Ойрот каандыкты ойто орныктырары болгон. Сатунин керегинде С. Я. Пахаевтинг «Горный Алтай накануне массового партизанского движения» деп статьязын көрүгер, Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института ИЯЛ, выпуск четвертый, 1962, 112—114 стр.

Кара-Корумда турушкан
Карындары јаан байлар,
Кату бурудаҥ јалтанып,
Кожо качып чыккандар.

Бу өйлөрдө Кара-Корум алтай албатыны анчадала тыҥ чаксыраткан. «Кызылдар келип киргежин..., он јашту баладаҥ өрө ончогор тоолой кырдырарыгар» — деп, меке-төгүн салып, ончо алтай эр улусты Монгол, Сойоҥ јерине кожо барзын. Эјеннеҥ, Монголдоҥ болуш алып, ойто келеле, кызылдарды јеҥерис деп, айткандар. Алтай улус олорло кожо качып барарга јөпсинбесте, Кара-Корумныҥ бийлери кезеткендер:

Бисле барбаган кижи
Бистеҥ јакшы сурабазын.
Бу Алтайга јуртап јадып,
Бурудаҥ качар деп сананбазын.
Ойто эбирип келзебис,
Ончозын кырып, бүртерибис.
Кызыл болуп арткандарыныҥ
Кыл мойындарын кезерибис.

Кара-Корум карангуйда јүрген алтай эр улусты меке-төгүнле, албан-күчле кожо апарарга, кийининде олордоҥ черү төзөөргө амадагандар. Барбаска мойногон улусты оныҥ бийлери, черүзи адып өлтүре берген. Кара-Корумныҥ бу коркуштту калју кылыктарынаҥ улам алтайлар айыл-јуртын, ак малын таштап, тайга-таштарга јажынгандар. Текши алтай албатыныҥ бу өйлөрдөги кыйын-шыразын алтайлар «чак» (эмезе «чакпырт») деп адаган.

Айлу-күндү Алтайга
Айдып болбос чак түшкен.

Поэт бу «чакты» Кара-Корум көдүргенин, албаты алдына ол бурулу болгонын мындый сөстөр ажыра айдат:

Канду јолду Кара-Корум
Кара башка јетпей кайтты.
Корумай јаҥду Кара-Корум
Камык јонды корумдады.

Чагат-Строев алтай албатыныҥ јадын-јүрүминде Кара-Корумныҥ калјузынаҥ улам болгон трагедияны сүрекей јаан поэтический ийде-күчтү сөстөрлө көргүзет. Бу строкаларды кычырганыбыста, бистиҥ алдыбыска 1755—1756 јылдардагы Алтай туруп келет. Ол туштa Джунгарияныҥ јуу-чактарынаҥ улам Алтай база сүрекей јаан түбекке түшкен, албатызы кырылып, тыҥ корогон. Ол туштa алтай албаты бойыныҥ коркушту кородогонын «Кан Алтай» деп кожоҥына чүмдеген. 1919 јылдагы «чактаҥ» улам бастыра Алтай кандый кеберлү боло бергенин поэт Чагат-Строев мынайда көргүзет.

Эзлешкен туу-тайгалар
Туруп калды теҥкейижип,

Эли болгон кайран јондор
Тозышты калактажып.
Сўрлў бўткен мөңкўлери
Јадып калды јалтыражып...
Сунуп баскан суу-тайга
Супсай тўже бергендий.
Сузуп ичкен суу-талай
Соолып калган немедий.
Јон јуртаган јерлерде
Јонјолой өлөң өзўп калт.
Јон јыргалын сананза,
Јоктомчылу неме болт.
Турлуу болгон јерлерде
Дурман өлөң өзўп калт.
Ачу терин сананза,
Ачымчылу неме болт.

Је Кара-Корумның күндери кыскарып клееткен. 1919 јылда декабрь айда кызыл партизандар, Кызыл Черўнинг командованиезининг јакарузын бўдўрип, Чуйдың трактын өрө алып, Сатуниннинг черўзин истегендер. «Ойроттың баатыры» Сатунин кызылдардаң канайда тынын алып качканын Чагат-Строев сўрекей чечен сөстөрлө көргўзет.

Је албатыны мекелеген Сатунин албатының бурузынаң качып болбогон. Јурт-јерлеринең албанла барган улус оның бойын Чибитте адып койгондор. Олор байлардың, јарлыктардың, абыстардың, којойымдардың мекезине бўтпей баргандар. Алтайлар, кызылдар олорго јайым экелип турганын билип, орус партизандарла кожо бойлорының классовый өштўлериле эрчимдў тартышкандар. Качып та барган улус актардаң айрылып, айыл-јуртына ойто јанып, кызылдарга кожулдылар.

Алтай албатыга бойлорының өштўлериле тартыжарга орус албаты болушканын поэт чындык айдат:

Кааңды чачкан орус албаты
Карындаш алтайларга колын сунды.
Кыйыннаң Алтайды айрыырга,
Кызыл Черўниң частьтары келди.
Партизандарга кожулып,
Бандиттерди јууладылар.
Јайым Совет јаң учун
Јана баспай тартыштылар.

Туујының эң артык јери — Кызыл Черўниң частьтары ла партизандар есаул Кайгородовтың бандазын оодо соккоңы керегинде бичиген јер.

Сатунин јыгыларда, оның ордына турган Кайгородов, Монголияда јажынып, 1921 јылда июнь айда бойының бандазыла катап ла Алтайга келген. Ол, мында өскө бандаларла колбулар тургузып алала, Көксуу аймагында албатыны тоноп, кыйнай берген. 1922 јылда 26 августта атту-чуулу кызыл командир И. И. Долгихтиң эскадроны ла чоновецтер, Јаламанның карлу мөңкўзиле ажып барып, Катандуда куйактанып алган

Кайгородовты кенетийин оодо соккон. Кайгородовтың бойын бу согушта өлтүрип салгандар.

Јаламанның мөңкү тайгазын ажарга сүрекей күч болгон. Оны аң да, куш та ашпаган. Отрядтың аттары арып, улус бойлоры карга бадалгылап, азыктары түгенип, морально турумкай эместери: «Ойто бурулар керек» — деп, ичкери барарынаң мойногондор. Је бу тушта коммунистический партияның чындык уулы, советский командир И. И. Долгих, отрядты јууп, мынайда айткан:

Је, нөкөрлөр, партизандар!
Јери, јолы кату болды.
Аттардаң бис јойуландыбыс,
Азыктаң аштадыбыс — ол чын.
Актар бистең, он салза көп,
Айса болзо, бис чын өлөргө
Албаданып барып јадыбыс...
Ондый да болзо, нөкөрлөр,
Ойто јанарга јараар ба?
Јок, ол шүүлте јарабас!..
Бис Кайгородовты базатан
Кату јакылталу улус эдибис.
Кайгородовтың бандиттери бистиң
Каныстьі төгүп, базып та салза,
Коммунист партияның кереги јаан,
Качан да јеңери јарт...
Командир мениң сөзим угугар:
Катандудагы бандиттерге баралы,
Кайралы јок јуулажалы,
Кайран нөкөрлөрим! — деди.

Је аштап, арып калган улус унчукпай тургулайт. Бу тушта Долгих кезем айдат:

Айдар сөзигер јок по?
Айдарда, мени адып салыгар.
Айыл-јуртыгарга јаныгар...
Бис коммунисттер, партизандар деп,
Бир де јерге куучындабагар — деди.

Бу өйдө командирдиң большевистский ийдези, турумкайы бастыра отрядка көчкөндий,

Отряд кенетийин мылтыктарын тутты.
Онголоры кыйгырышты: «Бисти башта!
Башта бисти, нөкөр Долгих!
Карагула чылап согужарыбыс,
Кайгородов бандитти базарыбыс!» — дешти.

Кайа ташту шибеелерге иженип, «калың уйкуда јыргап јаткан» Кайгородовты ла оның бандазын отряд таң адарына јетирбей, оодо соккон.

Колчактың ла Кара-Корумның калганчы калдыктары јоголгон. Канча јылдардың туркунына коркушту кыйын-шыра көргөн, чакка түшкен алтай албаты, карындаштык орус албатының болужыла классовый өштүлерин јеңип, Алтайда бойының јаңын — Совет јаңды — тургускан.

Је тууjы бу керекле божобой jат. Ондо эки эпилог бар. Баштапкы эпилогто поэт 20 jылдарда Совет jаҥ Алтайда тургузылып, автономный область тöзöлип, албатыныҥ jадын-jүрүминде башталган улу-jаан кубулталарды тоолоп көргүзет. Экинчи эпилогты поэт 1933 jылда, тууjыны экинчи катап чыгарарда, кошкон. Мында Туулу Алтай бойыныҥ онjылдыгын (1932) байрамдаганын, бу öйлöрдиҥ туркунына кандый jедимдерге jедип алганын көргүзет.

Башкарынбас деген албатыныҥ
Башкарынганы башка болды.
Баштапкы бешjылдыгыбыс
Төрт jылга бүдүп калды.
Оҥы jок эткен керектери
Орчылаҥды кайкадат.
Бүтпес деген социализм
Бүдүп калган — бек турат.

«Кара-Корум» — алтай поэзияда jаҥы кеберлү тууjы. «Ойгор-Баатырдаҥ» ол бойыныҥ реализмиле башкаланып турган болзо, je алтай реалистический тууjылар ортодо («Кырачы была Анчы», «Аракызак ла Эрүүл») база сыраҥай аҥылу jерде турат. Мында бир төс персонаж jок. Бу бастыра албатыны, ониҥ салымын, тартыжузын көргүскен кеҥ эпический произведение. Чевалковтыҥ ла Мундус-Эдоковтыҥ тууjылары төс персонажтарлу болзо до, je ол персонажтардыҥ бүдүрген керектери тоололып ла айдылат (төс сюжет jогынаҥ). Чагат-Строевтиҥ тууjызында албатыныҥ jадын-jүрүминде болгон jаан исторический керектер көргүзилет. Горный дума тöзöлгöни, Кара-Корум «бүткени», албатыны аайы-бажы jок мекелегени, кыйнаганы, Сатунин «Ойрот каан тужун» бурыырга амадаганы, партизандар кödүрилип, Колчактыҥ ла Кара-Корумныҥ черүзиле тартышканы, Кара-Корум Алтайга «чак» түжүргени, кызылдар актарды сүргени, Алтайда ак бандалар табылганы, Кызыл Черү ле партизандар бу бандаларды оодо соккоиы, Совет jаҥ ончо jерлерде тургузылганы — бу ончо Туулу Алтайдыҥ историязында 1917—1922 jылдарда бой-бойлорыла колбулу болуп öткöн чын исторический керектер. Бу ончо керектер Чагат-Строевтиҥ тууjызында да бой-бойлорыла колбулу болуп ээчийдеечий көргүзилет.

Эмдиги öйдöги историктер Чагат-Строевтиҥ тууjызында бир канча тутактар бар деп айдары jолду.

Алтайлар Колчактыҥ черүзине ле Кара-Корумга удурлашканы, Туулу Алтайда партизанский черү тöзöлöрдö, оноор көп киргени, олор ортодо большевистский идеялар таркаганы ас көргүзилген. Бу тутактар поэт тууjыны бичиир тушта Алтайдыҥ гражданский jуу öйиндеги историязы jетире шиҥделбегенинеҥ улам болгон деп айдарга jараар.

Je андый да болзо, Чагат-Строев тууjыда айдылган керектерди jакшы билеринеҥ, олорго бойы керечи болгонынаҥ

улам олордың канайда өткөнин билери аайынча чике көргүскен. Бу мынызы эмдиги историктерге де сүрекей баалу. Онызла коштой Чагат-Строев бу ончо исторический керектерди политический јанынаң чике оңдоп көргүскени јаан учурлу. Колчактың офицерлери ле бийлери Алтайды революцияга удурлаштырарга амадаганы, алтай байлар ла буржуазный националистер, озо баштап Туулу Алтайда алдынаң уезд төзөөргө турубыс дежип турала, оноң Сатунин Алтайда озогы «Ойротты» орныктырар деп јар таркадарда, оның јанына јайылып, бойлорының чын политический јүстерин көргүскени алтай јоктулар, Колчакты да, Кара-Корумды да јаратпай, олорго удурлашканы, алтайлар орус албатының шылтуунда өштүлерин јеңгени ле оноң до өскө көп суралтар туујыда чындык јарталган.

Туујы поэтический јанынаң бийик кеминде бичилген. Бу — Чагат-Строевтиң эң ле талантливый произведениези деп айдар керек. Л. В. Кокышев Чагат-Строевтиң туујызы керегинде бичийт: «Мынайда албатының шыразын кожо көрүшкен, албатының ырызын кожо үлешкен поэт бичиир»[1]. Онызы чын. Туујыны кычырып, бис «јүреги соок» куучынчы-эпиктиң айтканын көрүп турган эмезис. Чагат-Строев албатының өштүлери керегинде айтканда, олорды сүрекей курч сатирический сөстөриле каарып, өртөп көргүзет, албатының коркушту шыразын, кыйынын көргүскенде, бис оның бойының учы-кыйузы јок ачуурканып-кородогонын, јүреги сыстаганын угадыс, кызыл партизандар актарды сүргенин айтканында оның сүрекей сүүнгени, оморкогоны иле билдирет, И. И. Долгихтиң отряды мөңкү тайганы героически ашканын ла Кайгородовтың уйазын чачканын ол сүрекей көдүриңгилү куучындайт. Анайда ок үлгерлердиң кеберлери кубулат. Кезикте поэт табылу куучындайт, бу туштa узун үлгерле коштой кыска да үлгер турат; кезикте үлгердиң ритми, модор сөстөрдө чилеп, чип-чике бузулбай барат; кезикте үлгер кайлап айдар чөрчөк-үлгерге јуук болот, кезикте кожоңдыйына көчө берет. Поэт јаантайын эжер эмезе оноң до көп анафорала («*эр*лен болуп тийип јүрүп, *эр*тип каларын билбедилер»), аллитерацияла («*С*ан салып, *с*үт чачып, *С*атунинди сакыйдылар»), көп јерлерде рифмала билгир тузаланганы туујыны кычырарга эптү эдет. Је анчадала јаан ајаруны оның байлык тилине, ченинe, не ле немени сөс ажыра чокум, иле көргүзип ийер талантына салар керек. Көп учуралдарда ол эпостың сөстөриле тузаланат («Адаңгның берген артыгы бар ба? Энеңгниң берген эскизи бар ба?»); алтай кожоңдор до кийдирет («Кемчикле тенизебис, кемибис сөөгин салгай не?»); албатының чүмдү сөстөриле тузаланат («Туманга аскан турна»..., «Карга аскан кас...»).

---

[1] **Л. В. Кокышев.** Павел Александрович Чагат-Строев, Алтай литература керегинде статьялар, 1962, 56 стр.

Је көп лӧ саба поэтически чӱмдӱ, чечен сӧстӧрди ол бойы тапкан. Ол метафора, эпитет, тӱҥдештирӱ ажыра картиналарды јаныс ла чокумдап көргӱзип турган эмес, је не ле немени шиҥдеп, бойы ол немени јарадат па, јаратпайт па — айдат. Сатирический картиналар јураганда, Чагат-Строев бойыныҥ байлык ирониязын көргӱзет. Темдектезе, Учредительный съездке јуулгандар керегинде ол мынайда айдат:

Тизе јеҥил чӧгӧдӧп,
Тили јеҥил айткылайт.

Бу ончозынаҥ көргӧндӧ, туујы јаҥыс ла учуры јанынаҥ байлык эмес, је художественный текши кебери де, онча эп-аргалары да јанынаҥ бийик, чыҥдый болот. Оныҥ учун алтай улус оны сӱрекей јилбиркеп кычырадылар.

Чагат-Строевтиҥ алдынаҥ бичиктер эдип чыгарган произведениелериниҥ ӱчинчи произведениези «Ӱч јӱзӱн кожоҥ» деп адалат. Бу произведение учуры аайынча быркан јаҥын јангдаган јарлыктардыҥ тӧгӱнин илеге чыгарарына ууландырылган. 1926 јылда «Кызыл Ойрот» газетте (33 №) Чагат-Строевтиҥ «Ак-Бырканныҥ јарлыкчылары» деп статьязы кепке базылган. Бу статьяда ол 1904 јылдаҥ ала Алтайда табылган бурханизмниҥ учурын көргӱскен. Бурханизм — алтай албатыныҥ национально-јайымданар тартыжузы деп, бир канча историктер бистиҥ советский де ӧйдӧ айткандар. Чагат-Строев бу движениениҥ алтай албатыга сӱрекей каршулу реакционный политический учурын онча зозынаҥ озо көргӱскен. Бурханизм — јаан алтай байлардыҥ баштаганы. Олор, јарлыктар ажыра «озогы Ойрот кааныбыс келер» деп албатыны тӧгӱндеп, Алтайды Россиядаҥ айрып алала, бойлоры алдынаҥ бийлеерге амадагандар. 1904—1905 јылдарда бу движение башталала, ол ло тушта оодо соктырткан да болзо, је оноҥ ары токтобой турган. Революция ла гражданский јуу ӧйинде јарлыктар, алтай байлардыҥ јилбӱлери учун туружып, Ойрот каан удабас ла келер деп, јонды тӧгӱндеп, баштарын катап ла кӧдӱрип келгендер. Сатунинди «Ойроттыҥ баатыры» деп, оны алтай байлар ла јарлыктар уткыганын, ого баштадып, Алтайды Россиядаҥ айрып аларга катап ла амадаганын Чагат-Строев «Кара-Корум» деп туујызында көргӱскен. Оноҥ не болгонын онча улус билер.

Је Алтайда Совет јаҥ јеҥип, албаты јаҥы јӱрӱмге кире бererде де, јарлыктар бойлорыныҥ јыду пропагандазын токтогпой турдылар. Олор алтай улустыҥ санаазын јаҥыс ла религиозный јанынаҥ каранҥуйлаткан эмес, је карындаштык албатылардыҥ најылыгы тыҥыырына јаан буудак эдип тургандар. Чагат-Строев бу ӧйлӧрдӧ, јарлыктарга удурлап, «Ӱч јӱзӱн кожоҥ» деп произведениезин бичиген.

Чагат-Строев бойы оны «кожоҥду ойын» деп адаган. «Ойын» деп ол тушта пьесаны айдатандар. Анайдарда, бу «кожоҥду пьеса». Мында ӱч бӧлӱк кожончы улус туружат, «ӱч

jўзўн кожоҥдор» кожоҥдогылайт: кудайзактар, кудайга бўтпестер ле ары-бери jайылгандар. Поэт произведениезин мындый кеберлў эдерине алтай албатыныҥ озогы удура-тедире уткалажып кожоҥдойтон jаҥыла тузаланган. Je бу кожоҥдошто бир кижиденҥ туружып турган эмес, кажы ла бөлўк улус бойыныҥ кожоҥдорын кожоҥдойт. Темдектезе, кудайга бўтпестердиҥ кожоҥдоры мындый:

Кулга jўрген бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен jараш Алтайыска
Кеен jайым jуртатты.
Комудаган бойыска
Коммунисттер арга болды.
Коо сынду Алтайысты
Колыбыска туттурды.

эмезе:

Кой балазы jок болзо,
Комургай бажы jум турар.
Комсомолдор jок болзо,
Көргөн Алтай шыҥ калар.
Мал балазы jок болзо,
Баргаа бажы jум турар.
Пионерлер jок болзо,
Баскан Алтай тым калар.

Je пьеса-ойында кожоҥчылардаҥ башка база бир кижи (действующее лицо) туружат. Ол алтай албатыныҥ jадын-jўрўминде болгон исторический керектерди ўлгер кеберлў куучындайт, бу ўч бөлўк кожоҥчылардаҥ кемизи чын, кемизи төгўн айдып турганын jартайт.

Jарлыктарга бўткендерге 1918—1919 jылдарда jарлыктар канайда кылынганын, оноҥ кызылдар келерде, Колчактыҥ черўзиле, Кара-Корумныҥ бийлериле, байларыла кожо олор качканын көргўзет. Поэт jарлыктардыҥ ончо төгўндерин тоолоп, учында айдат:

Камык төгўнигер көрўнди,
Кара санаалу jарлыктар!
Катап jонды булгаар деп,
Кара jерге калырабагар!

Пьеса-ойынныҥ учы jаар ары-бери jайылгандар кудайга бўтпестерге кожуладылар. Произведениениҥ төс учуры — jаҥы jадын-jўрўм учун тартыжарына, алтайларга «кўн көргўскен» орус албатыла najылыкты тыҥыдарына кычырганы болуп jат.

Чагат-Строев уткалажып кожоҥдошкон кеберлў эдип «Уч jўзўн кожоҥноҥ» башка база бир сўрекей jилбўлў произведениезин — «Картошко керегинде кожоҥын» — бичиген. Бу кичинек сценический эпизод. Энези ле кызы, экў удура-тедире кожоҥдожып, энези балазын jаҥы ишке — маала саларына — ўредип, оныҥ бийик тузазын айдат.

Чагат-Строев бу произведениезин сыранай јилбўлў эп-аргала — кожогнын јолыныг (строказыныг) калганчы сөзин такып айдар эдип — бичиген. Бу мынайда албаты бойы да (анчадала Шебалин, Онгдой аймактарда) кожогдойтон. Чагат-Строев оны алтай письменный поэзияга кийдирип, јангжыдат.

Кезик сценический произведениелерин Чагат-Строев кожог эмес, сөслө айдар ўлгер кеберлў эдип бичиген. Андый произведение, темдектезе, «Ўредўге буудак этпеелдер» деп кычыру болуп јат. Мында ўч кижи туружат: комсомол кыс, оныг энези ле абагайы. Кыстыг энези ле абагайы — 20 јылдарда албатыныг классовый өштўлериниг јыду агитациязына кирген улус. Партия ла башкару, албатыны бичик-биликке ўредерге сўрекей јаан иштер өткўрип, јиттерди бойына тартып, олорды јаңы кўўн-санааалу эдип тазыктырып турар өйдө классовый өштўлер бу керектерди өнөтийин буудактап, алтайларды балдарын школго ийбезин, комсомолго кирерге бербезин деп буудактагандар. Бир канча алтай јоктулар ла орто јаткандар, бу агитацияныг олјозына кирип, балдарын айылдаг чыгарбай, кайдаар да божотпой туратандар. Чагат-Строев бу произведениезин андый улуска кычыру эдип бичийт. Кыстыг энези ле абагайы оны комсомолго киргени, јуундарда, ойындарда туружып, бичикке ўренип турганы учун адыладылар:

Башка јаг турды дейле,
Баланы баш эдер бе?
Баланы баш эткенче,
Балазы јок јўрбес пе?

Кыс олорго каруун јандырат:

Айылдаг чыкпай отуратан
Азый өйлөр ödўп калды...
Кайдаар да барбай отуратан
Кааннын јаңы чачылды...
Кайран Совет јаг туруп,
Өскўс-јабыска килеп,
Өрө чыкпас бистерди
Бичик-биликке ўретти.

Чагат-Строевтиг бу мындый јаан да, кичинек те сценический произведениелери, 20 јылдарда алтай јурт јерлерде тургузылып, албатыга сўрекей јарамыкту болгоны јарт.

Чагат-Строевтиг поэтический творчествозынаг 20 јылдардағы ла оныг кийиниидеги өйлөрдөги алтай поэттерге анчадала јаан салтарын јетиргени оныг ўлгерлери болуп јат. Ўлгерлер бичиири јанынаг Чагат-Строевти 20 ле 30 јылдардагы алтай поэттердиг көп сабазыныг ўредўчизи болгон деп айдарга јараар. Ол бойыныг творчествозыла алтай ўлгер поэзияга көп јаңылар кийдирген.

Чагат-Строевтиг поэтический творчествозында кандый ла ўлгерлер бар. Кожогныг ритмиказын, образный параллелизмин, анафоразын ла рифмазын сөслө айдар ўлгердиг эп-арга-

лары эдип, ол «Күүктиң күни» деп Башҗапкы майга учурлаган ўлгерин бичиген. Мында ол Совет јаҥныҥ јылдыҥ ла тыҥып турганын айдат:

Кажы ла келген јаҥы јас
Күүк ўниле јарлалат.
Кажы ла јасла Совет јаҥ,
Күч алынып, тыҥып јат.

Бистиҥ Совет ороондо кажы ла јаста байрамдаган революционный байрамына албаты, јастыҥ бойына, күүктиҥ ўнине сўўнген чилеп, сўўнип, оны уткыйдылар:

Јаҥы келген күүк ўни
Јараш болды угарга.
Јайым јаҥныҥ байрамы
Јакшы болды јыргаарга.

Телекейлик ишмекчилер бу улу байрамын омок байрамдаарда, гран ары јанының каандары, капиталисттери ле помещиктери кут јок болуп коркыйт:

Кайран күүгим эдерде,
Как агаштаҥ бўр чыгат.
Кайран јондор јыргаарда,
Каандар, бийлер калактажат.

Јер ўстўнде јокту-јойу калыкла поэт бу јастыҥ байрамына — революционный ийде-күчтердиҥ көрўзине — база сўўнип, бойыныҥ актуу күүнин айдат:

Јас келетен јараш күүк
Јаш агашка јайкангай.
Јас бажыныҥ јаан байрам
Јайым јонго јайылгай.

Јурамал (описательный) поэзияга Чагат-Строевтиҥ «Колхозтогы јайгы күн» деп ўлгери кирет. Мында ол јаҥы төзөлгөн колхозтыҥ өмөлў јайгы иштериниҥ поэтический картиналарын јурайт, онызыла коштой бу иш оныҥ бойына јараганына оморкоп айдат:

Айрууш, тырмууш тудунган
Колдорыныҥ эптўзин!
Јажарыжып тура берген
Обоолордыҥ јаражын!

Бу ўлгерлер, јаҥыс ла описательно-повествовательный эмес, је јылу лиризмдў болуп, олордоҥ поэт јаҥы јўрўмди, өмөлик иштиҥ омогын, арбынын сўўгени билдирет. Кезик ўлгерлерин поэт, эмдиги јадын-јўрўмдеги кубулталарга тыҥ оморкоп, көдўриҥилў интонациялу бичийт. Андыйлардыҥ ортозында «Јаҥы Чуй» деп ўлгер. Мында поэт, «капчал јолду кызыл Чуйла» куучындажып, озогы тужунда ол калыктыҥ јўрегин туткан болзо, эмдиги өйдө улус, јаҥы кеҥ јол јазап, оны да јеҥип, өскө дө кайкамчылу керектер бўдўрип турганын сўўнип, тоо-

лойт. Эмдиги советский улус большевиктерге баштадып, не ле немени јеҥер:

Јаҥы Чуйда не болзын,
Јаранып ол чечектелгей!
Большевиктер јеҥбейтен
Јеекен күчтер јок эмей!

Јаҥы јадын-јӱрӱмди сӱрекей јарадып, албатыны ишке, ӱредӱге, тартыжуга кӧдӱрип, ол көп кычыру да, уткуул да ӱлгерлер бичиген: «Уредӱни кичеелдер!», «Јурткорлорго уткуул», «Ӱй улуска айдар сӧзим», «Колкӱчиле јаткандарга», «Ӱредӱге кычыру сӧс» лӧ оноҥ до өскӧлӧри. Чагат-Строевтиҥ бу ӱлгерлеринде публицистический де элементтер көп. Алтай албатыныҥ озогы јӱрӱмин кезик байлар, буржуазный националисттер мактап, улусты озогызына бурыларга кычырган болзо, Чагат-Строев олорго удурлажып, айдат:

Алтайдыҥ албаты-јоны
Алдында кулга јӱрген.
Бажырганы кудай болордо,
Бакканы оныҥ каан болгон.
Ай-караҥуйга өзӱп,
Алтын бичик таныбаган.
Ак малын кам тайып,
Акчазын абыс јууган.

Эмдиги советский алтай улусты байлардыҥ тӧгӱнине бӱтпей, чын ырысту јӱрӱм тӧзӧӧргӧ Ленинниҥ ӱредӱзине, наукага, кандый ла билгирлерге ӱренерге кычырат:

Јарык јӱрӱмди, бичикти,
Јаан-јаштар, кичеелдер!
Ӱредӱде туза көп —
Ӱренелдер, ӱӱрелер!
(«Ӱредӱни кичеелдер»)

Чагат-Строевтиҥ бичиген ончо ӱлгерлериниҥ эҥ ле артыгы — «Ленинниҥ јогына». Оны поэт Ленинниҥ јада калган кӱниниҥ экинчи јылдыгына учурлаган (1926). Мында поэт Ленинге — јер ӱстӱнде ончо улулардаҥ улу кижиге — алтай албаты сӱрекей карузыганын, ол јада каларда, албатыныҥ јӱрегине коркушту ачу-корон боло бергенин көргӱзет. Албатыныҥ бу кородогонын көргӱзерге поэт албатыныҥ ок чӱм сӧстӧриле тузаланат:

Айдыҥ кӧзи карыккандый,
Ада болгон сен јыгылдыҥ.
Кӱнниҥ кӧзи бӧктӧлгӧндий,
Кӱндӱлӱ болгон сен бардыҥ.
Ӧлди деп кунуктыбыс.
Ӧскӱзиреп бис санааркадыс.

Ленин јада калза да, ол кажы ла кижиге тирӱ. Оныҥ «өчпӧс оттый сӧзи бар» ӱредетен, «ӧлбӧс мӧҥкӱ партиязы бар» баштайтан. Ленинниҥ кайралду, кӱн јаркынду ӱредӱзин «ал-

тын бичик», «мөңкү бичик» деп адап, поэт оның улу учурын, көдүрингилү көргүзет:

Јер үстүнде јеектерге
Јеткерлү болгон бу бичик.
Јер кыртыжын иштегенге
Једимдү алкыш бу бичик.
Калју-јаман каандарга
Калак-сыгытту кату бичик.
Кату иште тургандарга
Кайралду мөңкү бу бичик.
Кудай болуп јүргендерди
Коркыдатан јеткер бичик.
Кулга јүрген көөркийлерге
Кубуксу берген алтын бичик.

Ленинге јер үстүнде ончо албатылардың јокту-јоңуулары, ол тоодо алтай да албаты, оның баштап берген чын јолына, ойгор үредүзине сүүнип, алкыш сөзин айдат:

Алтай бистер алкап јадыбыс:
Алтын сөөгиң амыр болзын,
Мөңүн сөөгиң мөңкү болзын,
Мөңкүлүкке энчү јатсын!
Баштап берген партияң
Баштап турзын үйеликке!
Төзөп берген Совет јаңың
Эзен турзын эленчикке!

Чагат-Строев бойының үлгер творчествозында эрмек-куучынды эптү угулзын деп, башка-башка эп-аргалар бедрейт. Анафорала ол тузаланган тушта рифмага јаан ајару салбайт. Анафораны бускан тужунда үлгерлерди (јолдорды) рифмалаштырат. Оның рифмалары јаңыс ла өткөн, эмдиги, келер өйлөрдиң глаголдорының кожулталарынаң бүткен эмес, је өскө лө грамматический кеберлү сөстөр ажыра бүдет. Темдектезе:

Көп тоолу колхозчылар
Јаан јаланға јуулыжып,
Нормаларын бүдүрерге
Иштей берди, мөрөйлөжип.

Рифма төзөөргө ол сөстөрдиң эрмекте ээчий-деечий туратан ээжилерин де өнөтийин бузат (инверсия):

Јаңы келген күүк үни
Јараш болды угарга.

Јајым јаңның байрамы
Јакшы болды јыргаарга.

Чагат-Строевтиң анчадала сүүген эп-аргазы аллитерация болуп јат:

Баштап берген партияң
Баштап турзын үйеликке!

Чагат-Строев јаңыс ла 20 јылдардың поэди эмес. Оноң үренип, эң артык произведенниелерин учында П. Кучияк, Л. Кокышев оноң до өскөлөри бичигилеген де, бичип те јадылар. Оның произведенниелерин эмдиге јетире алтай албаты сүүп, үренип алып турганы ого эң артык памятник болуп јат.

Социализм тӧзӧлӧр јылдардагы алтай советский литература

1929—1941

20 јылдарда Туулу Алтайда экономический сурактар аайынча ӧткӱрилген иштер албатынын хозяйствозын орныктырып, мал-аш иштеерин ӧрӧ кӧдӱрип алары болгон. 20 јылдарда таҥынаҥ хозяйстволорло коштой јаҥы, социалистический хозяйстволор (коммуналар, производственный ӧмӧликтер, коллективный хозяйстволор) тӧзӧлип башталган. 1929 јыл башталарда, Туулу Алтайда андый коллективный биригӱлердиҥ тоозы 138, олорго кирген улустыҥ тоозы 2142 кижи болгон[1]. Олордыҥ кӧп сабазы партиянын јурт хозяйствоны коллективизацияга ууландырган XV съездиниҥ кийининде тӧзӧлгӧн. Бу хозяйстволор баштапкы тарыйын уйан да болгон болзо, је партия баштап берген коллективизациянын јолы алтай албатыга јокту-јойу јӱреринеҥ, хозяйственный ла культурный соҥдогонынаҥ айрыларга чындык арга болгонын ончолоры билген. 1929 јылды бистиҥ ороондо улу кубулталардыҥ јылы деп адап јадылар, нениҥ учун дезе, бу јыл коллективизация бастыра ороондо анчадала билдирӱлӱ элбек ӧткӱрилген јыл болуп јат. 1922—1930 јылдардаҥ ала Туулу Алтайда да кажы ла ӧзӧктӧ, кажы ла јурт јерлерде колхозтор тӧзӧлип башталган. Коллективизация јурт хозяйствоны социализмниҥ јолына ууландырганыла коштой албатынын текши јадын-јӱрӱмине, культуразына сӱрекей јаан салтарын јетирип, ӧрӧ тарткан. Бу јылдарда алтай улусты кӧчкӱндеп јуртаарынаҥ јаҥыс јерге токунадып, јаан јурттар тӧзӧп, бу јурттарда больницалар, клубтар, бичиктер кычырар туралар, школдор ачып, партия ла башкару албатыныҥ культуразын база социалистический јолго ууландырган. Бу ончо иштер партия ла башкару 1929 јылда темдектеп алган баштапкы бешјылдыктыҥ планы аайынча ӧткӧн.

Албатыныҥ хозяйствозында ла культуразында улу социа-

---

[1] **Л. П. Потапов.** Очерк социалистического строительства у алтайцев в период коллективизации, Горно-Алтайск, 1961, 8 стр.

листический кубулталар башталганыла коштой партия ла Совет јаҥ албатыныҥ кӱчин јиген байларга ла кулактарга удурлашкан тартыжуны тыҥытkан. Азыйда олорго јайым бербес политика (политика ограничения кулачества) өткӱрилген болзо, партияныҥ XVI съезди (1930) кулачествоныҥ алдынаҥ класс болорын јоголтор политикага көчкөн. Туулу Алтайда бу өйлөрдө байлар, кулактар көп болгон. Олор социализм төзөлип башталарда, бойлорыныҥ калганчы кӱндери келгенин билип, баштарын катап ла көдӱрип келгендер. Бай-кулактар ла олордыҥ колтукчылары — буржуазный националисттер — колхозтор төзөөр ишти буудактап, јон ортодо каршу агитация өткӱрип, онызыла коштой, јаҥы төзөлгөн колхозтордыҥ јөөжөзин ӱреп, малын өлтӱрип, партийный ла советский ишчилерди, колхозтордыҥ башкараачыларын терроризировать та эде бергендер. Оныҥ учун бу өйлөрдө алтай колхозчылар, јурт јерлерде төзөлгөн партячейкаларга баштадып, бай-кулактарла, олордыҥ јӱзӱн-јӱӱр колтукчыларыла классовый тартыжуны тыҥытkан.

Алтай албатыны социалистический строительстводо көдӱрерине, классовый јанынаҥ сергелеҥ болорына, өштӱлерле эрчимдӱ тартыжарына одузынчы јылдарда алтай советский литература база јаан јөмөлтө эткен.

Одузынчы јылдардаҥы алтай литература — Туулу Алтайда социалистический строительствоныҥ једимдериниҥ бирӱзи болуп јат.

Социализмди төзөп турган өйлөрдө Коммунистический партия ла Совет башкару литератураныҥ өзӱмине јаан ајару салган. 1932 јылда партияныҥ Төс Комитеди «О перестройке литературно-художественных организаций» деп исторический јөп чыгарган. Бу јөп аайынча ороондо азыйгы јӱзӱн-јӱӱр писательский организациялардыҥ (РАПП, ВАПП, союз крестьянских писателей, оноҥ до өскөлөриниҥ) ордына јаҥыс писательский организация төзөлөри темдектелген. Партияныҥ Төс Комитединиҥ јөбин бӱдӱрерге, 1934 јылда писательдердиҥ баштапкы съезди јуулып, советский писательдердиҥ Союзын (ССП) төзөгөн. Бу съездке бир канча көптөп келген алтай советский писательдер бойлорыныҥ делегадын ийер аргалу боло берген.

Туулу Алтайдыҥ областной партийный организациязы партияныҥ литература ла искусство аайынча политиказын бӱдӱрерге амадап, алтай литератураны өскӱрери ле алтай албатыны художественный литературала јеткилдеери керегинде суракка јаантайын ајарузын салып турган. Бу сурак областной партконференцияларда көп катап көдӱрилген. Темдектезе, VII облпартконференцияныҥ отчетный доклад аайынча резолюциязында (1930) айдылган: «Төрөл тилле литератураны ла художественный литератураны чыгарарын канча ла кире көптөдөр

---

[1] VII областной партконференцияныҥ резолюциязы, облпартархив.

керек деп конференция некейт»[1]. X облпартконференцияның резолюциязында (1936) темдектелген: «Художественный литература чыгарарында эң ле јаан ајаруны эмдиги литератураның классиктерин (Горькийди ле оноң до өскөлөрин) көчүрерине ле јербойындагы албатының өзүп турган јиит писательдеринің литературазын чыгарарына салар керек»[1]. Партийный конференцияларда, пленумдарда алтай литературада болгон тутактар да, буржуазно-националистический писательдер де коскорылып, илезине чыгарылган. Оның учун VIII областной партконференцияның резолюциязында мынайда айдылган: «Национал бичиктерде класс болгон өштүлерибистиң үредүүн јайрадарыла тартыжып, чирип турган либерализмле тартыжып, марксизмди билер улусты бу ишке тартары учун турушсын»[2]. Националисттерле өткүрген тартыжу јанынаң алтай ла орус прессаның да ижин темдектеер керек. 1934 јылда «Кызыл Ойрот» (11 №) ло «Красная Ойротия» (147 №) газеттерде П. Кучияктың «Буржуй националисттердиң јайган шүүлтелерин учына јетире коскоролы» (орус газетте: «Изгнать националистическую контрабанду из литературы») деп статьязы чыккан. Бу ок сурак аайынча А. Л. Коптеловтың «Литература советской Ойротии»[3] деп статьязында бичилген.

30-чы јылдарда јаан ајару алтай литературный тилди көндүктирерине салылган. 1940 јылда партияның обкомының ла облисполкомның јөби аайынча Туулу Алтайда алтай литературный тил керегинде баштапкы научный конференция өткөни алтай литератураның да өзүмине учурлу болгон. Партияның обкомының ла облисполкомның алтай театр, художественный самодеятельность, бичиктер чыгарар издательство, радиоберилте, газеттер, культурный иштер керегинде көп тоолу јөптөри алтай литератураның өзүмине база салтарын јетиргени јарт.

20-чи јылдарда ла 30-чы јылдардың баштапкы јарымында орус тилдең алтай тилге сүрекей ас ла оок-теек ле произведениелер көчүрилген болгон. X облпартконференцияның кийининде бу керек түзедилген. Орус литератураның классиктериниң произведениелери јаңыс ла школдорго керектү хрестоматияларда эмес, је алдынаң бичиктер болуп чыга берген: И. А. Крыловтың баснялары, А. С. Пушкиниң чөрчөктөри ле «Капитанның кызы» деп повези, М. Шолоховтың «Көдүрилген солок» деген романы, С. Маршактың үлгерлери, Н. Островскийдиң «Болот канайда кызыган» деген романы ла оноң до өскөлөри. Көчүреечи иште алтай писательдер де, көчүреечи болуп темиркен интеллигенттер де турушкандар (И. Эдоков, А. Чоков, Н. Куранаков, А. Саруева, И. Кочеев). Олор, бу иште эрчимдү

[1] X областной партконференцияның резолюциязы, облпартархив.
[2] VIII областной партконференцияның резолюциязы, «Кызыл Ойрот», 1932, 6 №.
[3] «Сибирские огни», 1932, 24 №.

туружып, литературный творчествоның узына бойлоры да ўренгендер. Је бу произведениелердиң эң ле јаан тузазы алтай кычыраачыларды орус албатының јадын-јўрўмиле, литературазыла, бу литератураның бийик кебериле таныштырганында, бу произведениелер ажыра алтайлар јаңы эстетический некелтелерлў болуп öскönинде болуп јат.

Советский писательдердиң баштапкы съезди орус эмес албатылардың литературный ишчилерин бойлорының оос поэзиязын кичееп јууп, јазап, кепке базып чыгарзын деп јакыган. Бу сўрекей јакшы јакылта. Оның шылтуунда Туулу Алтайда, Новосибирскте, Москвада алтай да, орус та тилле көп тоолу алтай фольклорный бичиктер чыккан. Бу иште алтай поэттер (П. Кучияк, И. Эдоков, А. Чоков) ле орус поэттер ле прозаиктер (И. Зазубрин, А. Л. Коптелов, А. Смердов, И. Мухачев, В. Непомнящих, Е. Стюарт) сўрекей эрчимдў турушкандар. Је фольклорный произведениелерди кепке канча да кирези базып чыгарза, фольклордың кеберлерине темежип, алтай писательдер канча да кире јаңы произведениелер бичизе, ошкош ло јаңы јадын-јўрўм, культура тöзöп турган алтайлардың öзўп келген художественный некелтелерин јаңыс ла мындый произведениелер јетире јеткилдебей турган. Культуразы, ўредўзи бийиктеген, орус ла öскö дö албатылардың литератураларыла танышкан алтайлар эмди андый ок произведениелерди төрöл тилиле бичинирин, алтай албатының јадын-јўрўмин теренгжиде, кенгиде реалистически көргўзерин бойлорының да писательдеринең некеп турар боло бергендер. Алтай писательдер, албатызының бу некелтелерин билип, алтай фольклордоң ўренгениле коштой, орус писательдердиң творческий ченемелинең ўренип, көп јаңы произведениелер бичигендер.

Алтай поэттердиң ле прозаиктердиң творческий öзўмине көп чике болушты орус сибирский ле московский писательдер јетиргендер. Олордың ортозында анчадала көрўмјилў јерде А. Л. Коптелов туруп јат. Ол, 30-чы јылдар башталганынаң ала јаантайын Алтайга келип, алтай писательдердиң ижин көрўп, шўўжип, бойының сўме-шўўлтелерин айдып берип турган. Одузынчы јылдарда А. Коптелов, Н. Добычин, Г. Павлов, Н. Алексеев, И. Мухачев ло оноң до öскöлöри алтай писательдердиң произведениелерин орус тилге көчўрерин баштагандар. Оның шылтузында орус ла öскö дö албатылар алтай поэттердиң ле прозаиктердиң произведениелериле таныжып баштагандар («Молодой Алтай», 1936; «Песни Ойротии», Новосибирск, 1938, оноң до öскöлöри). Орус писательдердиң бу ончо јömöлтöзи улу карындаштык албатының алтай албатыга јетирген сўрекей көп болужының бир кебери болуп јат.

Алтай литератураның одузынчы јылдардагы öзўминде бир канча тутактар да, буудактар да болгон. Бу керекке анчадала јаан каршу культ личностьтоң улам болгон. 20 јылдарда литературный ижин баштап алган М. В. Мундус-Эдоков бу öй-

лӧрдӧ чек бичибей барган. 1935 јылда П. А. Чагат-Строев, эң ле бийик талантту алтай поэт, арестовать эттирген. Андый ок салым сӱрекей чечен поэттерге А. Чоковко, А. Толтокко, драматург Н. Чевалковко ло оноң до ӧскӧ бир канча улуска келишкен.

Је андый да болзо, алтай литература одузынчы јылдарда ӧспӧгӧн деп айдарга јарабас. Бу ӧйлӧрдӧ ол, оноң ары кӧндӱгип, кӧп јаңы једимдерлӱ болуп ичкерлеген.

Одузынчы јылдарда алтай советский литература, 20-чи јылдарда чылап ок, база ла ӱч бӧлӱк болуп кӧндӱккен: ӱредӱ бичиктер тургускандардың бичигени, газеттерге салылган произведениелер, издательство ажыра кепке базылган художественный бичиктер.

Ӱредӱге керектӱ кычырар бичиктер ле литературный хрестоматиялар тургускан улус бичиктерине орус тилдең кӧчӱрилген произведениелер, алтай кай чӧрчӧктӧр («Кӧгӱтей»), албатының ӱлгерлерин, кожоңдорын салганыла коштой бир канча јаңы да произведениелер кийдиргендер. Олордың тоозы сӱрекей ас, нениң учун дезе, бичиктерди тургузаачылар олорго кӧп тоолу алтай поэттердиң бичигенинең салбай, кӧп јанынаң јаңгыс ла бойлорының бичигенин кийдиргендер. Бу керек олор алтай писательдердиң ӧзӱп келген творчествозының учурын јетире оңдобогонынаң улам болгон. Је андый да болзо, кычырар бичиктерге ле хрестоматияларга кирген бир канча произведениелер јилбӱлӱ болуп јат. Анчадала Н. А. Каланаков тургускан «Кычырар книгеде» (Новосибирск, 1933) кӧп кичинек куучындар, ӱлгерлер бар. Темдектезе, «Бай неден байыган?» деп куучында бай Манјы Кулјинов Караколдо јаткан Сырга деп кижини канайда мекелегени керегинде айдылат. Бай, ого бозулу уй береле, јыл сайын одус беш тийиңнең тӧлӧттирип турган. Јетинчи јылында Манјы берген уйынаң ла бозузынаң ӧскӧн он беш тын малды бастыразын Сыргадаң блаап алган. Бу мындый куучын тыңып турган классовый тартыжу ӧйинде сӱрекей керектӱ болгоны јарт.

Бу ок бичикте балдарга учурлаган «Кыш», «Чананың кожоңы», «Школго капшагай» ла оноң до ӧскӧ ӱлгерлер бар. Олордың кезиги албаты ортодо элбек таркаган. Темдектезе, мындый сӧстӧрдӧң башталган ӱлгер:

Таңдакталып таң атты,
Тамырланып кӱн чыкты...

Бу — эжер анафоралу, рифмалу, ар-бӱткенниң эртен турадагы картиназын ла алтай улустың бу ӧйдӧги ижин, балдардың ойынын көргӱскен сӱрекей јакшы поэтический јурук.

Мындый оок-теек произведениелер одузынчы јылдарда чыккан школдорго керектӱ ӧскӧ дӧ бичиктерде кӧп. Је бу ӧйлӧрдӧ анчадала кӧп алтай поэтический произведениелер газеттерде кепке базылган.

30-чы јылларда алтай тилле мындый газеттер чыккан: «Кызыл Ойрот», «Белен бол» (1932—1937), «Ойроттың комсомолы» (1931—1941), «Крестьян улустың газеди» (1931—1933). Олорды эбиреде јиит поэттер јуулып, бойлорының ӱлгерлерин јаантайын кепке базып тургандар. Андый поэттердиң тоозы 50-ге јуук болгон. Олор редакцияның ишчилери, корреспонденттер, совпартшколдың, педтехникумның ла рабфактың студенттери, ӱредӱчилер, комсомольский ишчилер, агитаторлор, оноң до өскӧлӧри болгон. Кезик поэттер, ас произведениелер бичийле, туура јӱре берип тургажын, бир канчалары литературный иште узак туружып, көп произведениелер бичигендер. Газеттиң ижинде эрчимдӱ турушкан андый поэттердиң бирӱзи Иван Ильич Эдоков.

И. Эдоков Майма аймакта Сайдыс јуртта јокту кижиниң билезинде чыккан. Совет јаң ого ӱренерге арга берген. 1926 јылда комсомолго киреле, И. Эдоков «Јарыкты јаңы көрдибис» деп баштапкы ла ӱлгерин бичиген. Бу ок јылда совпартшколго киреле, ондо ӱренип, ол ок өйдӧ «Кызыл Ойрот» газеттиң јурткоры болуп көстӧлгӧн. Совпартшколдо ӱренерде, И. Эдоков көп јаңы кожоңдор бичип јарлаган («Совет јаңның оок кожоңдоры», «Кызыл Черӱге мак кожоң», «Кызыл Ойротко»). 1927 јылда «Кызыл Ойротто» (18 №) мындый заметка салылган: «Эдоков Иван деп кижи совпартшколдың селькоры эмтир. Оның «Кызыл Ойротко» бичип турган кожоңдоры сӱреен јараш учурлу кожоңдор эмтир. Бис, Каракол школдың балдары, Эдоковты база сурап турубыс, газетке база чийзин деп».

Совпартшколды божоткон соңында ол газеттиң јурткоры, 1932—1933 јылдарда Сайдыста ӱредӱчи болгон, оноң «Кызыл Ойроттың» редакциязында иштеген. И. Эдоков 1938 јылда јадҷ калган.

И. Эдоковтың јирменчи ле одузынчы јылларда газетке салган заметкалары, статьялары көп. Је көп лӧ бичигени ӱлгерлер ле кожоңдор. Оның ӱлгерлери политический сурактар аайынча бичилген. Темдектезе, «Јуу келеринең коркыбай айдар сӧзим» деген ӱлгеринде («Кызыл Ойрот», 1927, 54 №) ол СССР-ге гран ары јанынаң кекенип турган капиталисттерге советский улустың адынаң кезем каруу берет.

1929 јылда империалисттер, СССР ле Китайды өштөштирерге, Китайдың ак бандиттерин биске табартарда, Эдоков «Бандиттерге каруу»[1] деген ӱлгеринде айткан:

Бандиттерге бастырар
Бала бисте јок эмей.
Бажын тозуп токтодор
Большевиктер көп эмей.

---

1 Эдоков И. Бандиттерге каруу, «Совет Ойроттың өзӱми» деп јуунтыда, Новосибирск, 1935.

Иван Эдоковтың бир канча произведениелери революцияның ла гражданский јуунын көргүзет. «Советти колго алганы»[1] деген јаан үлгеринде революция болгон кийининде революцияны базарга амадаган Колчак, Краснов, Бакич, Юденич баштаган контрреволюционерлерди, олорго болужын јетирген өскө таланың буржуйларын јинит Советский государстовоның Кызыл Черүзи «болоттый» полководецтерге — Фрунзе, Ворошилов, Буденный оног до өскөлөрине — баштадып оодо сокконын көргүзет. Јуулу јылдар өткөн кийининде советский албаты өштүлерле согушкан јерлерде канча мың колхозтор, совхозтор, фабрикалар, заводтор төзөп алганын, культура элбеп, тыңый бергенин көргүзет. Революция болгонынаң он беш јыл өткөн, ороон бу өйдиң туркунына «он беш катап тыңып калды» деп айдат. Оның анчадала јилбүлү үлгери «Тошту јол»[1] деп үлгер. Бу үлгерде ол Алтайдагы гражданский јууны көргүзет.

Революцияның кызыл јалбыжы
Бастыра ороондо јалбырап чыкты.
Өштүлер тынын алып качты.
Туманга аскан кастардый,
Туш-башка тоскылап турдылар.
Токунап туратан јерин таппай,
Тоозындары кайнап јүрдилер.
Кезиктери күнниң чыгыжын көстөди,
Кезиктери бадыжы јаар барды,
Кезиктери талайга калыды,
Кезиктери кайа ташка чыкты.
Аскын-тоскын бандиттердиң кезиги
Алтайга келип, уйалай бердилер.
Алтайдың агаш-тажына бектенип,
Албатызын тоноп турдылар.
Карганадый кайран малдың
Куйругы јок бөрүзи болдылар.
Колкүчиле јаткандар јуртына
Калапту јеткердий јүрдилер.
Кайгородовтың канду үлдүзи
Канчалардың канын төкти.
Колында темир чүмдү камчызы
Калыктың јардынаң түшпей јүрди.
Чокураков Карманның көзи
Чоокырланып кандала берди.
Советке күүнзеп тургандардың
Соруп канын иче берди.
Октябрьдың күйдүрген оды
Өштүлерди кийининеҥ истеди,
Кызыл маанызы, кейде јалбырап,
Кызыл партизандар кыймырап чыкты.
Актардаҥ Алтайды корулап,
Анда, мында кыстай бердилер.
Чуйдың јолын өрө сүргүлеп,
Чике-Таманды ажырып ийдилер.

---

[1] «Совет Ойроттың өзүми» деп јуунтыда, Новосибирск, 1935.

Партизандарга сўрдўрген актар,
Оймонго барып, бектенип алдылар.
Баратан јолдордың баштарын
Бастыразын олор тозуп ийдилер.

Оноң ары Эдоков Чагат-Строев «Кара-Корумында» куучындаган историяны айдат. Јалтанбас командир И. И. Долгих, партизандарын баштап, ајарбас јанынаң Кайгородовко табарып, уйазын чачат.

Баатыр кеберлў партизандар
Бандиттерди тудуп алдылар.
Кайгородовтың каршу бойын
Кыл мойынынаң кезе чаптылар.

Бу Туулу Алтайда гражданский јуу өйинде партизандардың героический тартыжузын кыскарта көргўскени болуп јат. Оны кычырганда, автор героический эпостың стилиле тузаланганы билдирзе де, је ол јаңы героиканы јаңы кödўрингилў интонацияла айтканы көрўнет. Ўлгердиң төс геройы — революционный тартыжуга кödўрилген албаты.

Эдоковтың произведениелериниң көп сабазы колхоз керегинде тематика аайынча бичилген. Темдектезе, «Конюх»[1] деп ўлгеринде ол колхозчылардың јуунында јон-улус Кара деп уулды ижемјилў кижи деп, колхоздың аттарын кичеерине тутканы керегинде айдат. Кара јоннын каруулу ижин сўрекей кичеейт.

Караның азыраган аттары
Ўстўне чыгып, минип алганда,
Кўчи семис, өңдў болды.
Оозын тартырбай, бијелеп турды.

Мыны көрўп, каршу өштў кулак-бай Караның аттарын уурдап аларга сананды. Је Кара — сергелең малчы, ол кулакты тудала, контора јаар айдап апарат.

«Кыра ижине кычыру сöс»[2] деген ўлгеринде Эдоков колхозто аш кезерин өмölöжип, јакшы өткўрерине кычырат:

Эй, совхозтор!
Ой, колхозтор!
Ашты кезип аларына
Ончо белен болыгар.

Иван Эдоков јаңыс ла ўлгерлер бичиген эмес, оның көчўреечи де ады чыккан. 1937 јылда улу орус поэттиң А. С. Пушкиннинг јада калганының јўс јылдыгын бастыра ороон темдектеерде, ого учурлап көп алтай поэттер ўлгерлер бичиген. А. Чоков Пушкиннинг «Абыс ла оның јалчызы Балда», «Кышкы эңир», «Кышкы јол», «Кўс», «Кавказ» деген ўлгер произведениелерин көчўрген, Иван Эдоков дезе «Капитанның кызы» деп повезин көчўрип, кепке базып чыгарган.

Јирменчи јылдарда поэтический творчествозын баштайла,

---

[1] «Совет Ойроттың өзўми» деп јуунтыда, Новосибирск, 1935.
[2] «Кызыл Ойрот», 1932, 47 №.

одузынчы јылларда оны оноң ары көндүктирген өскө дө поэттер болгон: А. Чоков, Я. Угрюмов, Я. Бедюров, Б. Јекенов, оноң до өскөлөри. Је олордың произведенниелери көп сабазында албатыныйына јуук кожоңдор болгон. Чикезинче айткажын, бу поэттер, бойлоры кожончылар болуп, албатыга оның кожоңгыныңг традиционный (јаңжыган) кеберлериле јаңгы произведеннелер чүмдегендер. Је бир кезек кожончы поэттер, темдектезе, Я. Угрюмов, јаңгы кеберлер бедрегени билдирет. Андый кожоңго «Бозучак» («Белен бол», 1934, 4 №) кирет:

Мен бозуны эркеледип,
Азыраарын кичеерим,
Бозу, бозу, бозучак,
Кичинегеш бозучак.
Уурак сүтле азыраарым,
Уйдый бол деп кичеерим,
Бозу, бозу, бозучак,
Кичинегеш бозучак.
Бозу телчип маңтаза.
Бойым көрүп, сүүнерим,
Бозу, бозу, бозучак,
Кичинегеш бозучак.
Семирип өзүп, јоонозо,
Сүүнип көрүп, кемјиирим,
Бозу, бозу бозучак,
Кичинегеш бозучак.

Азыйгы поэттерле коштой одузынчы јылларда бир канча јаңгы јиит поэттер өзүп келгендер. Олордың, өскөлөрине көрө, көп бичигендери А. Борбуев, В. Моможоков, И. Тантыев, Т. Озочинов, А. Модоров ло бир канча оноң до өскөлөри болуп јат. Бу поэттердиң творчествозы јаңгы өйлөрдөги јаңгы задачаларла чике колбулу болгон.

Андрей Борбуев 1929 јылда «Кооператив — јонго арга» деп баштапкы ўлгерин бичиген (КО[1], 1929, 10 №). Бу ўлгеринде ол поэтический сөсти јадын-јўрўмдеги хозяйственно-практический суракгарла чике колбоорго амадаганы билдирген. 1930—1932 јылларда оныңг бичигенинде бу колбу там тыңыган. Темдектезе, «Аш кезип јуунадарына» деген ўлгеринде (КО, 1932, 47 №) ол јаңгы төзөлгөн колхозтыңг члендерин јаңгы кеберлў ишке кычырат:

Ой, колхозниктер!
Озочыл болуп базалдар!
Кызыл мааны тудуныр,
Кыра ижине чыгалдар!
Большевик ийделў тартыжып,
Бар кўчигер салыгар,
Јон ортодо таңнаң улуска
Јозогоорды көргўзигер.

Мында автор колхозчылардыңг ижи, једимдери јаңгыс ла олордыңг бойлорына туза болуп турган эмезин, таңынаң јат-

[1] КО — анайда «Кызыл Ойрот» газетти кыскарта темдектеп јадым.

кандарды колхозко тартып аларыныҥ аргазы болгонын чике айдат. Колхоз ижин кичееп тура, бу ишке буудак эдип турган классовый öштўлерди ундыбазын, сергелеҥ болзын деп, ол колхозчыларды оноҥ ары кычырат:

Кыра ижин иштеп турарда,
Класс тартыжуун ундыбагар.
Класс јанынаҥ сергек болорын
Кыйалта јоктоҥ билелдер.
Јетире тыҥ согулбаган
Јеткерлў кулак öштўлер
Кўски планды ўзерге
Кўјўренип тартыжар...

«Бешпелтирдеги «Кызыл Ойрот» колхозто» деген ўлгеринде (КО, 1932, 59 №) А. Борбуев бу колхоздыҥ ижинде бар ончо тутактарды чикезинче сатирически көргўзет:

«Кызыл Ойрот» колхозы
Кыра сўрер јепселдерин,
Јаскы иштеҥ божойло,
Јалаҥ сайын јаттырган.
Колхозниктер ишке чыгарда,
Кўн тал тўште чыккылайт.
Эбеш-убаш иштейле,
Эҥирге јетпей, јангылайт.
Бригадир болгон Важенин
Билдире ишти тыҥытпаган.
Јакшы айас кўндерде
Јалкуурып, амырап јаткан...
Соколов деген председатель
Соҥдоп иштеҥ артып турган,
Бар јок актив улусты
Бойына тартып албаган.

1932 јылда Туулу Алтайда јолдор јазаары керегинде сурак кезем тура бererде, А. Борбуев «Ойротто экинчи бешјылдыкта јол јазалы керегинде» деп ўлгерин (КО, 1932, 56 №) бичийт:

Јол кереги уйан учун
Јонго керектў немелер
Туудыҥ, таштыҥ бажында
Тузаланбай јадылар.
Јол јазалдыҥ ижине,
Јон-албаты, болужалы.
Эл.бек, јакшы јол эдерине,
Эл-јон, туружалы.
Алтай јерин јолдоп алза,
Албаты ижи јеҥилер.
Агаш-ташка јединип,
Айыл-јуртын öҥжидер.

А. Борбуевтиҥ бу мындый сатирический ле кычыру ўлгерлери јадын-јўрўмге јаан салтарын јетиргедий учурлу болгон. Је онызыла коштой оныҥ бир канча ўлгерлери сўрекей јабыс кеминде бичилген. Темдектезе, Октябрьдыҥ байрамына учурлаган ўлгеринде («Улу Октябрьга», КО, 1936, 85—86 №) автор айдат:

Улу бўткен јеңўлердиң
Учы-бажын угалдар,
Ойрот јеринде бўткенин,
Ончо улус, көрөлдөр.

Оноң ары ол бу бир ле ўлгеринде «улу бўткен јеңўлерди» ончозын тоолойт: колхоз-совхоз төзөлди, батрак-јоктулар бирикти, бай-кулактар јоголды, көчкўн улус токунады, автомобиль јолдоры јазалды, улус кино көрди, ясля ачылды, мылча тудулды, больницалар бар болды, радио ўни угулды, ўй улус јарык көрди, алтайлар огород салды, тракторлор јаланғдарда кўркўреди ле оноң до ары көп јаңы керектер. Мындый ўлгерлерди одузынчы јылдарда јаңыс ла А. Борбуев эмес, өскө дө поэттер бичигендер.

1936—1937 јылдарда алтай поэзия аайынча иште анчадала көп турушкан улус јиит поэттер Исай Тантыев ле Такша Озочинов болгондор.

Исай Тантыев, Чолушманда өскөн уул, городко ўренип келерде, Чолушманның сўрекей көп озогы ла эмдиги кожоңдорын экелген. Тантыевтиң бичиген кожоңдорын «Кызыл Ойрот» газет кепке базып чыгарган. Онызыла коштой ол көп ўлгерлер де бичиген. «Јер эрииріле кыралагар» деген ўлгеринде (КО, 1937, 33 №) ол кыра ижи аайынча колхозчыларга чокум сўмешўўлтелер айдып берет:

Агрономның ўредўзиле
Јерди јазап сўрели.
Ару јакшы ўренди
Аңканду кырага чачалы.

«Бичикке ўренери» деп ўлгерде (КО, 1936, 59 №) Тантыев јаңы јадын-јўрўмди бичикке ўренбей төзөп болбозы керегинде айдат. 1936 јылда бистиң ороон јаңы Конституция јөптөп аларда, И. Тантыев, ого учурлап, «Оноң тың јарыды» деп ўлгер (КО, 1937, 37 №) бичиген. Ол бойының творчествозында анчадала Кызыл Черў керегинде тема аайынча көп произведениелер чўмдеген: «Темирдий маршал» (Ворошилов керегинде; КО, 1937, 46 №), «Јуучыл Буденныйга» (КО, 1937, 56 №), «Кызыл Черў — геройлордың черўзи» (КО, 1940, 23 №), оноң до өскөлөри. 1936 јылда бистиң ороонның онча албатылары сўўген улу пролетарский писатель А. М. Горький јада калганына ачу кородоп, Тантыев «Максим Горькийдиң өлгөнине» деп ўлгеринде (КО, 1936, 39 №) айдат:

Колкўчтўлердиң, јашөскўримдердиң
Кару сўўген најызы
Улу бичиичи Максим Горькийдиң
Өлгөни биске угулды...
Айдың көзи карыкканда,
Айас теңери бөктөлө берт.
Ачулу сөс угуларда,
Ачу јўрекке ödö берт.

Такша Озочинов алтай поэзияга Онгдой аймакта Кайрылык деп јерден келген. Ол ӱлгерлер бичиирин 1930 јылдарда Онгдойдыҥ ШКМ-ында, јиит ӱредӱчи ле поэтесса А. Ф. Саруева башкарган литературный кружокто туружып, баштаган. 1936 јылда, ол городто педтехникумда ӱренип турарда, онын «Кыра кезим» деп ӱлгери «Кызыл Ойротто» кепке базылып чыккан. Јиит автордыҥ баштапкы эптӱ бичилген произведениези ол ӧйдӧги јарлу писательди П. В. Кучиякты јилбиркеткен. Кучияк, јиит авторды бойына алдырып, кӧп творческий эп-сӱмелер айткан, онын бичигенин кӧрӱп, јастыраларын тӱзедип болушкан. Бу болуштыҥ шылтуунда Т. Озочинов, ӧскӧ поэттерге кӧрӧ, олордыйынаҥ јилбӱлӱ, јаркынду ӱлгерлер бичий берген. Темдектезе, «Колхозчыларга» деген ӱлгеринде (КО, 1936, 85 №) ол јаҥыс ла лозунговый сӧстӧрлӧ кычыру эдип турган эмес, је ар-бӱткенниҥ чокум картиназын јурап, јылдыҥ бу ӧйинде кандый иштерди колхозчылар бӱдӱретенин эске алындырат:

Кӱнниҥ чогы эмди сооп,
Кыскара берди ӧткӱре.
Корболоп ӧскӧн ӧзӱмдер
Кугара берди саргара.
Тынар тынду немелер
Кыш келерин сакыбай,
Кышкы јадар уйазын
Јазагылап турулар.
Кыштыҥ корон сооктору
Кожулып туру кӱнӱҥ кӱнге.
Теҥериниҥ салкыны
Тыҥып туру кӱн сайын.
Кожулып ӧскӧн малыбысты
Корон соокко тоҥурбаска
Кокыр, ойын, јыргалла
Кажаан, чеден јазайлы.
Уй кыштайтан кажааныбыс
Јазалы јок болбозын.
Уй кӧрӧтӧн кӱдӱчибис
Туразы јок болбозын.

Озогызында алтайлар малын јаланҥда ла тудатан учун, јаҥы, коллективный хозяйстволор тӧзӧлӧрдӧ, мындый кычыру эткени сӱрекей јолду болгон.

Андый ок поэтически чокум картинаны Озочинов колхозтыҥ качан да аш салбаган јаланҥдарын трактор сӱре бергени ажыра коргузет:

Трактор деп машина
Ак јерди сӧгӧ берди.
Јаан узак болбоды —
Јаҥы иштиҥ кӱчиле
Јаан, јаан јаланҥдар
Кубула берди карара.

(«Колхозтыҥ јаланҥдарында», КО, 1937, 33 №)

Т. Озочинов азыйгы алтай сатирический поэзияны онон ары кӧндӱктирип, колхоз ичиндеги јалкуларды шоодып, олорго

удурлаштырып, мергендӱчи, аштy-тусту колхозчыны көргӱзет («Мергендӱчи ле јалку», КО, 1937, 34 №). «Энейим» ле «Јыргайлык» деген ӱлгерлери (КО, 1937, 34, 37 №) лирический ӱлгерлер. Баштапкызы — энеге мак кожоң, экинчизи — кижи алар деп сананып алган уулдың кожоңы.

Көк көзнөктӱ тураны
Эмди тудуп аладым.
Көк платьялу көөркийди
Эмди барып аладым.
Ак көзнөктӱ тураны
Капшай барып тудадым.
Ак чырайлу көөркийди
Алып, капшай јыргайдым.

Өрө айдылган поэттер, литературно-творческий иште узак туружып, кажызы ла бир канча ӱлгерлер ле кожоңдор бичигилеген болзо, Кан-Ооозы аймакта ликпунктта ӱредӱчи болуп ишшеген А. П. Модоровтың турганы ла јаңыс ӱлгери «Кызыл-Ойротто» (1936, 80 №) кепке базылган . Оның ады «Алтын көӱк». Је бу ӱлгер алтай поэзияның эң јакшы деген произведениелериниң тоозына кирген. Көӱк — алтай улустың эң ле сӱӱген кужы. Оның Алтайга келгениле баштап ла эткениле јайдың јыргалду, сӱӱнчилӱ өйи башталат. Је бу ӱлгерде јаңыс ла көӱк келгени ле эткени керегинде айдылган эмес. Мында јаңы, советский лирический геройдың сӱӱмјизи, айландыра ар-бӱткенди, көӱкти де сӱӱгени билдирет. Бу сӱӱмјини, сӱӱшти јаңы, ырысту омок јадын-јӱрӱм ого экелген. Оның учун бу герой акту јӱрегинең айдат:

Колхоз јуртка, алтын көӱк,
Коо ӱниңле эдип көр.
Јайым биске, алтын көӱк,
Јараш ӱниңле эдип көр.

Бойының јӱрегинде не барын, кӱӱн-санаазын лирический герой учуп јӱрген кушка айдары — бу алтай албатының творчествозынаң эмдиги јаңы поэзияга баштап ла А. Модоровтың ӱлгери ажыра кирген эп-арга. Учында онула өскө дө поэттер көп тузалангандар.

Одузынчы јылларда алтай газеттерде, анчадала «Кызыл Ойротто», турушкан поэттердиң бичигенииниң тематиказы башка-башка болгон. Эң ле көп произведениелер улу башчы Ленинин, Коммунистический партия, Октябрь, Совет јаң, комсомол, Кызыл Черӱ, социалистический строительство керегинде бичилген. Бу темаларды алтай поэттер алтай албатының јадын-јӱрӱмиле, Туулу Алтайда болгон улу-јаан социалистический кубулталарла, албатының ырызыла колбоп көргӱскендер. Олордың произведениелеринде алтай албатының бу өйлөрдөги историязы бастыра јанынаң көргӱзилген.

Је тематиказы јанынаң одузынчы јылдардагы алтай литература элбек те болгон болзо, жанровый кеберлери јанынаң уйан көндӱккен. Ол өйлөрдө газеттерде кепке базылганы көп

лӧ сабазында кожоҥдор, ӱлгерлер ле газетный очерктер болгон, проза ла драматургия дезе, П. В. Кучиякты тоого албаза, ундылып калган болгон.

Одузынчы јылдарда газеттерде турушкан кӧп тоолу поэттердиҥ бичигенинеҥ алтай тилле турганы ла јаҥыс јуунты, издательство ажыра кепке базылган. Ол «Совет Ойроттыҥ ӧзӱми»[1] деп јуунты. Бу да јуунты П. В. Кучияктыҥ баштаҥкайыныҥ шылтуунда чыккан. Алтай јиит авторлорды ӧскӱрип, олордыҥ художественный бичиктерин кепке базып чыгарбаганы — ол ӧилӧрдӧ областной литературный биригӱниҥ ле издательствоныҥ јаан тутагы деп айдарга јараар.

Бу мынаҥ улам одузынчы јылдарда алдынаҥ художественный бичиктерин издательство ажыра јаантайын чыгарган алтай писатель турганы јаҥыс П. В. Кучияк болгон.

П. В. Кучияктыҥ творчествозы

Павел Васильевич Кучияк эмдиге јетире ончо алтай писательдерденҥ эҥ ле артыгы болуп јат. Ол бойыныҥ творчествозыла бастыра алтай литературага јаан салтарын јетирген, оныҥ ӧзӱмининҥ чике, кеҥ јолын ачып берген.

П. Кучияк јаҥыс алтай литературада ла јарлу эмес, оныҥ кӧп тоолу произведениелери, орус тилге кӧчӱрилип, Новосибирскте, Москвада канча-канча бичиктер болуп чыккан. Оныҥ бичиген пьесалары эмдиге јетире советский театрларда, клубтарда тургузылат.

Павел Кучияк бойы керегинде мынайда бичиген: «Мен, азыйда Ийт-Кулак деп атту кижи, советский писатель болуп алганым, кӱндӱлӱ кижи болгоным — Коммунистический партияныҥ, Советский башкаруныҥ шылтузы». Советский стройдыҥ, партияныҥ ајарузыныҥ ла ада-эне килегендий килемјизининҥ шылтузында бастыра алтай албаты бийик ӧзӱп келген. Тӧрӧл албатызыла кожо Кучияк та ӧзӱп келгени јарт. Оныҥ учун Кучияктыҥ јӱрӱми ле творчествозы алтай албатыныҥ текши культуразыла чике колбулу болуп, оныҥ ӧзӱмин ле ӧзӱп келген кемин јакшы керелейт.

П. В. Кучияк 1897 јылда 17 мартта (азыйдагызыла 4 мартта) эмдиги Майма аймакта Куйум деп јерде чыккан. Оныҥ адазы Чочуш, энези Ајымаш деп јокту јаткан улус болгон. Ашкурсак, кеп-кийим једишпестеҥ улам Чочуштыҥ баштапкы чыккан балдары оорып, ӧлӱп калгылаган. Чочуш дезе, оныҥ балдарын кӧрмӧс апарып туру деп сананып, ӱчинчи уулчак чыгарда, оны кӧрмӧстӧр керексибезин деп, Ийт-Кулак деп коомой ат береле, кулагына сырга эдип ийттиҥ тӱгин тагып берген.

---

[1] Совет Ойроттыҥ ӧзӱми, Новосибирск, 1935.

Бойыныҥ Ийт-Кулак деп адалып jӱрген тужундагы jӱрӱмин П. Кучияк учына jетире бичилбеген «Адыjок» деп автобиографический романыныҥ баштапкы бажалыктарында эске алынат. Кичинек Адыjок ӱч ӧштӱлӱ ӧскӧн: соок, кӧрмӧс, байдыҥ уулы Маҥзу. Бу ӧштӱлер Ийт-Кулактыйы да болгон нениҥ учун дезе, Ийт-Кулак кышкы корон соокто айылдыҥ тӧрин ойдыктай казала, ичине ойоҥот jайган ородо конотон, аш-курсагы кӧп сабазында кандык ла саргай болгон; адазы бойын кам деп, кезикте камдап, jӱӱле беретен; байлар дезе олорды, ончо jоктуларды чылап ок, электеп, шоодып туратан.

Кучияктыҥ адазы, Чочуш, бир эмеш бичикчи болгон. «Чамалдыҥ абызы ого «Библия» ла «Агарулардыҥ jӱрӱми» деп бичиктер берген. Православный бичиктерди кычырала, Чочуш камдабай барган. Ол, кандый кудайга бӱдерин билбей, узак муганып jӱрген»[1] — деп, Кучияктыҥ биографиязы аайынча очерк бичиген А. Л. Коптелов керелейт. Чочуш Итлашты да (Ийт-Кулактыҥ эрке ады) бичикке ӱредерге амадаган. Алтай литературовед Т. С. Тюхтенев, Кучияктыҥ сыйынынаҥ, Кыстан Кучияковадаҥ, бичип алган материал аайынча, Чочуш, бойыныҥ айылына тӧрӧӧндӧриниҥ балдарын jууп алала, олорды кыжыла ӱреткен. Ол балдарла кожо Итлаш та ӱренген деп айдат[2].

Итлаш сегис jашту болордо, адазы ӧлгӧн. Этнограф А. В. Анохин «Камдардыҥ jаҥы керегинде материалдар» деп бичигинде Чочуштыҥ ӧлӱми керегинде мынайда бичиген: «Куйум бажында jаткан Чочуш кам, сагыжы энделип, айылынаҥ качып барала, эки кӱн тайгада jӱрген. Ӱчинчи кӱнинде улус оны беш беристе кирелӱ jерде суунаҥ таап аларда, ол jылаҥаш, ӧлӱп калган jатты. Алтайлар айдыжат: «Чочушты кӧрмӧстӧри jиген».

Адазы ӧлгӧн соҥында энези ӧскӧ кижиге барган. Je ӧӧй адазы Итлашты билезине кожорго jӧпсинбеди, «Jӱӱлген Чочуштыҥ уулы мege керек jок» — деди. Уулчак Капшаай Кучияков деп таадазында (адазыныҥ адазы) артып калды. Капшаай крестке тӱшкен кижи болгон. Оны Капшаай деп адаганда, ол ачынып, айдатан: «Мениҥ адым Капшаай эмес, Лесандра». Таадазы эки туралу, хозяйствозын орустар чылап тудуп, аргалу jаткан. Je андый да болзо, ол он эки jажына кире берген балазыныҥ балазын тегин азыраар кӱӱни jок болды. Таадазында jӱргенин эске алынып, Кучияк учында мынайда бичиген: «Мениҥ таадам карам кижи. Ол jаштаҥ ала мени кой кӱдӱӱр кӱдӱчиге берген. Карган ӧбӧгӧнлӧ кожо 400 кой кӱдӱп туратам.

---

[1] А. Л. Коптелов. Путь через века, «Встречи» деп бичикте, Новосибирск, 1952, 40—41 стр.

[2] Т. С. Тюхтенев. Павел Васильевич Кучияк, Алтай литература керегинде статьялар, 1962, 61 стр.

Акчазын дезе таадам алатан. Мен кўдўчи болуп беш јыл јўргем»[3].

Итлаштыҥ јўрўминде турганы јаҥыс јаркынду болгон неме Баргаа јааназыныҥ эҥир сайын айдып туратан сўрекей јараш чөрчөктөри болды. Јааназыныҥ чөрчөктөрин угарга ол тыҥ сўўйтен. Онызыла коштой олордыҥ айылына јааназыныҥ агазы, Итлаштыҥ дезе экинчи таадазы Шоҥкор Шўнеков келип јўретен. Ол Куйум ичинде атту-чуулу кайчы болгон. Итлаш оныҥ каандарла, байларла тартышкан јаан ийде-кўчтў, неденҥ де јалтанбас баатырлар керегинде кайлап айткан чөрчөктөрин јилбиркеп угуп, баатырлардыҥ јолын, бўдўрген керектерин, чөрчөктөрдиҥ чечен, јараш сөстөрин ундыбыска сананып алып туратан. Кезикте ол бойы, Шоҥкордыҥ јуртына барып, чөрчөк кайлап беригер деп сурайтан. Шоҥкор, уулчактыҥ чөрчөк угарга кўўнзейтенине сўўнип, өлўп калза, оныҥ чөрчөктөрин балазыныҥ балазы айдып јўрзин деп туйка кўўнзеп, кайлап айдар чөрчөктөрин сўре кееркеде, јараштыра айдып берип туратан.

Итлаш он эки јаштуда таадазы, бойыныҥ јуртына иштеер артык кижи кожуп аларга амадап, ого төртөн јашту эмегенди алып берерге сананган, је оныҥ кийининде өскө санаа сананып алды: балазыныҥ балазын алтай «кара абыс» эдип ўредип алар деп.

Капшаай ол керегинде Чамалдагы Василий Апанаев деп абыска айткан. Апанаев, Итлашты озо Чамалда өскўстердиҥ приюдында јўргўзип, крестке тўжўреле, оноҥ ўредўге берерим деп айтты. Итлаш абыстаҥ коркып туратан: оныҥ чачы узун, эр кижи эмес, эмеген кижидий ол эмезе аза-јеткердий. Је таадазыныҥ амадузынаҥ айрылар арга јок болгон. Капшаай уулчакты Апанаевке экелип берерде, ол оны крестке тўжўрип, кејегезин кезип, Ийт-Кулактыҥ ордына Павел деп адайла, ого ўзеери «крест уулына» бойыныҥ өбөкөзин береле, оны бойыныҥ јалы јок јалчызы эдип алды. Јайгыда абыстыҥ койлорын кабырып, кышкыда ого одын јарып, суу тажып. Павел бир јыл иштеди.

Бир катап Павел, одын јарып турала, малтаныҥ мизин сындырып ийерде, абыс оны: «Сен малтага тургадый меге нени эдип бердиҥ?» — дейле, соккон. Павел ачынала, качып, таадазына ойто барган. Куйумла церковно-приходский школ ачылар-да. Павел ондо ўренди. Ол ок тарыйын ол, таадазыла кожо аҥдап, агаш кезип иштенип турды.

Павелге он тогус јаш бўде берерде, таадазы ого кижи алып береле, алдынаҥ башка јурталып койорго сананып алды. Капшаай, Чамалда јаткан таныжына, крестке тўшкен, церквеле шаҥ согоочы болуп, иштеген Максим Никитич Кужлековко барып, оныҥ кызын Аннаны балазыныҥ балазына кудалады. Максим Никитич крестў де болзо, озогы алтай јаҥ аайынча кы-

---

[3] **Ф. Вайскопф.** Адыјок куучындап јат. «Кызыл-Ойрот», 1933, 4 №.

зы учун калым сураарынаҥ мойнободы: ол 200 салковой акча, бир уй, бир ат калымга алды.

Кучияк, алган ӱйиле кожо јуртап, смола, тӧгӧт агызып, оны садып турды. Је анайда јадарга узак келишпеди. Ол тушта баштапкы империалистический јууныҥ ӧйи болгон. Кааннын башкарузы алтай улусты тылдагы иштерге мобилизовать эдер деп јакару ийген. 1916 јылда кӧп тоолу алтай улусла, кожо Кучиякты да андый иштерге апардылар. Ол Минскте, Бобруйскта, кӱнбадыштагы оноҥ до ӧскӧ јерлерде озо баштап кӱрлер јазап, оноҥ ат ижине кӧчӱп, јылга јуук јӱрген. Ол тушта кааннын офицерлери алтай улуска революционный санаа кӧчпӧзин деп, олорго орус солдаттарла, ишмекчилерле, крестьяндарла куучындажарга бергилебей тургандар деп, учында Кучияк эске алынатан.

Тылдагы иштердеҥ Кучияк Февральский революцияныҥ кийининде јанып келген. Јуртын орус улус аайынча тударга кичӱдеҥ ала таскаган эмегени агаш аразында јатпай, јаан деремнеге, Чопошко, кӧчӱп барып јадарга ӧбӧгӧнин сӧстӧди. Кучияк јӧпсинип, озо баштап Алтыгы Чопошко, оноҥ, бир јылдыҥ бажында, Ӱстӱги Чопошко кӧчӱп јуртаган. Чопошто ол агаш кезип, кӧнӧк, чапчак эдип, ӧдӱк кӧктӧп иштеп јаткан.

Каан јаҥы тужунда кичӱдеҥ ала анайда јадып, Кучияк ӧскӱс-јабыс ӧзӱп, бойыныҥ јӱрӱминде кӧп шыра кӧргӧн. Је ол ӧйдӧ јаҥыс Кучияк эмес, алтай ӧзӧктӧрдиҥ ичинде јаткан ончо јоктулар кааннын бийлерине, којойымдарга, абыстарга тоноттырып, ӧс бойлорыныҥ байларына ла јайзаҥдарына кӱчин јидиртип, ӧрӧ кӱн кӧрбӧй јӱргендер.

Озогы Чопошты эске алынып, Кучияк кийининде мынайда ӱлгерлеп бичиген:

Алдында, кичинекте кӧрӧримде,
Кунукчылду, јобош болгоҥ.
Канадын кестирген куштардый
Улустарыҥ кунукчыл јӱретен.
Эҥир-бозом киргелекте,
Јаҥыландыра шаҥ соготон,
Эбиреде турган туулар кӧксине
Корон ӧткӱре торгулатан.
Керек эткен кижилердий
Улустар курайып, церквеге јуулатан,
Кеден штандарына тизеленип,
Ӧрӧ дӧ турбай, бажыргылайтан.

(«Чопош»)

Јиит Кучияк ол тушта байлардыҥ, абыстардыҥ мекезин ле тӧгӱнин оҥдобогон. Ол, адазы чылап ок, «јаандар-јакшылар» деп адалып турган байлардыҥ айткан сӧстӧрин угуп, абыска бӱдӱп, крестенип туратан.

Революцияныҥ ла гражданский јууныҥ јылдарында политический айалгаларды оҥдобогонынаҥ улам ол бу ӧйдӧ алтай буржуазный националисттер тӧзӧгӧн Кара-Корумныҥ отрядына

Чопоштогы јурт управаның мобилизациязыла кирген.

Бойының јўрўминиң бу өйлөринде ол карангуйда азып јўргениле тўнгей болды. Је андый кўндер узак болбоды. Кучияк, өштўлердиң мекезин билип нйеле, олордоң кезем айрылып, Совет јаң учун тартышкандарга бойының кўўниле кирип кожулган. Оноң бери ол, албаты керегине беринип, бойының азыйда эрик јокто јастырганын тўзедерге сўрекей кичеенип, эрчимдў иштеген. Ол революцияның өштўлерин, албатыны революцияның јолынаң туура апарып, азыйда чылап ок бийлеерге сананган Кара-Корумның кара-боро санаалу бандиттерин каргап, бичиген:

Канчаны бандиттер кыйнаган,
Канча өскўстер артырган!
Алтайдың тўрген суулары
Кызыл канла будылган.
Кара-Корумның кара кускундары,
Колчактың ач бөрўлери,
Кара јыландый бандиттер
Канча көстиң јажын ичкендер!
Оның учун качаннаң качанга
Олордың ады каргышту болор!

(«Арбачы»)

Большевиктердиң партиязы ла Совет башкару керегинде ол учында дневнигинде мынайда бичиген: «Азып јўрген бойыма јол көргўсти, карангуй јўрген бойыма кўн чалытты» — деп. Совет ижине Кучияк канайда киргенин ол немецкий писательге Ф. Вайскопфко мынайда куучындаган: «Качан бистиң Чопошко партияның чыгартулу кижизи келип, деремнениң јоктуларынаң комитет төзөп, јуртсоветтең байларды ыраткадый тартыжу баштагадый улустар бедреп турган туштa мен, олорго кожулып, олордың карууузынча иштейин деп бойымды бериндим»[1].

Кучияк, 1923 јылга јетире кудайга бажырып, крестенип туратан. Је бу јылда ол, баштапкы ла катап кино көрөлө, јанып келеле, туразына кирип, крестенбей салган. Ўйи, Анна Максимовна, кайкап: «Неевек крестенбелиң?» — деп сураарда, Павел Васильевич карууп јандырган: «Чымындар чочыдар кўўнип јок»[2]. Кучияк, табынча озогы санаа-шўўлтелеринең, јаңдарынаң айрылып, өскө, јаңгы кижи болуп кубулган.

Чопоштың јурт улузы оны баштап јоктулардың комитединиң качызына, оноң јуртсоветтиң президиумының членине көстөп тургустылар. Кучияк, политграмотага ўренип, бичиктер, газеттер кычырып, јон ортодо Совет јаң, партияның политиказы керегинде агитационный иштер өткўре берген.

1925 јылда кўскиде областтың партийный организациязы ла облисполком Кучиякты Москвага Кўнчыгыштагы албатылардың Коммунистический университелине ўредўге нйер деп

---

[1] **Ф. Вайскопф.** Адыјок куучындап јат, «Кызыл Ойрот», 1933, 7 №.
[2] Анда ок.

јӧптӧди. Кучияк, бу ӧйдӧ ӱч балалу да болзо, је оны Москвага ӱредӱге ийип турганына сӱрекей тыҥ сӱӱнип, јӧпсинди. Кучияк эмди экинчи катап Туулу Алтайдаҥ ыраак јоруктап баратты. Баштапкы катап оны албан-кӱчле айдап апарып, каанныҥ офицерлери ле бийлери алтай улус орус ишмекчилерле эрмек-сӧс угушпазын деп кичееген болзо, эмди дезе Кучияк Москвага ӱренерге, орус албатыныҥ бийик культуразыла таныжарга бойыныҥ кӱӱниле омок баратты.

Москвада, Кучияк орус тилге ӱренип, ӱч јылдыҥ туркунына марксизм-ленинизмниҥ теориязын, обществоныҥ ӧзӱминиҥ закондорын, политический суракгарды чике билип аларга тыҥ кичеенген. Университет алдында каранҥуйда ӧскӧн, јастыра јолдорло до јӱрген Кучиякка ончо суракгарды онлоп, аайына чыгарга болушты, социалистический Тӧрӧлине ле Коммунистический партияныҥ керегине бастыра кӱчин берип иштеерине кӱӱн-санаазын ууландырды.

Москвада Кучияк художественный литературала, театральный искусстволо элбек танышкан, Пушкин ле Гогольдыҥ, Белинский ле Чернышевскийдиҥ, Некрасов ло Островскийдиҥ, Горький ле Маяковскийдиҥ произведениелерин кычырып, јаантайын тӧс городтыҥ театрларында болуп, албатыныҥ культуразыныҥ эҥ ле бийик једиминиҥ — искусствоныҥ — ийдезин ле учурын билип алган. Мындый искусство алтай албатыда јок болгон. Кучияк јаштаҥ ала алтай албатыныҥ кожоҥдорын, кучындарын, чӧрчӧктӧрин сӱӱйтен, бойы да, андый кожоҥдор чӱмдеп, чӧрчӧктӧр айдып туратан. Шоҥкор таадазыныҥ кайын кичӱдеҥ ала угуп, учында бойы да јарлу кайчы боло берген. Је эмди ол орус литературала, театрла таныжып, бу искусствого кӱӱнин салып, мындый искусствоны алтай да албатыда тӧзӧӧрин сананган. «Јажына сӱӱген искусство» деп ӱлгеринде искусство керегинде Кучияк мынайда бичиген:

Сен мени база бактырдыҥ,
Бойыҥды ээчип јӱрер эттиҥ.
Бис экӱ туркары кожо болорыс,
Санаабысты экӱниҥ јаҥыс эттиҥ.

Бу кийининдеги ӧйлӧрдӧ бичилген ӱлгер. Је Кучияктыҥ јӱрегин искусство оноҥ ыраак озо, ол КУТВ-та ӱренерде, «бактырып» алган.

Университетте ӱренип тура, Кучияк баштапкы ӱлгерлерин бичиген — «Алтай ӱй улустар, угаар!» (КО. 1926. 64 №). «Октябрь кӱн» (КО. 1926. 65 №). Баштапкызында ол эскиде эр улус јуулган јерге келбес, олордыҥ шӱӱшкен суракгарында киришпес алтай ӱй улуска кычыру эдет:

Алтай сӧӧктӱ ӱй улустар!
Айлаардаҥ чыгып келигер.
Албаты јуулган јерге келип,
Аайлап, тыҥдап угужаар.

Экинчи ӱлгеринде ол Улу Октябрьдыҥ байрамын уткыйт.

1927 јылда П. Кучияктың «КУТВ-тың кожоғы», «Комсомолго кычыруум», 1928 јылда — «Бичикчилерге кычыру», «Октябрьга айдар мак сөзибис», «Јаңы школ» деп кычырар бичиктe (Москва, 1931) «14-чи Октябрьга алтайдың айдар сөзи» ле оноң до өскө ӱлгерлери чыккан, је бу баштапкы ӱлгерлер художественный кеми јанынаң уйаң бичилген. Олордо автор көп лө сабазында бӱткӱл албаты-јонго кычыру сөстөр айдат, је художник болуп, јадын-јӱрӱмниң картиналарын ас јурайт. Бу тутактардаң айрыларга ого орус поэттердиң художественный эп-аргаларыла, олордың байлык творческий ченемелиле терең танышканы болушкан. Орус писательдер произведениени бичиирдең озо, јадын-јӱрӱмде кажы ла керекти шиңдеп, оның учурын јакшы билип алып, кижиниң санаазына, јӱрегине эбелгедий јаркынду картиналар јурап турганын, бойлорының поэтический санаа-шӱӱлтелерин билгир, эптӱ айдып турганын көрӱп, Кучияк олордоң ӱренип, бу ӱредӱзин качан да токтотпогон. Соң өйлөрдө ол айткан: «Мени писатель эдип эки бутка орус классиктердиң улу произведениелери тургускан». Онызы сӱрекей чын болгоны Кучияктың одузынчы јылларда оноң ары эрчимдӱ көндӱккен творческий ижинең иле көрӱнет.

П. Кучияк, КУТВ-тың ӱчинчи курсын 1928 јылда божодоло, оноң ары ӱренер аргазы јок болуп, Алтайда артып калган. Оның ӱйи Анна Максимовна ол керегинде бу бичиктиң авторына кокурлаган айасту мынайда куучындаган: «Бисте ол туштa төртинчи бала чыккан. Мен ол керегинде Павел Васильевичке Москвага письмо бичигем. Павел Васильевичтең удабай каруу келген: «Сен уй төрөп берди деп бичиген болзоң, артык болор эди. Мынча балдарды јаңғыскан канайып азырайтаң?» Мен ого тарына бергем. Јайгыда Павел Васильевич, каникулга јанып келеле, кабайда уулчакты көрӱп ийеле, тың сӱӱнип, окшоорго турарда, мен айткам: «Балага тийбе, тышкары бозуны барып окшо, уй төрөп берген».

П. Кучияк, ол јыл ойто Москвага барбай, партияның обкомынаң ишке суранган. Партияның обкомы оны аймактар сайын көчӱп јӱрер «кызыл айылдың» («Красная юрта» деп передвижка) башкараачызы эдип тургускан.

Бу баштапкы көчӱп јӱрер айылга бир канча культишчилер — агитатор, ӱредӱчи, фельдшер — кирип тургандар. Олор, ыраак аймактарга јӱрӱп, агитационный ла культурно-просветительный иштер өткӱрип тургандар. Олорлың Улаган аймакка келип јӱргени керегинде Л. Овалов ло А. Шаповалова деп журналисттер «Ойротияда јаан изӱ ай» деп бичигинде (М., 1930) мынайда бичигендер: «Тал тӱште деремнеге көчӱп јӱрер «айыл» келди. Бу «айыл» экинчи ай јорукта эмтир. «Айылдың башкараачызы Кучияков. «Айыл» келгенине јурт улус тың сӱӱнижип, шакпыраже берди. Кучияков Кумуртукта төрт кӱнге токтойт. Ол јӱзӱн-башка куучындар айдат: «Коммунистический партия-

ның национальный политиказы керегинде», «Ойрот јурт јерлерде јадын-јўрўмди канайда кубултары керегинде», «Культураны көдўрери керегинде», «Оспоны салары керегинде» ле оноң до öскö темалар аайынча. Кучияковтың болушчызы — фельдшер — кожо алып јўрген аптечказын ачып, оспоның прививказын эдерге улусты кычырат. Улус ончозы јöп... Кучияков көп керектер јартайт: кем избирательный праволу болор, кем болбос керегинде, ўрен ашты формалинле корондоору, аттарды такалаары, тере садары, алимент төлööри керегинде... Бу јуртта көчўп јўрер «айыл» көп плакаттар, јилбўлў сўмеjöптöр артыргызат. Коллективизация — олордың куучындарының төс темазы».

Көчўп јўрер айылдың башкараачызы болуп Кучияк эки јыл иштеген. Бу айылдың культишчилериниң, специалисттердиң тоозы көптöп, олор, аймактарда кинофильмдер көргўзип, улусты бичикке ўредер пунктар төзöп, озогыдаң арткан-калган каршу кылыктарла, јаңдарла, байлардың агитациязыла тартыжып, оноң до öскö јўзўн-башка иштер öткўрип турдылар. Кучияктың көзинче алтай албатының јўрўми тўрген кубулып турды. Бу ишке оның да көп болужы јеткен. «Бу јылдарда Кучияк Алтайдың ончо јолдорыла танышкан» — деп, А. Коптелов бичиген[1].

1930 јылда КПСС-тиң обкомы Кучиякты партияның Улагандагы райкомына иштеерге ийген. Је ол анда јети ле ай иштеген соңында обком оны, ойто алдыртып, совпартшколдың ўредўчизи эдип тургускан. Ол мында обществоведение ле колхозный строительство деп предметтердиң ўредўчизи болуп иштеген. Мындый сўрекей јаан карууллу иште туруп, Кучияк бойы да политический јанынаң көп ўренген. Колхозторды канайда төзööрин ол јаңгыс ла теоретический эмес, је алтай албатының јадын-јўрўмиле, классовый тартыжула чике колбоп, куучындап туратан. Совпартшколдо анайда иштегени оның литературный ижине јаан јакшынак салтарын јетирген.

Москвадаң јанып келген соңында П. Кучияк, общественный ла партийный иште сўрекей эрчимдў туружып, ўч јылдаң ажыра поэтический иште турушпаган. Је 1932 јылда Туулу Алтай бойының автономный область болгонының он јылдыгын байрамдаарга белетенип турарда, ол бу байрамга учурлап «Ойроттың онынчы јылына айдар сöзим» деп јаан ўлгер бичиген (КО. 1932, 29 №). Бу произведениеде автор область он јылдың туркунына кандый једимдерге јединген — ончозын тоолойт, оның поэтический историязын бичийт.

Је Кучияктың бу öйлöрлö бичиген эң ле көрўмјилў, эң ле јаан произведениези «Јеңижў» деп пьеса. Городто байрамга учурлап национальный театрдың туразын тургузып тургандар. Кучияк дезе, берилген јакылта аайынча, оның сценазында бай-

---

[1] **А. Л. Коптелов.** Путь через века, 80 стр.

рам кўн ойнойтон пьеса бичиген. Пьесаны «Крестьян улустыҥ газеди» озо баштап јарлайла (1932, 26, 27 №№), албатыга сўрекей јараган учун автор газеттеҥ јўс салковой премия алган. Онын соҥында ол издательство ажыра бу ок јылда алдынаҥ бичик болуп чыккан. Бу — Кучияктыҥ баштапкы ла художественный бичиги.

Пьесаны театрдыҥ сценазында ойноордо, ончо совпартшколдыҥ студенттери ле автор бойы турушкан. Ол јыл Туулу Алтайга баштапкы ла катап айылдап келген сибирский писатель А. Л. Коптелов байрам кўнде бу постановканы көргöни керегинде мынайда бичийт:

«Бис театрга базып келдибис... Учинчи звонок бололо, залдыҥ эжиги јабылып турган. Бис ончозыныҥ кийининде кирдибис. Сценаны бöктöгöн көжöгöниҥ бери јанында кара чамчалу, чичке кайыш курлу алтай кижи турды. Онын ээк те, эрин де сагалы јок, јўзи ышталган кўлердий, кичинек кара көстöри, бышкан јодро кўнге јалтырагандый, јалтырап турды, јаан маҥдайлу, бажында койу чачы кайра таралган. Онын тўп-тўс фигуразынаҥ, ачык-јарык кўлўминеҥ, омок јалтыраган көстöринеҥ јиит уул, је ўнинеҥ, сöстöринеҥ јажы јаанап келген кижи билдирген: оны јирме де, тöртöн дö јаштуга бодоорго јараар. Ого орустап айдарга кўч болгон учун, ол көбизинде сöслö эмес, колыла, јўзиле имдеп куучындап турган. Ол актер болуп ойноор аргалузын тургуза ла билдирткен, онын учун мен кошкой отурган кижиденҥ сурадым:

— Бу кем? Режиссер бо? Художественный башкараачы ба?

— Пьесаныҥ авторы.

Мен сўўне бердим: Алтайдыҥ баштапкы драматургы, Кучияк, мындый беди?..

Автор, орус көрööчилерге бойынын пьесазында не керегинде айдылганын куучындап береле, бурулу кижидий, кўлўмзиренип ийди:

— Действиези ас, агитация көп. Бойыгар көрöригер.

Бу сöстöр јўрекке табарды. Спектакльдаҥ озо бойыныҥ пьесазыныҥ тутактары керегинде айдып турган авторды мен баштапкы ла катап көрўп отургам.

Пьесада ол öйдöги јадын-јўрўм көргўзилген: колхозко кирип алала, оны ичинеҥ јайрадарга амадаган байларла тартыжу керегинде айдылган. Онын учун бастыра областьтаҥ келген улус спектакльды сўрекей тым отурып көргöндöр: сценада айдылган кажы ла сöс олорго солундый болгон.

Актерлордыҥ ортозынаҥ анчадала байдыҥ ролин ойногоны артык көрўнип турган. Рольдор јастыра ўлелгени јарт. Ого, эҥ ле артык актерго, байдыҥ ролин эмес, озочыл колхозчыныҥ ролин ойноор керек болгон...

Мен онын ўнин тыҥдап уксам, сценада пьесаныҥ авторы бойы эмтир»[1].

[1] **А. Л. Коптелов.** Путь через века, 42—43 стр.

Пьеса Туулу Алтайда колхозтор тöзöлип баштaлганы керегинде болгон. Коллективизация — албатыныҥ јурт хозяйствозыныҥ чындык, социалистический јолы. Јокту улус, оныҥ учурын билип, колхозтор тöзööри учун тартышкандар. Пьесада бу ишке бастыра бойы берингeн, јонды чын јолло баштаган озочыл санааду алтай улустыҥ кеберлерин Кучияк јурап көргүзет. Андый улус коммунист Күрдеш, комсомол Чыҥдый, оноҥ до öскöлöри. Күрдеш партияныҥ јакарузы аайынча, öзöктиҥ јоктуларына тайанып, олорло кожо колхоз тöзöп алар деп, іöп тургузып, бу ишти башкарат. Олордыҥ öштүзи, бир јанынаҥ — улустыҥ јоожони мензинетен озогыдаҥ бери арткан психологиязы, экинчи јанынаҥ — классовый öштүлердиҥ каршу сайгагы ла кылыктары. Баштапкы öштүле озочыл санааду улус, öмöлик хозяйствоны тыҥыдып, јарандырып, оныҥ практический тузазын билбей турган улуска тузазын көргүзип, олорды бойыныҥ јанына тартып алып, тартыжадылар. Күрдештиҥ эмегени јаантайын бош јок болуп иштеген öбöгönине адылат: «Јаҥыс сеи советти öрö тартар болорыҥ. Кандый да колхоз деп неме баштаган! Түн-түш амыр јок, улустыҥ ижин бүдүрип, керегин башкарып јүрер, бойына керектү ийне сыныгындый бир де неме этпес». Јаҥыс уйын колхозко öбöгöни кожуп ийерде, ол ыйлап сыктайт: «Кайран чоокыр уйымды көргöмдö, ичим ачыйт. Эмди оныҥ мege мал болоры бар беди!» Анайда ок карган күдүчи Коболу, колхозтыҥ малын «бир јалаҥда улустыҥ малы» деп бодоп, ижин кичеебейт. Је колхоз јыл сайын өзүп, тыҥып, оноҥ туза көптöп тура бererде, ого бүтпеген улус бойлоры келип, колхозко кире бергендер.

Классовый öштүлер, байлар ла кулактар, улусты колхозко кирбезин деп сайгактап, оноҥ неме болбосто, колхозко каршузын јетирип, шоктоп, малын кородо бергендер. Пьесада автор байлардыҥ, јоголып турган сословиениҥ улузыныҥ кеберлерин, кылыктарын чын көргүскен. Бедей ле Абаш озогы тужунда јаан байлар болгон. Олор качан да иш иштебейтен, јалчылардыҥ шылтузында белен курсак јип, јыргап отуратандар. Эмди дезе, олорго иштейтен улус јок боло бererде, курсагын азыранып иштеерге үренбеген улус морально там төмöн түжүп, колхозтыҥ малын уурдап јиир уурчылар боло бергендер. Совет јаҥ андый öштүлерди албатыныҥ јолынаҥ чыгара јалмап таштаган.

Кучияктыҥ бу баштапкы пьесазын алтай улус сценадаҥ көрүп, мактаган.

«Јеҥижү» П. Кучиякка јаан творческий ишке баштапкы јол ачкан. Оноҥ улам ол бойыныҥ албатыга эҥ ле тузалу јери, ижи литературада деп билген.

П. Кучияк бойыныҥ Алтайын, оныҥ ончо өзöктöрин, јолдорын, јурттарын јакшы билетен учун, оныҥ бойын да кажы ла алтай јуртта улус билетен учун, оны областтыҥ башкараачы организациялары Алтайга ыраактаҥ келген айылчыларга јол

баштаачы ла тилмеш эдип чыгаратан. А. Л. Коптелов 1932 јылда јайгыда Кучияктың андый јоруктарының бирўзин бичийт: «Байрамның кийининде мен Василий Непомнящих деп поэтле кожо тууларга атанып, бир канча кўн өткөн соңында «Јаңы јол» деп колхозко таң аттарлу јортуп келдибис... Бу колхоз бастыра область ичинде эң озочыл болгон... Колхозко јортуп клееделе, бис трактордың, өлөң чабар машинаның эмезе, тоң ло болбозо, кузницадаң масканың табыжын угарыс деп сананганыс. Патефон до, радиоприемник те ойногоны угуларын сакыганыс. Је кенетийин — камның тўңўрининг табыжы кулагыска јетти.

Бу мындый озогы коркушту неме мында артканын бис сакыбаганыс та. Аттарысты токтодып, уксабыс — алангзу јок, кайда да колхозтың јуртының ортозында кам камдайт... Бис, аттарысты ичкери јорттырып, јебрен мистерияның учын да болзо көрөргө меңгедис.

Бистиң алдыбыста јаан ак јер ачылды, оның бир јанында колхозчылардың туралары ла айылдары, экинчи јанында — школ. Актың ортозында кам айланып, тўңўрлеп, нени де кыйгырып, камдап турды. Је салган от јок, эбиреде отурып алган колхозчылар дезе тың каткырыжып турдылар. Оноң бис уксабыс, улус катап-катап айдыжат:

— Кучияк... Кучияк...

Чындап та, бу Павел Кучияк эмтир... Ол айланып, тўңўрлеп, камдап турарда, эки фоторепортер ары-бери јўгўрижип, оны фотографировать эдип турган»[1].

Москвадаң келген фоторепортерлор, озогы камның камдаганын согорго эмдиги Алтайда кам таппай салгылаарда, Кучияк, азыйдаң бери камдарга өткөнип, ўренип алган кижи, олорго музейденг экелген манјакты кийип, тўңўрди колына тудунып, бойы камдап бертир.

Мынаң көргөндө, Кучияк озогы алтай ритуалдарды ончозын јакшы билетен. Је Алтайла јоруктап јўрўп, оның анчадала кайчы, кожоңчы ады чыккан. Ол кайдаар ла келгенде, ойын баштаар, улусла кожоңдожор, чөрчөк айдар болгон.

1932 јылда јайгыда Туулу Алтайга Германиядаң эки коммунист — писательдер Ф. Вайскопф ло Грейде — айылдап келгилеген. Олор Туулу Алтайла, јоруктаарга атанарда, партияның обкомы олорго јол баштайтан, тилмеш болотон кижи эдип Кучиякты чыгарган. Кучияк, гран ары јанынаң келген улустаң көп солун угарга јилбиркеп, олорго келеле, айткан: «Слер мегэ бойыгардың талагарда, бастыра Европада керектерди куучындап турзагар, мен дезе бистиң таланы, баштап јўрўп, көргўзип берейин. Мен оны бойымның айылым чылап билерим»[2].

Кучияк олорло кожо Туулу Алтайдың сегис аймагына јўр-

---

[1] **А. Л. Коптелов.** Путь через века, 44—45 стр.
[2] **Ф. Вайскопф.** Адыјок куучындап јат, КО, 1933, 4 №.

ген. Бу јорук кереғинде ол бойыныҥ «Ойроттыҥ башкы[3] айылчылары» деп бичигин чыгарган.

Бичикте автор немецкий коммунисттердиҥ алтайларла куучындажып, капиталистический ороондордо ишмекчилердиҥ јадыны сӱрекей кӱч болгоны, производстводо кызалангдар болуп турганы, миллиондор тоолу улус иш јок јӱргени кереғинде айдып, ол ок ӧйдӧ совет албатыныҥ кызалаҥы јок плановый хозяйствозын, совет улус иштеер, амыраар, ӱренер праволу болгонын, Совет ороондо албатыныҥ экономиказы ла культуразы јылдыҥ сайын тӱрген ӧзӱп турганын мактаганын куучындайт. Алтай албаты социализмниҥ общественный стройына кӧчӱп, Кӱнбадыш Европаны ыраак кийининде арттыргыскан деп, ол коммунисттер куучындагандар.

Очерктиҥ тӧс шӱӱлтези — бистиҥ ороондо, оныҥ кажы ла толугында социализмди тӧзӧп турганы — ол јаҥыс ла советский албатылардыҥ кереги эмес, је бастырателекейлик ишмекчилерге јаан исторический учурлу керек.

Кучияктыҥ бу бичиги баштапкы алтай советский очерк болуп јат. Је бу тегин эмес, художественный очерк. Автор диалогтор ажыра кӧп алтай да, орус та улустыҥ, немецкий коммунисттердиҥ де кеберлерин јурап кӧргӱзет. Очеркте кажы ла картина тереҥ шӱӱлтелӱ, учурлу болуп бичилген.

Кучияктаҥ озо бир канча улус прозала бичиирге ченеген, је олордыҥ очерктери куучындары кӧп сабазында уйан, натуралистический болгон. Кучияк дезе, јадын-јӱрӱмниҥ картиналарын јурап, оныҥ политический ле социальный учурын тереҥжиде илелтип турган. Бу — литературный иштиҥ чын јолы. Кучияктыҥ бу очерги оныҥ прозала бичиир аргалузын керелеген, оныҥ литературный ижин јаҥы јолло ууландырган.

«Ойроттыҥ башкы айылчылары» 1933 јылда алдынаҥ бичик болуп чыккан. Оны кепке базып чыгарарга белетеп тура, Кучияк 1932 јылда кӱскиде «Октябрьдыҥ јеҥӱзи» деп ӱлгерин (КО, 1932, 61 №), 1933 јылдыҥ баштапкы јарымында областтыҥ комсомолыныҥ он јылдыгына учурлап «Ойроттыҥ комсомолыныҥ 10 јылына» деп ӱлгер («Ойроттыҥ комсомолы», 1933, 59 №) ле «Мындый пленум болбогон» деп очерк (КО, 1933, 36 №) бичиген. «Кызыл Ойротто» (1933, 41 №) бу ок ӧйдӧ оныҥ «Таайлу-јеендӱниҥ куучыны» деп баштапкы ла куучыны чыгат. Куучын чӱми јок, бир канча натуралистический бичилген де болзо, је мында автор колхозто ӧдӱп турган јаҥы иштерди чындык кӧргӱзет. Ноголдой деп јиит колхозчы, торкодый јажыл, јымжак ӧлӧҥди косилкала кезип турганын кӧрӧлӧ, таайы Ӱкӱчек бу ӧлӧҥнӧҥ неме болбос, јыдып калар деп айдат. Озогы тужунда ӧлӧҥ артабазын деп, оны чечеги тӱжӱп, када бергенде, чабатан. Је Ноголдойдыҥ ӧлӧҥи артабаган, ка-

---

[3] **башкы** — баштапкы

рын, ол колхозтың малына көп витаминдӱ көпөгөш, јымжак өлөң белетеп алган.

II. Кучияктың бу өйгө јетире бичигенинде јаңы јӱрӱм тозөлгөни көргӱзилген. Је бу тематикала коштой Кучияктың сагыжында болгон јаан амадузы Улу Октябрьский социалистический революция ла гражданский јуу өйинде Туулу Алтайда өткөн керектерди художественный бичигени ажыра көргӱзери болгон. Бу тема оны азыйдаң бери токунатпай турган. Революция ла гражданский јууны П. Чагат-Строев бойыныҥ туујыларында көргӱскен. Је олордо исторический керектер сыраңай текши көргӱзилген. Олордыҥ геройы — албаты. П. Кучияк дезе революцияны өскө план аайынча — ол тегин алтай кижиниҥ салымына кандый салтар јетиргенин — көргӱзерге амадаган. А. Л. Коптеловтыҥ керелегениле болзо, Кучияк бойыныҥ бу амадузын Москвада 1928 јылда бӱдӱрип баштаган. Ол анда бойыныҥ баштапкы јаан ӱлгер произведениезин — «Арбачы» деген туујызын — бичиген. Туујыны божодоло, университетте кожо ӱренип турган нөкөрлөрине кычырып берерде, нөкөрлөри оны тыҥ мактап, Туулу Алтайга ий деп шӱӱлте айткандар. Кучияк туујыны ийеле, кепке базып чыгарар болор деп иженген, је 1928 јылда јайгыда Москвадаҥ јанып келзе, рукопись јылыйып калган эмтир.

1932 јылда кӱскери-кышта П. Кучияк, бу туујыны катап бичийле, издательствого табыштырган.

1933 јылда јайгыда А. Л. Коптелов, Кучиякла катап ла туштажып, экӱ Монголияныҥ границазына јетире јоруктап баргандар. Бу өйдө «Арбачы» бичик болуп чыгып калган деп, Коптелов бичийт. «Ол («Арбачы» — С. С.) чыгып калган, эмди бис оны кожо апарадырыс. Автор оны колхозчылардыҥ јуунында, өлөң иштеген бригадаларда кычырат. Туујыны кайда ла болзо кичееп угадылар, оноҥ Арбачыдый салымду кыстарды бойлоры эске алынадылар». Кезик ӱй улус Арбачыныҥ јӱрӱминеҥ бойлорыныҥ јӱрӱмин таныйдылар деп, ол оноҥ ары кожот[1].

П. Кучияк туујызыныҥ төс геройы эдип алтай ӱй кижини тегиндӱ көргӱскен эмес. Озогы тужунда јадын-јӱрӱмниҥ эҥ ле уур јӱктӱги ӱй кижиге келишкен болгон. Эр кижи јаҥыс јокгу болгонынаҥ улам шыралагажын, ӱй кижиге ого ӱзеери бир де право јок јӱрер, эр улуска базынчыктадар, сӱрекей кӱч иштер бӱдӱрер салым келишкен.

Улу Октябрьский революция ончо алтай јоктуларга јайым экелгежин, алтай ӱй улустыҥ јӱрӱминде оныҥ учуры анчадала јаан болгон.

Арбачыныҥ революциядаҥ озо јӱрӱми, коногы — јаҥыс оныҥ бойыныҥ эмес, андый ок јӱстер, муҥдар тоолу ӱй улустыҥ јӱрӱми, салымы болгон. Оныҥ учун бис туујыда Арбачыныҥ индивидуальный темдектерин ас көрөдис. Поэт оны озогы

---

[1] **А. Л. Коптелов**. Путь через века, 79 стр.

ончо јокту кыстардыҥ, келиндердиҥ текши кылык-јаҥдары ажыра јурап көргүзет: ол јобош, уккур, јаан улустарыныҥ сөзинеҥ чыкпас, иштеҥкей. Ада-энези алымга кыстадып, оны, эр келеп азыраган јаҥыс кызын, Јабы байдыҥ алты јашту уулына келин эдип берип ийгилеерде, ол мойнобой, барат. Байдыҥ јуртында ол коркушту шыралу јүрүм јүрген. Је «арка-мойыны сыстаганча», «кату иштерди бүдүрзе де»», «иштеген ижиҥ јакшы» — деп оны мактаардыҥ, «ичиҥде курсагыҥ тойу ба?» — деп ого килеердиҥ ордына, «бажыҥда бөрүк јок келгеҥ», «јардыҥда тоныҥ јок келгеҥ» — деп, јаантайын сөктиртсе де, сөктыртса да, Арбачы удура сөс айтпайт, унчукпайт.

Ол туштa јаҥыс оныҥ јүрүми андый болгон эмес, бай улуска келин болуп келгендердиҥ ончолорыныҥ салымы түҥей болгон. Олор ончозы: «Кир дегенде — кулга бодолду, чык дегенде — ийтке бодолду» јүргүлеген. Поэт олордыҥ бир де эмеш чөлөө јок јүретенин, сүрекей күч ижин чындык көргүзет:

«Казан балкажын шыба!» — деп,
«Кара јоргоны ээрте!» — деп,
Эзирик кайыны кыйгырат.
«Талкан-көчөни соксын!» — деп,
Кайын энези јыландый шыркырайт...
Кыштыҥ өткүн сооктарында
Кату иштерди бүдүрет.
Јайдыҥ јаҥмырына бастырып,
Јалаҥда кой кабырат.

Арбачы, ачу-короны јүрегине бадышпай, комудалын јаҥыс ла кожоҥында айдат.

Озогы јокту үй кижиниҥ јолын јадын-јүрүм, јаҥ ончо јаныҥ туйуктап салган болгон. Арбачы онызын озо баштап оҥдобогон. Бай Јабы оны келин эдерге эмес, јалы јок јалчы эдерге айылына кийдиргенин ол сеспейт те.

Өбөгөним өзүп јааназа,
Өмө, болуш меге болор,
Өскө улуска бийлетпей,
Өмөлөжип менле јадар —

деп, Арбачы карандыра иженет. Је бу — јүрүмди чек билбес кижиниҥ санаазы ла ижемјизи. «Барбак сагалду эчкичек көк бөрүдеҥ бүтпейтен». «Азузы коронду бөрүлердиҥ» балазы да бөрү. Ада-энези, Арбачыны јамандап, ого айдадылар:

Бажында кийер бөрүги јок,
Маарап келген кискечек эди.
Јардын бөктөөр тоны јок,
Кыҥзып келген күчүгеш эди.

Је байдыҥ уулы бойы да уур ишке «артап-кенеп» калган, јаражы айылдыҥ ачу ыжыла кожо чыга берген Арбачыла јуртаар күүни јок. Оны, уулына өскө кижи аларга чаптык чөп болбозын деп, челдеп салган «куу сөөкти» чилеп, айылдаҥ чыгара челип, сүрүп ийдилер. Арбачыныҥ канча јылдыҥ туркунына иженген ижемјизи ого корон болуп айланат.

Арбачы эркелеп азыраган ада-энезине јанып келген. Је ого мында да амыр јок. Кыс барган јуртында јуртабай, ойто јанып келгени — озогы јаҥ аайынча, коркушту уйат неме. «Келин јарабаган» — деп, онча улус электеер. Онын учун Арбачынын энези öксöп, ыйлайт, балазына адылат:

Уйадына јўзим изиди,
Элегине эдегим кўйди!
Ада-öбökö јаҥыла јатпай,
Айрылып келген керегиҥ не?
Бала барган јерге јуртайтан,
Балтырган чыккан јерге öзötön.
Таш таштаган јерде јадатан,
Тамдала чыккан јерге öзötön,
Кыс барган јерге јуртайтан.
Ўлген кудай салымыла,
Ўч-Курбустан бычуула
Ўргўлјиге јуртабай,
Ўлтуреп-самтырап не келдиҥ?..

Ада-энезинеҥ де, айландыра törööндöринеҥ де ого болужар кижи таппай, Арбачы: «Акыр, јалтанары токтозын» — деп, «јылыйткан кўчин некеп», јайзанга комудалду барат. Је јайзаҥ оны угала, «јаагы айрылгандый», каткырды:

Акыр, сен, тенек кадыт,
Айткан сöзиҥди оҥдойзыҥ ба?
Јабы байды јамандап турала,
Јардына чыбык тийбезин!
Алтай ичинде ады чыккан
Јаан байла ойнобо!
Ат камчызын јўктенип,
Айылына ойто јанарыҥ!

Анайда ок орус кааннын бийи, оны угала, «кардын тудунганча каткырды»!

Јамачызы јалбайган кулугур,
Јаныма јууктабай, ары барзын!
Кöзи ачылбаган боро кўчўк
Бозогомды мениҥ алтабазын!
Кайралду байла беришпе,
Кату јаргы аларыҥ.

Арбачыныҥ кайдаар да токулдадып кирер, барар аргазы јок, туйук јадын-јўрўмин поэт мындый чечен сöстöрлö јартайт:

Ак мöҥкў јылым таштыҥ
Ат камчызыла јарып болбос.

Анайда ок озогы јаҥныҥ, јайзаҥ-байлардыҥ бийлегенининҥ таш шибеезин Арбачы канайып та јеҥдеп болбогон.

Је поэт Арбачыны тартыжуданҥ чöкönölö, «колго тўшкен јобош куштый» артып калган деп көргўспейт. Озогы тужунда Арбачыдый ўй улус, бойыныҥ некелтезине болужар улус таппай, суу апарган сал чылап, јадын-јўрўмниҥ табына олјолодып беринетен. Је Арбачы öскö öйдиҥ кижизи.

Туујыда јаҥыс Арбачыныҥ јўрўми айдылган эмес. Оныҥ

төс темазы «бир муң тогус jүс он jети jыл» болуп jат. Бу jылда

Теңери кўкўртиндий восстание башталып,
Кааннық генерал-бийлеринең,
Карды тойбос буржуйлардаң,
Калыкты тоногон кojойым-байлардаң,
Камчызы коронду jайзаңдардаң,
Кара мекелў кам-jарлыктардаң
Оноң до öскö кара кускундардаң
Качаннаң jуулган кату некелтезин
Jокту албаты эмди некеди.

Ол тушта алтай албатыга Лениннинң ады угулган. Туujыныңэң ле артык, поэтически jаркынду сöстöри албатыларга jайымды jуулап алатан jолды көргўскен, jоктулардың башчызы ла эң jуук нajызы болгон Ленин керегинде:

Jааңду-jашту кыйналган албаты
Jўрегинде ырысту оны адады.
Андый кижиниң улу ады
Канча миллион чöрчöк, кожоңдорго
Сўўнчилў jараштыра чўмделди.
«Ленин — ишмекчи-крестьяннық сўўнчизи,
Ленин — кыйнаткан кулдардың ырызы,
Ленин — революция jеңерининг маанызы,
Ленин — jайзаң-байлардың өлўми,
Ленин — jоктулардың jалтанбас коручызы,
Ленин — сыраңай jаркынду большевик,
Ленин — ойгор, Ленин — улу, jалакай,
Ленин — бис jеңип чыгардың jылдызы!» —
Jоктуга öскöн алтай албаты
Ол тушта Ленинди анайда мактаган.

Ойгор Лениннинң адын ол тушта Арбачы да уккан. Оның баштаган улу керегин угала,

Jыргалду jўрўмниң келерине
Арбачы иженип ичкери көргöн.

Туujыныңэкинчи бöлўгинде поэт Арбачыны революционный тартыжуның туружаачызы эдип көргўзет.

Калапту партизандар тöзöлöрдö,
Кайран Арбачы кожо болды.
Адазының мылтыгын алып,
Ак бандиттерле тың jуулашты.

Арбачыны мынайда көргўскени — автордың jок болгон немени сананып таап айдып турганы эмес. Революцияның ла гражданский jуунын öйинде көп алтай ўй улус революционный jуу-согушта чын турушкан. Олордың ортозынаң анчадала красногвардеец, эскадроннық политругы А. В. Шупфер-Тозыяковань ады-чуузы чыккан. Оның учун Арбачы бу да тужында типичный герой болуп көрўнет деп айдарга jараар.

Арбачының jўрўминде ўчинчи этапты поэт туujызының ўчинчи бöлўгинде көргўзет. Арбачы, бу öйдö ырысту, jайым jадынга jединип, токуналу иштенет. 1922 jылда ол Улалуга Туулу Ал-

тайда автономный область төзөөрине учурлаган јуунга делегат болуп сүүнчилү барат.

Автономный областьты төзөөрининг байрамында Туулу Алтайдың ончо албатызының чыгартулу улузы туружат.

Нөкөрлөр!
Джёлдастар!
Товарищтер!

Ораторлор куучындарын мындый сөстөрлө баштаганы байрам интернациональный болгонын темдектейт. Байрам тужунда кееркеде јазалган оромдор, «кызыл јалбыштый јайылган», «кызыл торко маанылар», биик трибунадаң айдылган от-јалбышту сөстөр — ончозы Арбачыны оморкодот.

Арбачы азыйда комудалду ачу-корон кожондор кожондогон бойы эмди, байрамнаң јанып, сыраңай башка сөстөрлө кожондойт:

Јабага малыбыс ат јеткен,
Јалын сыймап јелели.
Јайзаңдар јаңы базылган,
Јайым јакшы ойнойлы.
Кулун малыбыс ат јеткен,
Курлу семиске минели.
Кааннынг јаңы јоголгон,
Качанга јайым јыргайлы.

А. Л. Коптелов бу туујыны Кучияк албатынынг эпозынаң аткарынып бичиген деп темдектейт[1]. Онызы чын. Туујыда гипербола, фантастика, баатырлар, күреш-согуш јок то болзо, је оның поэтический стилинде поэт эпостоң үренгени көп билдирет. Туујы чөрчөк чилеп башталат:

Арбачы деп бала өскөн,
Ада-энези јокту јаткан.

Арбачы керегинде оноң арыгы куучынында (эпический повествованиезинде) автор албатыныг јангжыган чечен сөстөрин, эпитеттерин, түңдештирүлерин, метафораларын көп тузаланат: «Карангуйда јылдыстый көзи суркураган», «ачап бай», «ачулу күндер», «кыштыг өткүн соокторы», «алтын көстөр», «айу бүдүштү казыр кайыны», «кызыл-марал јаражы», «јаражыг сенинг күн ошкош», «айлар айланып өтти, јылдар јылыжып өтти», оноң до өскө көп. «Айланайын, Арбачы көөркий», «кайран бойы Арбачы» — бу лирический сөстөр база эпостоң кирген (темдектезе, «Алтын-Туујы» деп чөрчөктөң көрүгер).

«Арбачы» — сюжетный эпический произведение. Је онызыла коштой мында көп лирический јерлер барын јаан ајаруга алар керек. Туујының башталганынаң ала учына јетире автор јаңыс ла Арбачының јүрүмин куучындап турган эмес, јаантайын онила коштой бойы барып, ол көрбөгөнди бойы көрүп, ол билбегенди бойы билип, повествованиеге јара кирип, бойы-

[1] А. Л. Коптелов, Путь через века, 77 стр.

ның адынаң оның јўрўмин куучындап (комментировать эдип) тургандый.

Арбачы деген бала öскöн,
Ада-энези јокту јаткан.

Бу — чике эпический куучынның башталганы. Је кенетийин автор оноң ары көндўктирет:

Јоктулардың ўлўўзи дезе —
Бай-кулактарга иштеери болгон.

Бу сöстöр кандый бир кижининг јўрўмин куучындап турган эпик-поэттиң эмес, обществоведтиң сöстöри болуп јат. Олор ажыра поэт ончо јоктулардың, ол тоодо Арбачының да билезининг, социальный айалгазын јартайт.

Арбачы байдың билезине келин болуп кирдим деп бодойт. Оны не сакып турганын ол сеспейт те. Је автор, андый «келиндердиң» јўрўмин јакшы билер кижи, тўбинде не болорын ажындыра көрўп, јўреги сыстап, ачууркап айдат:

Э-э јайла, јокту Арбачы,
Кыйынду јерге кирген эмтириң!
Эки колыңның ырысту кўчин
Байга тегинге берер туруң.
Казыр карчаанының тырмактарына
Боро кушкаштый илинген јадың.
Качан да јыргал көрбöс болуп,
Карањуй јерге тўшкен эмтириң!..
Арбачы! Ада-энең јокту,
Айрып сени албас.
Байларла јеңижейин де дезе,
Јалынган јўректери тыгынбас!
Байдың малдары аркада толо,
Тўңгўрлў камдар ого болужат,
Алтын-мöңгўни кайырчакка батпас,
Камчылу јайзаңдар оны корыйт.

Бу сöстöрди автор, Арбачыла эрмектежип, ого айдат. Је Арбачы оны угар аргазы јок болгоны, оның көзин туй таңала, орого саларга апарып јаткан кижи чилеп, јўрўмди аайлабай јўргени кычыраачының јўрегин бир ууш эдет.

Кезик јерлерде поэт сюжеттиң кандый бир бöлўктерин чике куучындаардың ордына, оны бойы канайда билип турганы ажыра көргўзет. Темдектезе, Колчактың ла Кара-Корумның калју черўзи алтай албатыны коркушту кыйнаганы керегинде ол айдат:

Канчаны бандиттер кыйнаган,
Канча öскўстер артырган!
Алтайдың тўрген суулары
Кызыл канла будылган.
Кара-Корумның кара кускундары,
Колчактың ач бöрўлери,
Кара јыландый бандиттер
Канча köстиң јажын ичкендер!
Оның учун качаннаң качанга
Олордың ады каргышту болор!

П. В. Кучияк ла А. Л. Коптелов, 1933 јылда јайгыда экў бўткўл јайдыҥ туркуныла бастыра Алтайла јоруктап, ол өйдөҥ ала сўрекей јуук најылар боло бергендер. Бу орус ла алтай эки писатель эки карындаштый болгылаган.

Кучияк, алтай албатыныҥ јадын-јўрўмин сўрекей јакшы билер кижи, Коптеловко, анчадала ол «Улу көчўш» деп романын бичиирде, алтай јаҥдар, улустардыҥ психологиязы, јадын-јўрўми керегинде көп куучындаган, көп алтай чөрчөктөр, легендалар, кожоҥдор айдып берген. Айса болзо, оноҥ до улам А. Коптелов романында алтай албатыны билгир көргўскен эмес пе? Бу најылаш Кучиякка да јаан творческий туза јетирген. Коптелов, оны бойыныҥ писательский ижиле, эп-сўмелериле таныштырып, оныҥ творческий өзўмине сўрекей, көп болушкан. Кийининде, П. Кучияк јада каларда, А. Л. Коптелов оныла кожо 1933 јылда јоруктаганы керегинде ле ол туштa оноҥ укканын (анчадала Кучияктыҥ биографиязын) «Путь через века»[1] деп очергинде јылу, јакшы бичиген.

1933 јылда кўскиде П. Кучияк өскө ишке көчкөн. Бу өйдө городто Тувинский школ ачылган болгон. Кучияк ондо каруулу иште иштеген. Ол јиит улусты сўрекей сўўйтен. Бойыныҥ кийининде бичиген бир ўлгеринде мынайда айткан:

Јашөскўримниҥ јыргалын көргөмдө,
Јараш чечекле мен курчададым.
Јўректеринеҥ айткан сөстөрин уккамда,
Баатыр ийде кожулганын биледим.

Кучияк, тува јиттерле көп куучындажып, олордыҥ албатызыныҥ јадын-јўрўмине јилбиркеп, «сойоҥ кайга» да ўренип алган. В. Моможоков Кучияк керегинде эске алынат: «Оныҥ «сойоҥ кай» деп сыгырып кайлаган кайын бис анчадала сўўп угатаныс»[2].

Тувинский школдо иштеп тура, П. Кучияк бойыныҥ литературный творчествозын оноҥ ары эрчимдў көндўктирет. Ол керегинде 1934 јылда «Кызыл-Ойрот» ло «Ойроттыҥ комсомолы» газеттерде чыккан көп тоолу ўлгерлери («Башчыбыстыҥ јогына» — В. И. Ленинниҥ јада калган кўнине, «Он беш катап тыҥыган» — Советский ороонныҥ өзўми керегинде, «Калганчызын ўйдештибис» — С. М. Кировты өштўлер адып өлтўргени керегинде), очерктери («Аргалу јадынга јединдим» — «Мухор-Тархаты» колхозтыҥ колхозчызыныҥ куучыны, «Шиҥжилеткен јуучыл» — Володя Тырышкин деп партизан уулчак керегинде, оноҥ до өскөлөри). Оныҥ газетте чыккан очерктериниҥ художественный јанынаҥ эҥ ле јилбўлў бичилгени — «Кийис чөйилер, кижи өзөр» деп очерк (КО, 1934, 1 №). Мында ол Тоҥкуров Јорыкчы деп алтай уулдыҥ јўрўмин көргўзет. Јорык-

---

[1] **А. Л. Коптелов**. Путь через века, «Встречи» деп бичикте, Новосибирск, 1952.

[2] **В. Моможоков**. Ол бистиҥ јуук нөкөрис болгон, «Алт. чолмоны», 17 март, 1957 j.

чы јети јаштаҥ ала Иженер деп байдыҥ койлорын кабырган. Тўжўне кабырып, эҥирде айыл јаар айдап браадала, ол кажы ла кўн сананатан: «Бўгўн менииҥ јардыма тайак ненииҥ керегинде тийгей не?» Јорыкчы айылга јууктап келерде, Иженердиҥ ўйи ыраактаҥ кыйгырды: «Сен ол энезиле кожо јўрген бозулардыҥ јанынча келериҥде, ненииҥ учун бозуларды айдап экелбединг?»

Иженердиҥ ўйи, кара килиҥ чегедегииниҥ эдеги учуп клееткен каргааныҥ канады ошкош јайылып, јаба једеле, кайыҥ тайагыла талайып сокты. Јорыкчыныҥ көзинеҥ кызыл, сары, јажыл — ўч јўзўн чедирген чөйилип чыккандый болды».

Озогы улус кижииҥ өзөри керегинде кеп сөстөринде айдатандар: «Маарай, маарай, мал болор, ыйлай, ыйлай, кижи болор», «Кийис чөйилер, кижи өзөр». Је бу сөстөрди озогы алтай улус кижииҥ јажы јаанаары ла сыны узаары керегинде айдатан. Кижииҥ чын өзөри, онын нени ле эдер, бўдўрер аргазы јаҥыс ла Совет јаҥ тужунда башталган. Тоҥкуров Јорыкчы, бу өйдө школды божодоло, каруулу иште турар алтай советский интеллигент болуп өзўп келген.

1934 јылда П. Кучияктыҥ эки пьесазы алдынаҥ бичиктер болуп чыккан: «Тузак» ла «Өштўлер чакпыда».

Туулу Алтайда коллективизация јеҥип, ончо јерлерде колхозтор төзөлип калган. Эмди алтай малчылар, кырачылар, аҥчылар бастыразы социализмниҥ јолыла ичкери барат. Бу — партияныҥ, Совет јаҥныҥ, бастыра албатыныҥ бийик јеҥўзи. Эмди классовый өштўлер де ачык тартыжарына јалтанадылар. Је андый да болзо, бу өйлөрдө классовый өштўлер ончозы јоголбогон, олор бойлорыныҥ тартыжузын токтотпогон.

Л. П. Потапов «Чамал аймактыҥ колхозторына јўргеним» деп 1932 јылда бичиген брошюразында (Ленинград, 1932) мынайда айдат: «Алтайда эмди классовый тартыжу колхоз керегинде суракла чике колбулу өдөт... Өштўниҥ төс амадузы — колхозты јайрадары, јонныҥ ого бўдўмјизин ўзери. Бу амадузына өштў јўзўн-јўўр сўмеленип једерге чырмайат: агитация да өткўрет, колхозтыҥ јөөжөзин де ўрейт, кородот».

Кучияк «Тузак» деген пьесазында озогыдаҥ артып калган өштўлердиҥ андый каршу кылыктарын чыгара көргўзет. Пьесада андый өштў — Тўлкенек. Озогыда ол темичи болгон, улусты бийлеген, кыйнаган. «Озодо мен јыјырт ла эдер болзом, улустар кирер јерлерин таппай тургулайтан» — деп, Тўлкенек айдат. Ониҥ озогы јўрўмин јакшы билер эмегени оны «бөрў јўрўмдў көрмөс» деп айдат. Је озогы өй ойто бурылбас болуп өдө берген. Эмди озогыдый коркунчак улус јок. Албатыјон бойыныҥ јўрўмине ээ болуп алган. Ониҥ учун Тўлкенек эмди улустыҥ көзинче койдый јобош, тўлкўдий јылбыҥдууш болуп јўрет. «Тўлкў ошкош Тўлкенек» деп, оны карган Шоҥкор айдат.

Је ол колхозко сўрекей јеткерлў өштў. Тўлкенек каршу сөс-

төрин улустың меезине билдиртпезинең тамчыладып, олорды колхозты тынгыдарынаң туура апарарга чырмайат, колхозчылар колхозтоң чыгып барзын деп, колхоз јадынын јектеп, ол ок өйдө ого шок, королто јетирип турат. Бу мынайда кылынып, Түлкенек озогызын ойто бурып алар деп иженет: «Бистиң күн тийер ок болбой, бистиң јыргал келер ок болбой».

Колхозто кезик башкараачы улус, јеңүлү колхозный строительствоның једимдерине бажы айланып, өштүлер барын ундып салала, Түлкенектиң ле оның болушчыларының бу мындый кылыктарын сеспей, көргүр «көстөрин түжүрип салгандар» (Балтырган, Картыс). Оноң улам олор бойлоры да өштүлердиң «тузагына» кабыладылар.

Је өштүлер канайда да кылынза, колхозто олор јенгдеп болбос јаан ийде-күч бар. Бу ийде-күч — колхозтың эл-јоны. Оның санаазы партияның санаазыла бирлик; бу санаадаң албатыны кем де туура апарып болбозын автор көргүзет. Куучын партияның ла албатының јолын буудактап тургандарла күүн-кайрал јок тартыжарына, өштүлерди «јүс кулаштың бажынаң танып» јоголторына кычырат.

Классовый өштүлер јаңыс ла колхозтың ижине эмес, је јуртсоветке де кирип, оның јолын тескери апарарга кичеенгендер. П. Кучияк андый өштүлерди ле олордың кылыктарын «Өштүлер чакпыда» деп пьесазында көргүзет.

Көрөмөй байдың уулы, бойының јеринең ыраак көчүп барала, јүрүмин јажырып, јуртсоветтиң ижине качы болуп киреле, јуртсоветтиң председателин Тошпорды бойына јайып алып, онызла кожо улусты јободып, кыстап, истеп турат. Анайда кылынып, ол јурт улустың Советке тоомјызын јабыс түжүрерге амадайт. Тошпор, бойы азыйда јокту болгон до болзо, је, Балтырган ла Картыс чылап ок, сергелеңгин јылыйтала, классовый өштүге «јаңмыр түшпес макалу јапаш», «байлардың амыргычызы» боло берген. Је пьесаның төс геройлоры — малчы Ангчыбаев Кушкай, почтальон Кыйгас, кызыл толуктың башкараачызы Норзың, уй саачы Озыкчы ла оноң до өскөлөри — азыйдагыдый «куш јүректү» коркунчак, унчукпас, јобош улус эмес. Пьеса эмдиги улус, јүрүмниң чындык ээлери, курч боло бергенин, үн чыгарып, эрмек те айдар, керек болзо, газетке де бичиир, јуунда ончо тутактарды јалтанбай, кезем критикалаар да боло бергенин көргүзет. Мындый улус «өштүлердиң чакпызына» киреренең болгой, олордың бойлорын «чакпылап» аладылар. Пьеса албатының јадын-јүрүминде, тартыжузында печать сүрекей јаан јөмөлтө болуп турганын көргүзет.

1934 јылда күскиде П. В. Кучияктың јүрүминде сүрекей јаан сүүмји болгон. Оны Туулу Алтайдың писательдеринең советский писательдердиң баштапкы Бастырасоюзный съездине делегат эдип көстөгөндөр. Съезд 1934 јылда 17 августта Москвада Колонный залда ачылган. Оның председатели улу пролетарский писатель А. М. Горький болгон. Ол күнде

А. М. Горький советский литература керегинде бойынын јарлу докладын эткен. Съездте Кучияк, А. А. Ждановтын советский литература керегинде куучынын угуп, Коммунистический партия писательдердин ижин сүрекей бийик баалап, олордын алдына јаан каруулу задачалар тургузып турганын билди. Съездте ол А. М. Горькийдин фольклор керегинде айткан сөстөрине тын сүүнген. Бу өйдөң озо алтай улус ортодо мындый сөстөр таркадылган болгон: Совет јаң озогы кожоңдорды кожоңдоттырбай, чөрчөктөрди кайлаттырбай јат, бу ончозы тудулу — деп. Је бу сөстөр, албатынын көп чактардын туркунына төзөгөн культуразын ла искусствозын јектеп таштаарга кычырган пролеткультовецтердин ле јербойындагы буржуазный националисттердин кобы, мекези болгон. Съездте Кучияк сыраңай башка сөстөр укты. А. М. Горький бастыра национальный писательдерге съездтин трибуназынаң айтты: «Сөстин искусствозынын баштаңызы фольклордо. Бойыгардын фольклорыгарды јуугар, онон үренигер, оны јазагар. Фольклор слерге де, биске де, Советский Союзтын поэттерине ле прозаиктерине, сүрекей көп материал берип јат. Озогызын бис канча ла кире јакшы билзебис, анча ок кире эмдиги өйдө бис төзөп турган јадын-јүрүмнин улу учурын теренжиде, сүүнчилү ондоп, билип аларыбыс». Бу сөстөр бойынын алтай албатызынын чүмдеген поэзиязын јакшы билген, тын сүүген Кучиякты канатандырып ийгендий болды.

Съезд тужунда Кучиякты советский писательдердин јаңы төзөлгөн Союзынын членине кожуп алгылады. Членский билетти ол А. М. Горькийдин колынаң алган. 3 сентябрьда Кучияк Сибирьдин өскө писательдериле кожо А. М. Горькийдин айылына айылдап јүрген. Горький олорло туштажала, узак куучындажып, олорды үйдежип, јакшылажып, П. Кучияктын колынаң бек тудуп, јакарган!

— Бойынгнын албатынгнын јадын-јүрүмин, канча чөрчөгин чий — деп.

Кучияк улу писательдин бу јакарузын бүдүрерге сөзин берди. «Слердин меге јакыган јакылтагарды бүдүрерим» — деп, ол Горький јада калган күн дневнигинде бичиген.

Москвадаң јанып келеле, Кучияк литературный ижин алдындагызынаң эрчимдү өткүре берди. Ол јиит поэттердин бичиген көп јаңы үлгерлерин јууп, редактировать эдип, «Совет Ойроттын өзүми» (Новосибирск, 1935) деп алтай үлгерлердин баштапкы јуунты бичигин белетеп чыгарды. Бу јуунтыга онын бойынын да алдында бичиген ле бир кезек јаңы үлгерлери — «Октябрьдын јеңүзи», «Ойроттын он јылына», «Башчыбыстын јогына», «Уткуул», «Бригадир», «Колхозчылардын кожоңы», «Революционный кожоңдор» ло база бир канча үлгер кирген. Бу үлгерлерде Октябрьский революцияныг историязы көргүзилген, јаңы стройдын јолына бек, быжу туруп алала,

ичкери омок, сўўнчилў бараткан советский албатыныҥ једимдери ле јенўлери макталган.

1935 јылда «Кызыл Ойрот» газетте Кучияктыҥ «Ырысту јўрўм» деп ўлгери (озогы алтай кайчы радиоло кайлаганы керегинде), оноҥ «Коммунар Тырышкиннииҥ өлўми» деп очерги (1921 јылда ак бандиттер Чолушманныҥ коммуназын кырганы керегинде) чыккан. Је бу јылда оныҥ көп лө саба ўлгерлери «Ойроттыҥ комсомолы» газетте чыккан: «Комсомолдыҥ кожоҥы» («Кайыҥ агаш будагы касталганча, сынза торт...»), «Комсомолго кожоҥ» («Кара атты мингенде, камчы сокпос комсомол...»), «Јашөскўримниҥ кожоҥы» (Исай Тантыевле кожо бичиген), «Керектў» (азыйда Керек-Јок деп адалган кыс эмди комсомолго киреле, адын солыганы керегинде). Бу ок газетте (1935, 14 №) оныҥ «Мөрөй» деп куучыны чыккан. Куучында ол эки комсомол — бирўзи — колхозто животновод болуп иштеп турган Апсыҥ деп уул, экинчизи — городто ўренип турган Јалаа деп кыс — мөрөйлөшкөни керегинде айдылат.

Туулу Алтайдыҥ комсомолына кўндў эдип, Кучияк бу јылда бойыныҥ «Өскўс-Уул» деп куучынын бичийле, издательство ажыра алдынаҥ художественный бичик эдип чыгарган. Бу оныҥ 1935 јылдагы эҥ ле јаан произведениези.

20-чи ле 30-чы јылдардагы комсомол — албатыны јаҥы јадын-јўрўмге апарып турган Коммунистический партияныҥ баштапкы болушчызы болгон. Ол өйлөрдөги комсомолдордыҥ героический тартыжузы, эрчимдў ижи бистиҥ ороонныҥ истөриязына алтын буквала бичилген.

Туулу Алтайда баштапкы комсомольский ячейка 1920 јылда Улалуда төзөлгөн[1]. Оноҥ ала комсомольский организациялар деремнелер сайын төзөлип, көптөп, олор Туулу Алтайда гражданский јууда, ак бандиттерле тартыжарында, хозяйствоны орныктырарында, классовый өштўлерди илеге чыгарарында, социалистический строительство — ончо ло керектерде коммунисттерле кожо озочыл отрядтар болуп турушкандар. Коммунисттери јок эмезе ас јурттарда комсомол төс ийде-кўч болуп турган. Байлар, националисттер, јаҥы јадын-јўрўмге удурлажып, канча комсомол јииттерди терроризировать эткендер.

П. В. Кучияк «Өскўс-Уул» деп куучынныҥ сюжединиҥ төзөзөзи эдип байлардыҥ андый кылыктарынаҥ чын болгон бир учуралды алат. Бу бастыра Туулу Алтайга јаан табыш эткен керек 1927 јылда болгон. Л. П. Потапов ол учурал керегинде мынайда бичийт: «... (байларды — С. С.) избирательный правозы јок эдер кампания соҥында Кеҥи јуртсоветте байлардыҥ улус кулданганын јуундарда илеге чагарган комсомолец Быйкыев Јакшыга террористический табару эткилеген. Быйкыевти мылтыкла адып, тыҥ шыркалагандар. Оны ак бандиттердиҥ

[1] «Комсомол Горного Алтая», Горно-Алтайск, 1959, 3 стр.

ле кулактың уулы Борошев байлардың контрреволюционный организациязының јакарузыла аткан болгон. Бу организацияны Быйкыевти аткылаган соңында 1927 јылда ГПУ-ның органдары коскоргон. Организацияны баштаган улус байлар Сапогов Јымжай ла Манжин Рыс болгоны јарталган[1].

П. Кучияк бу керекти бир канча өскөртип көргүзет. Куучынында бай Јымжай комсомолец Өскүс-Уулды советский налогтоң јайгыда јажырган малын јурсоветке айдап берерге турганы учун өлтүрерге амадайт. Байлар малын јажырып турганыла тартыжу Туулу Алтайда анчадала 1927 јылдаң ала тыңыган болгон[2]. Экинчи јанынаң, куучында Өскүс-Уулды байлар (Јымжай ла Борош) бойлоры эмес, је јокту ок кижини (Элик-Башты) сайгактап алып, аттырат. Бойлорының калју террористический амадуларын олор мынайда бүдүретени ол туштa көп лө сабазында болотон. Ол керегинде Л. П. Потапов бичийт: «Кулактар ла байлар бойлорының террористический акттарын бүдүреечилерди јоктулардаң табатан»[3].

Мынаң көргөндө, Кучияк комсомолдың байларла тартыжузын куучынында типизировать эдип көргүзет. Куучында Туулу Алтайдың комсомолының классовый өштүлерле мактулу тартыжузының јаан исторический учуры айдылат.

Оның геройы — комсомолец Өскүс-Уул. Ол јаңы, озочыл кижи болуп тургуза ла кубула берген эмес, мындый болорына көп шыра көрүп, байга јалы јок узак иштеп, базынчыктадып, оноң јаңы јиттердиң кылыктарын јилбиркеп, көрүп, куучындарын угуп, табынча јеткен.

Өскүс-Уул кичүдең ала сүрекей јокту болгон. Адазы Кыпчак күнүң сайын байдың ижине барып, ижи учун јалына куруттың, быштактың оодыктарын, майчыйта кийип салган өдүк, эски тон, терге чирип калган чамчалар алатан. Адазының бу иштеп тапканына Өскүс-Уул сүрекей тың сүүнетен.

«Кыпчактың ак-боро ады, качан да бойының өйинең јаспас, бозом кирип браатканда, Шибеенинг оозында кажайып көрүнип келетен болгон.

— Адам келип јат! — деп кыйгырала, Өскүс-Уул адазына удура јүгүргенде, ичи чыгара јыртылып калган чамчазы эзинге кайра соктырып, канатту неме ошкош јайылып келетен болгон. Кыпчак балазының келип јатканын көргөндө лө, курына түүп алган куруттың, быштактың оодыгын ол эмезе болчок-топ алган талканын чечип, белетеп келетен» — деп, автор бичийт.

Энези өлүп каларда, адалу-уулду бой-бойлорына мынай-

---

[1] **Л. П. Потапов.** Из истории Горно-Алтайской автономной области, Ученые записки Горно-Алтайского НИИИЯЛ, вып. третий, 1960, 31—32 стр.

[2] Анда ок, 35 стр.

[3] **Л. П. Потапов.** Очерк социалистического строительства у алтайцев в период коллективизации, Горно-Алтайск, 1961, 51 стр.

да кару болуп, экӯ мынайда шыралап јатканы — куучынды кычырган кижиниҥ јӱрегин бир ууш эдип, сыстадат.

Адазы ӧлӧ берерде, Ӧскӱс-Уул јаҥыскан ониҥ «шыралаган шыразын кӧрӧ берди». Озогызы арткан болзо, ол анайда ла јажына байга иштеп, учында, адазы чылап ок, кемге де керек јок болуп јоголып калар эди. Је Ӧскӱс-Уулдыҥ јӱрӱми ӧскӧ ӧйгӧ келишкен. Бир катап ол јурт ичинде болгон јииттердиҥ јуунына учурап, аймактаҥ келген Арапый деп кижиниҥ комсомол керегинде куучынын угат. Оны угала, Ӧскӱс-Уул Арапыйга айдат:

— Мениҥ комсомолго кирер кӱӱним бар, кара јаҥыс мениҥ комсомол болгоным... Јымжай байга ла угулбайтан болзо, јакшы болор эди.

Арапый оны байдаҥ јалтанбас, коркыбас, байла тартыжар ийде-кӱчтӱ эдип ӱредет. Ол бойыныҥ тӧжиндеги «КИМ» значокты Ӧскӱс-Уулга тагып берерде, значокло кожо ого јаан ийде-кӱч кожулгандый болгон. Ол эмди байдыҥ айылына кирерде, элеп калган бӧрӱгин колтугына кыстабайт, бӧкчӧйо чӧгӧдӧп отурбайт. Бай ого кыйгырып чыккан:

— Сен малды таштап, баш билинип, тӧжиҥе темдек кадалып, тӧҥмӧгиҥе бичик чийдирип јӱрген болзоҥ, јардыҥда кийген тонынды, будыҥа кийген ӧдӱгиҥди чечеле, мениҥ эжигимнеҥ кедери бар!

Је Ӧскӱс-Уул эмди ониҥ сӧстӧриҥеҥ коркыбай, айдат:

— Мен эмди сеге бажырбайын деп турум. Сӱрекей курчыыр болзоҥ, аймакта Арапый деп кижи бар, ого барып угузарыс.

Ӧскӱс-Уул, байдаҥ јӱре бересле, эмди ого кӱчин јидиртпей, омок јӱрӱп, јаҥы кожоҥдор кожоҥдойт, эрмек-сӧзи эптӱ, сӱӱнчилӱ болот. Анайда Ӧскӱс-Уул комсомолдыҥ шылтузында чын кижи болуп ӧзӱп, ониҥ ижинде эрчимдӱ туружат.

Комсомолдыҥ јуунында ол байлардыҥ бичикке чийдирбей, тайгада суккан, јурт улуска да таркаткан малдарын таап, олорды кату бурузына тургузар деп сурак кӧдӱрет. Оны укkан бай Јымжай айдат: «Мениҥ малымныҥ јайлап турган тебеезин Ӧскӱс-Уул ончозын билер. Ол баштап бедреген соондо, тынду неме арттырбас, ончозын таап алар туру». Ониҥ учун Јымжай Ӧскӱс-Уулдыҥ «изин јоголто јалмап» койорго сананат.

Куучында јаҥыс ла Ӧскӱс-Уулдыҥ кебери кӧргӱзилген эмес. Сӱрекей јилбӱлӱ сӱр-кебер јокту Элик-Баш болуп јат. Кучияктыҥ творчествозында мындый улус кӧп туштап јат. Бу — байдыҥ тузагына кирген, бу тузактаҥ айрылып болбой, билбес јанынаҥ олордыҥ колтукчызы да боло берип турган улус.

Элик-Баш Ӧскӱс-Уулдый ок јокту. Ол бойы керегинде айдат:

— Кичӱдеҥ ала (Ӧскӱс-Уулла — С. С.) кожо ӧскӧнис, ониҥ ӱрӱп чыгар ийди јок, ӱйген сугар ады јок, тербезен болуп ӧскӧн, мен де оноҥ кайкалым јок, јоктуга ӧскӧн эдим.

Је јокту-јойу јӱргенинеҥ улам ол байларга јалынчак, байлардаҥ коркунчак болуп ӧскӧн. Јымжай ониҥ айылына ке-

лерде, Элик-Баш, удура jўгўрип, бöрўгин чечеле, колтугына кыстанган турат. Бай айылда отурарда, Элик-Баштың ўйи айылдаң чыгарда, төрдöги Jымжай jаар кийиниле бурылып чыгарга jалтанып, тескерлеп чыгат.

Jымжай, отурган jеринең öрö турарда, Элик-Баш оның «эдегине jаба көктöлип калгандый», кожо тўп-тўнгей öрö турат. Jымжай адына минерге барарда, Элик-Баш озолодо jўгўрип барала, аттың чылбырын чакыдаң чечип, Jымжайды, кичинек бала чылап, чеберлеп атка миндирет. Ол Jымжайды «jол ортозына jетире» ўйдежет. Jолой Элик-Баштың адының тибирти Jымжайдың адының тибиртине тўнгей коштолыжып турарда, Элик-Баш адына ачынат. Бай jаман сананбазын деп, адына «араай бас» деп кездип айткандый болот.

Элик-Баш Jымжайдың сöзинең мойноп чыгар аргазын таппай, оның jакылталарын ончозын бўдўрет. Jымжай ого айдат: «Öскўс-Уулдың изин joголто jалмап кой» — деп. Элик-Баш кижи öлтўрер jўректў кижи эмес, je «таайдың» айткан jакарузын бўдўрбей, канайып мойноор? Озодоң бери андый jаң jок болгон.

Öскўс-Уулды кетеп туруп, мылтыкла адала, ол бойының бажын сугар jер таппай, нöкöрине ачынып, бойы адынып саларга сананат.

Учында Элик-Баш та jаңы jолго кирет, оның көзи ачылат. Элик-Баш öштў эмес, ол озогызынаң айрылбаган кижи. Оның учун Совет jаң оны öштöбöйт, көзин ачар иш öткўрет. Бойының шыралу, jокту jўрўми Jымжайга кўчин jидирткенинең улам болгонын Элик-Баш билип аларда, ол оноң сöс jогынаң айрылып, байдың кылыктарын jаргының алдына тоолоп, айдып берет. Оноң ол, jайым бололо, табынча азыйгы jалганчып, коркып jўрер психологиязынаң айрылат. Колхозко киреле, Элик-Баш jаңы jадын-jўрўмниң озочыл ишчизи болот.

Ончо бу керектерден көргöндö, куучыннын тöс темазы — jаңыс ла классовый тартыжу эмес, je бу тартыжуда jииттер тазыгып, jаңы, чындык советский улус болуп öскöни көрўнег.

Куучын, «Темир ат» чылап ок, чокум художественный тилле бичилген. Автор улусты терең психологизировать эдип, олорды jаңыс ла описание, диалогтор, бўдўрген керектери ажыра эмес, je сананган санааларын, ичинде не болуп турганын көргўзет. Бу jанынаң анчадала Элик-Баштың, Öскўс-Уулды адала, муганып jўргени ус бичилген. Кезик учуралда мал да кижи кылыкту, санаалу ошкош көргўзилет: «Мылтыктың табыжы кенетийин угулала, ойто jылыйгалакта, ээрлў боро ат, ўч jылга минип, бир де катап ўстўнең jыгылбаган кижининг jыгылганын Урсулдың арка келтегейинде jўрген ўўрлў аттарга барып айдарга меңдегендий, мактай берди».

Куучынның сюжединиң композициязы да jилбўлў. Мында айдылган керек башталганынаң ала учына jетире ээчий-деечий барган эмес. Автор болгон керектерди ортозынаң айдып

баштайт (Элик-Баш Öскўс-Уулды адып ийгенинең), оның сонгында Öскўс-Уулдың јўрўмин, байга јалчы болгонын, комсомолго киргенин ле онон до арыгызын ээчий-деечий айдат. Мындый композиционный эп-аргала автор кычыраачыларды куучынды олор ачкан ла тарыйынаң ала јилбиркедип ийерге амадайт.

П. В. Кучияк литературно-творческий ишке киргенинең ала, бастыра кўчин ого берип, албатының культуразын көдўреринде акту јўрегинең сўрекей эрчимдў турушкаи да болзо, је неменинг учурын чике аайлабас ла јаңгы јўрўмге öштў улус 1933 јылдаң ала оны истеерин баштагандар. Бу истеш анчадала 1935 јылда тынгып келген. 1936 јылда јаскыда Кучиякты албатының озогы поэзиязын јууганы учун көндöлöң лö националист деп бурулаган статьялар да газеттерде («Ойроттың комсомолында» ла «Красная Ойротияда») чыккан. А. Л. Коптелов бу истеш керегинде мынайда бичийт: «Јаңгы јўрўмнинг öштўлери оның азып јўрген öйлöрин јаңыс катап ого эске алындырган эмес, оның јаш тужундагы јастыраларын ончо јерлерде јарлап, онына кара санаалулар тузаланып, эмди көрўмјилў боло берген кижини бойлорының јанына јайып аларга амадагандар. Кучияк колхозторго киргилеп алгылаган байлардың, азыйгы бандиттердиң, буржуазный националисттердиң каршулу кылыктарын бойының ийде-кўчтў куучындары ажыра илезине чыгарып, олорго јуучыл кижидий удурлашкан. Областной газетте ол бичиген: «Мениң пером, мениң јўрўмим, мениң талантым партия ла башкаруга берилген... Мениң кажы ла сöзим албатының öштўлерине — буржуазный националисттерге — согулта болзын деп, мен иштеерим»[1].

Кара санаалу буржуазный националисттер бу öйлöрдö оның произведениелерин де кепке базып чыгарарына буудак эткендер. Онон улам 1936 јылда П. Кучияктың турганы ла эки јаан эмес произведениези кепке базылган: «Качан да тўгенбес куучын» деп очерги (Москвага стахановецтердиң јуунына Бешпелтир јурттаң озочыл животновод Мызаев Јарпан јўргени ле оны башкару бийик ижи учун Ленин орденле кайралдаганы керегинде), «Островскийдиң јогына» деп ўлгери (Н. Островский јада калганына).

Је андый да болгожын, П. Кучияк бу öйлöрдö бойының албатыга керектў творческий ижин токтотпогон, колын бош салбаган.

1936 јылда январь айда П. Кучиякка советский писательдердиң Союзының правлениези Москвадаң ыраак эмес Голицыно деп станцияда творчествоның туразына (Дом творчества) путевка берген. Бу тушта мында јаңыс ла Советский Союзтың эмес, көп орсндордың писательдери бойлорының произведе-

---

[1] А. Л. Коптелов. Путь через века, 74 стр.

ниелерин бичигендер. П. Кучияк, Голицынодо узак јадып (јарым јылдаҥ ажыра), јўзўн-башка писательдерле танышып, литература, искусство керегинде көп солун, јилбўлў куучындар уккан. Голицынодоҥ јаантайын Москвага јўрўп, П. Кучияк Москваныҥ театрларында, клубтарында, интернациональный вечерлерде туружып, кайлап, кожоҥдоп, шоор комус ойноп, кыска чөрчөктөр дө айдып туратан. Ониҥ выступлениелери улуска сўрекей јараган. Бу ок өйдө ол Бастырасоюзный радио до ажыра кайлап, оны бастыра Совет ороон уккан. Московский писатель Анна Гарфтыҥ эске алынганыла болзо, П. Кучияк бијелеп те туратан. «Кучияктыҥ бијезинде... ониҥ акту бойыныҥ јараш, эпчил ээжилери бар болгон — деп, ол бичийт. — Јаан театрда ойноп турган кезик улус Кучияктыҥ бијезин ўренгилеп те алган. Кучияк чылап, эбирилгилеп турала, эки колды јайа тудуп, токтой тўжеле, база ла катап эбирилердиҥ ордына, артисттер, кўчтери чыгып, отура тўжетендер»[1].

Москвада ок П. Кучияктыҥ јўрўминде сўрекей јаан сўўмји болгон. Ол керегинде јарлу советский фольклорист В. И. Чичеров бу бичиктиҥ авторына мынайда куучындаган. А. М. Горькийдиҥ јакарузыла, ониҥ редакторствозыла ол тушта «СССР-диҥ албатыларыныҥ творчествозы» (М., 1936, «Правданыҥ» издательствозы чыгарган) деп антология белетелген. Бу бичикке материалдар јуып турган В. И. Чичеров П. Кучияктаҥ алтай фольклорный произведениелер сураган. Айдарда П. Кучияк тыҥ удабай «Алтын таҥдак јарылы» деп легенданыҥ подстрочнигин экелип берген. Легенданыҥ учында ол бичип койгон: «Бу куучынды айткан кижи Юдаков Табы (Эликманар аймагында Айулу јуртта јаткан — С. С.), чийген, стихке келиштирген П. В. Кучияк, 1936 јылда, Голицынодо». Подстрочникти атту-чуулу орус советский поэт Демьян Бедный кычырала, бийик баалап, көчўрерге алган. А. М. Горький дезе, бу легенданы бичиктиҥ баштапкы ла страницаларына салып, бичикти оноҥ ачкан.

Анайда Кучияктыҥ Голицынодо ўлгерлеп јазаган «Алтын таҥдак јарыды» деп легенда-туујызы советский албатылардыҥ поэзиязыныҥ алтын байлыгына кирген.

Бу — јаан поэтический ийделў, тереҥ учурлу легенда-туујы.

Кучияк оны алтай кай чөрчөктиҥ композициязына, повествованиезиниҥ стилине јуук эдип јазаган. Онызы ониҥ баштапкы ла јакшы билдирет. Кай чөрчөктө чилеп ок, озо баштап экспозиция берилет:

Мөҥўн суудый јылдыстарлу
Көк-чаҥкыр теҥери алдында
Јўзўн јараш тўмен чечектў
Кеен бўткен Алтайда
Јокту Аҥчы шыралап јуртады...

[1] **Анна Гарф.** Павел Кучияк (эске алынганынаҥ), альманах «Алтайдыҥ тууларында», Горно-Алтайск, 1954, 5 №.

Экспозицияда Аңчы кандый кижи болгоны, ол билезинде канча кижилӱ, оның хозяйствозында канча мал бар болгоны, оның социальный айалгазы айдылат.

Кай чӧрчӧктӧ чилеп ок, завязка баштапат:

Бир катап јокту Аңчы
Соок кышта аңдап барды.

Алтай кай чӧрчӧктӧрдиң көбизи албатыга туза эткен баатырды мактаган кожонгло, алкышла божоп јат (темдектезе, Н. Улагашевтиң «Алтай-Буучайы»). Анайда ок туујы да Ленинди мактаган албатының сӧстӧриле божойт.

Чӧрчӧктӧрдиң композициязында кандый бир јаан учурлу эпизодтор такылып айдылары — јаантайын учурап турган эп-арга. Туујыда автор бу эп-аргала база тузаланат (Аңчы эки катап тапкан алузынаң ла ӱчинчизинде малынаң куру калганы).

Чӧрчӧктӧң анчадала көп киргени туујының тилинең билдирет. Анна Гарф бичиген: «Кучияктың баштапкы литературный ченемели албатының айткан чӧрчӧктӧриндий болгон... Алтайдың ӧлӧңги кыйалта јок алтын, теңеризи тегерик... болуп бичилетен»[1]. Онызы чын болгоны бу да туујыдаң јакшы билдирет: «ачу-короны бадышпай келди», «торко тонду Торјын бай», «сарју чылап, кайылып, саңгыс ошкош, јапшынып келди», «агаш-ташту Алтайга», «ары көрӱп, ыйлап ийди», «база-база келерде, эки таманы уладай берди, сурай-сурай јӱрерде, эрмектили арый берди», «јер-теңери силкине берди», «айдың-кӱннің чыгыжында», оноң до ары.

Героический эпостоң тӧс сӱр-кеберлерди де тӧзӧйт: исторический кижи — Ленин — баатыр кеберлӱ көргӱзилет.

Эрӱ, јакшы чырайлу бӱткен,
Эрдең артык ийделӱ бӱткен
Бир баатыр келбей кайтты.
Кабактары оның кырлардый,
Эки көзи от-јалбышту,
Телекейге јаркыны јайылган
Чокум кызыл мааны көдӱрген,
Оң колында кӱн чалыткан,
Сол колында ай чалыткан,
Айткан сӧзи кӱкӱрт кептӱ,
Алтай ӱстӱне јаңылана берген.

Јокту алтай кижи — Аңчы — баатыр Лениннің шылтуунда бойы да «баатыр ийделӱ боло берген». Јокту кижи мынайда баатыр болуп кубулатаны — бу эпический мотив көп кай чӧрчӧктӧрдӧ учурайт (темдектезе, «Малчы-Мергенде»).

Је онызыла коштой «Алтын таңдак іарыды» кай чӧрчӧктӧң сырагай башка произведение. «СССР-диң албатыларының творчествозы» деп бичикти тургускандар оны легенда деп ада-

[1] **Анна Гарф.** Павел Кучияк (эске алынганынаң), альманах «Алтайдың тууларында», Горно-Алтайск, 1954, 5 №.

гандар. Бу сöс ажыра произведениеде айдылган керектинг исторический чын болгонын ла бу керекти албатынынг поэзиязынынг эп-аргаларыла көргүскенин темдектегендер.

Јокту анчы, ангдап тапкан алузын байларга блааттырын, камга мекеледип, јангыс уйынанг ла адынанг айрылып, эки балазы өлө берерде, «өртkө күйген агаштый јанғыскан артып», онтоп айдат:

Јарык күннинг алдында
Јайзанғды коркыдар ийде бар ба?
Бастыра јердинг үстүнде
Байды јоксырадар неме бар ба?
Јоктуныг јанғызын јиген
Камды мекелеер сүме бар ба?
Каранғуйды јарыдар күн бар ба?
Оны билер ойгорды таппаганча,
Ойто айылыма јанбазым.
Ол ойгорло јолукпаганча,
Айылыма ойто келбезим...

Кезик фольклористтер ле литературоведтер анчынынг Алтайды айланып јүргенин Н. А. Некрасовтынг «Кому на Руси жить хорошо» деп туујызында јети јокту кижи чындыкты бедреп баргылаганыла түнгдейдилер. Је бу сюжетный схемазы ла аайынча түнгей јерлер, идейный учуры јанынанг бу эки произведение сыранғай башка. Анчынынг «алтай үстин алты айланып, јердинг үстин јети айланып», бай-јайзангдарды јенгдейтен ийде-күч бедрегени — алтай албатынынг канча чактардынг туркунына јайым экелер ийде-күчти чын сакыганын, бедрегенин текшилеп көргүзип (олицетворять эдип) јат. Јадын-јүрүмде андый ийде-күч табылбаста, албаты бойынынг поэтический санаазында баатырлардынг сүр-кеберлерин таап, чүмдеген. Ол баатырлар албатынынг адаанын алат, ончо өштүлерди јенет. Је чөрчөктөрдинг баатырлары албатынынг андый башчылары бар болзо кайдат деген күүн-санаазын керелеген болзо, «Алтын тангдак јарыды» деген легендада албатыга јайымды чын экелген, јертелекей үстүнде јоктулардынг најызы ла башчызы болгон, чып ла чын јуртаган кижи ле оныг чын бүдүрген керектери көргүзилген.

Ленинге Анчы бийик туунынг бажына чыгала, анда учурайт. Бу мотив тегиндү эмес. Ол ажыра Ленининг керегининг бастырателекейлик учуры айдылат. Алтайдынг тереng өзөктөринеng Анчынынг үни ыраак-ыраак јайылат. Ленин оны угала, «ачулу јерди көстөп», болужарга келген. Ленинди «карлагаштый» канча јүзүн албаты курчайт. Бу мотив онынг ончо албатыларга јуук болгонын көргүзет. Ленин:

Оң колында ай чалыткан,
Сол колында күн чалыткан.

Ай, күн оныг ойгор үредүзин символизировать эдип турганы биске јарт. Ленининг тартыжузынынг шылтузында

Айдыҥ, күннииҥ чыгыш јанында
Алтын таҥдак јарый берди.

Бу — база јайымныҥ, ырыстыҥ келгенииниҥ символы. Ленин, Аҥчыныҥ ачу-корон кыйгызын угала, Алтайга келгени, Аҥчыла тушташканы, байларды јоголтконы керегинде айтканы — бу ончозы исторический керектерди (Ленин керегинде алтай албаты укканын, оныҥ ӱредӱзиле танышканын, Ленин Октябрьский революцияны башкарганын) албатыныҥ јаҥжыган поэтический эп-аргаларыла легенда кеберлӱ көргӱскени болуп јат. Лениниҥ шылтуунда алтай јокту кижи «баатыр ийделӱ боло бергени» — алтай албаты Лениниҥ ӱредӱзи ажыра бойыныҥ ийде-кӱчин билгени болуп јат.

Је бу произведениеде ончо ло керектер албатыныҥ фантастический, символический сӱр-кеберлери ажыра көргӱзилген эмес. Мында чын болгон керектер чикезинче (реалистически) көргӱзилгени көп. Бу јанынаҥ «Алтын таҥдак јарыды» П. Чагат-Строевтиҥ «Ойгор-Баатыр» деген туужызыныҥ поэтический эп-аргаларынаҥ сыраҥай аҥыланып јат.

Јокту Аҥчыныҥ јӱрӱмин көргӱскенинде бир де фантастика јок. Мында озогы бастыра јокту алтай албатыныҥ јадын-јӱрӱми јаан художественный обобщение (типизация) ажыра сӱрекей чындык көргӱзилген. Оныҥ учун кезик литературоведтер Аҥчыныҥ јӱрӱми озогы бастыра алтай јоктулардыҥ јӱрӱми деп чын айдыжадылар. Аҥчы

Јаныс боро атту болгон,
Ґаҥыс көк уй сааган.
Јардына кийип јӱргени
Јабага терези кӱӱрек тон,
Будына кийип јӱргени,
Булгууш ошкош, эски ӧдӱк.
Андый да болзо, аҥчы кижини
Чечен мылтыгы азырайтан.
Аҥдап јӱрӱп, аай болгондо,
Элдеҥ алган кару ӱйин,
Эки јакшы эрке балазын
Аҥ-куш эдиле азырайтан...

Је озогы јокту кижиниҥ бу мындый да кичинек ырызы бек эмес. Ол, тӱбекке белен тӱжӱп, бар јӧӧжӧзин јылыйтып ийерденҥ маат јок. Анайда ок Аҥчыныҥ да јӱрӱминде болот. Бир катап Аҥчы, айга јуук аҥдап јӱреле, алты ла тийиҥ адып јанган. Је бу тийиҥдерин торко тонду Торјын бай алым учун блаап алган. Экинчизин Аҥчы аҥдап барала, турганы јаҥыс киш ӧлтӱрип јанды. Је бу кишти Кӧкшин темичи каланга бодоп апарган. Аштап, оорып турган балдары «ӧрӧ турарга кӱчтери јетпей» бараранда, ол, камга барып, болуш сурайт. Је кам, оныҥ јаҥыс адын тайдырып, јаҥыс ӱйын тартуга алып, јип ийген, балдары дезе јети де кӱн ӧтпӧй, ӧлӱп калган. Ал санаага, ачу-коронго тӱшкен, байларга шоottырып, электеткен Аҥчы, јӱреги

онтоп, айдат: «Улус та төгүндейт! Кудай да төгүндейт!» Анчы эмегенинең сурайт:

Нениң учун јокту улус
Ырыс јок јадар јаңду?
Кижини кижи јийтен
Учур кайдаң келген?

Бу ончозы алтай албатының јадын-јүрүминең чике алынган картиналар. Анчының јүрүмин куучындап тура, поэт кезик картиналарды детализировать та эдип көргүзет. Торјын бай тийингдерди некеерде,

Арга јокто јокту Анчы
Арчымагына колын сунды,
Алты тийиңгин чыгара таштайла,
Ачап байга берип, айтты:
— Алыгар... турганы ла алты эди...
— Адам, тийиңдерди не бердиң? —
Көстөриниң јаштары мөлтүрежип,
Балдары адазынаң сурагылады.
— Не керек... јааназагар, билеригер —
Адазы балдарына каруузын берди,
Арга јоктоң төмөн көрди.

Түбекке бир ле түжеле, јокту кижи, оноң чыгар аргазы јок болуп, там ары барат!

Алымы база да өзүп јатты,
Каланы катап ла көптөди...
Торјын байдың кара јоргозы
Анчының чакызында турар болды.
— Алым учун үйиң бер — деп,
Анчыны Торјын электеер болды.

Ленинниң сүр-кеберин баатыр эдип көргүссе де, је ол ок өйдө ол чөрчөктөги баатырлардаң аңгыланып турганын, бу реальный башчы болгонын туујы мынайда көргүзет:

Булутту теңеридең түшпеди ол,
Јер алдынаң чыкпады ол,
Албатыдаң ол бүткен эди,
Албатыдаң ийдени алган эди.
Эр јажына јана баспай,
Өштүлерле јеңижип келген.
Ийде-күчи түгенбес оның,
От-јалбыжы өчпөс оның,
Баатыр бүткен ол эди.
Мактулу ады — Ленин эди!

Сүүнчилү јайымга јединген, ак-јарыкты көргөн алтайлар, Ленинди јүректеринде адап, мынайда айткандар:

Сениң берген кайкалыңды
Мактап жожоңдоорыбыс, Ленин!
Үйеден үйеге болгожын,
Ойгор сөзиң ундылбас, Ленин!
Алтайдың јараш куштары,
Ак чечектү өлөңдөри,

Јажыл бӱрлӱ агаштары,
Коркырап аккан суулары
Ӱргӱлјиге сени сӱӱп,
Мактап кожоҥдоор, Ленин!

Бу туујы бир кижиниҥ јӱрӱми ажыра текши алтай албатыныҥ јӱрӱмин, революция ӧйинде ырысту јадынга јединген көргӱзет, албатыларга јайымныҥ јолын ачкан Коммунистический партияга ла бастыра ишкӱчиле јаткандардыҥ башчызына — Ленинге — учурлаган алтай албатыныҥ гимни болуп јат.

«СССР-диҥ албатыларыныҥ творчествозы» деп бичикте П. Кучияктыҥ јаҥыс ла бу легендазы эмес, је албатыдаҥ бичип алган бир канча кожоҥдоры да кепке базылган, ол тоодо «Алтайда баалу агаш бар» (орустап: «Есть в Москве человек»), «Колхозчы пастухтыҥ кожоҥы».

Голицынодо јадып, Кучияк (оныҥ дневниктеринеҥ көргӧнисте) бир канча јаҥы ӱлгерлер де бичиген: «Голицынодо», «Улу писательдиҥ јогына» (А. М. Горькийдиҥ јада калганына), прозаический де произведениелер бичиирин баштап алган («Аза-Јаланг»).

Кӱскиде ол. Москвадаҥ јанып келеле, издательстводо редактор болуп бир кезек ӧй иштеген. 1937 јылда Горно-Алтайскта национальный театр ачыларда, ол бу театрга артист ле литературный бӧлӱктиҥ башкараачызы болуп кирген. Ол ӧйдӧҥ ала јада каларына јетире Кучияк бу театрдыҥ артизи болгон.

А. Гарф, 1937 јылда Алтайга келип јӱреле, П. Кучияктыҥ произведениелери бу да ӧйдӧ мында кепке чыгарылбай турган деп темдектейт:

«1937 јылда, качан оныҥ стихтери орус тилге кӧчӱрилип турарда, Кучияк бойы дезе советский писательдердиҥ Союзыныҥ члени болуп калган туштa, оныҥ бичигенин Туулу Алтайда кепке базып чыгарбай тургандар»[1]. Онызы чын болгонын 1937 јылда «Кызыл Ойротто» Кучияктыҥ турганы ла бир кожоҥы чыкканы да керелейт. Оноҥ башка бир де произведение газет, издательство ажыра јарлалбаган. 1938—1939 та јылларда андый ок болгон.

Оныҥ произведениелерин чыгарбаста, Кучияк 1937 јылдаҥ ала алтай албатыныҥ чӱмдеген ооc поэзиязын јуурына кӧп ајару салган. Ол бойыныҥ бу ижиле алтай албатыныҥ культуразына сӱрекей јаан туза јетирген. «Кучияктыҥ фольклорды јуун, кӧп иштегени јаан учурлу — деп, А. Коптелов бичийт. — Ол орус кычыраачыларды Алтайдыҥ малчыларыныҥ ла аҥчыларыныҥ героический эпозыла эҥ ле баштап таныштырган. Ол албатыныҥ ойгор санаазыныҥ байлыгын ачкан. Кучияк бойы бир де строка бичибеген де тужунда ошкош ло оныҥ ады Алтайдыҥ албатызыныҥ культуразыныҥ историязында артып калар эди».

---

[1] **Анна Гарф.** Павел Кучияк (эске алынганынаҥ), альманах «Алтайдыҥ туларында», Горно-Алтайск, 1954, 5 №, 30 стр.

Кучияк эң ле озо Шоңкор таадазынаң ла Баргаа јааназынаң кичӱде уккан чӧрчӧктӧрин бичиди. Оноң аймактар сайын јӱрӱп, өскӧ дӧ чӧрчӧкчилердиң ле кайчылардың произведениелерин јууган. Бу ончо поэтический материалдарды ол Новосибирскке апарып, орус писательдерле кожо бир канча јаан бичиктер јазап чыгарган, ол тоодо «Алтай чӧрчӧктӧр» (1937), «Алтайдың чӧрчӧктӧри» (1939), «Темир-Санаа» (1940), «Алтын-Туујы» (1941), оноң до өскӧлӧри. Кучияк 1937 јылда Алтайдың атту-чуулу кайчызына Н. Улагашевке учурашкан, оның чӧрчӧктӧриниң баштапкы јуунты бичиктерин јазап, кепке чыгарган. 1939 јылда Кучияк А. Коптеловло кожо Москвада советский писательдердиң Союзында албатылардың творчествозының декаднигинде туружып, алтай албатының фольклорын ла музыказын анда көргӱскен.

Је Кучияк албатының поэзиязын јаңыс ла јууган эмес, ол оноң ӱренип, јаңы произведениелерин бичиген. Кучияк бойының бу ӱредӱзи керегинде мынайда бичиген: «Мен албатының творчествозын бичигенимнең.улам писатель болуп өзӱп, литературага киргем. Произведениелерди бичиирге албатыдаң ӱренгем». Албатының творчествозын јаантайын шиңдегени, албатының тилиниң поэтический эп-аргаларын тузаланганы оның творческий өзӱмине јаан јӧмӧлтӧ эткен.

Албатының поэзиязын јууганыла коштой, П. Кучияк бу јылдарда бойының творческий де ижин оноң ары кӧндӱктирген. Оның архивинең көргӧнисте, ол бу өйлӧрдӧ көп ӱлгерлер бичигени јарталат: 1937 јылда — «Чопош», «Кадын» «Алтай», «Ырысту он беш јылдык» (областьтың он беш јылдыгына), «Чамал», «Избирательный участокто», «Алтын-Көл», 1938 јылда — «Кару најыма», «Тушташ», «Аркыт», «Јаңардың өлӱми», «Јас», 1939—1940 јылларда — «Уулынаң келген письмо», «Јажына сӱӱген искусство», «Баштапкы тушташ», «Аржан-суу», «Таштар кожоңдогоны» ла оноң до өскӧзи. П. Кучияк бу произведениелериниң көп сабазын 1939 јылда, орус тилге подстрочниктер эдип кӧчӱрип, Новосибирскке ийген. Новосибирский поэттер (Н. Непомнящих, И. Мухачев, Е. Стюарт, Н. Алексеев, Н. Голштейн), олорды литературный эдип кӧчӱрип, 1939 јылда «В родных долинах» деп јуунты белетеп чыгаргандар[1]. Бу бичикти советский кычыраачылар бийик баалаган. Ол ло туштa Алтайдагы да издательство оның јаңыдаң бичиген произведениелерин «Төрӧл Алтайда» деп јуунты эдип чыгарган[2].

П. Кучияк 1937—1940 јылларда бичиген ӱлгерлеринде албатының јадын-јӱрӱминиң озогы ла эмдиги картиналарын јурап көргӱзет. Темдектезе, «Јаңардың өлӱми» деген ӱлгеринде өзӧгыда байлар јокту кижиниң јаңыс ла кӱчин јиген эмес, је оны

---

[1] **П. Кучияк.** В родных долинах, Новосибирск, 1939.
[2] **П. Кучияк. Төрӧл** Алтайда, Барнаул, 1940.

кижиге бодобой, базынчыктап, элекке тӱжӱрип турганын автор көргӱзет. Јангар деп кыстың јӱрӱминде бир де сӱӱнчилӱ кӱн болбогон. Ол, Курдун байдың койлорын кӱдӱп, энгирде чегеннинг сарзузын ичеле, ачкыл јытту койлордың јанында тыттыг чобразын јастанып уйуктайтан, јаңыс ла тӱш јеринде, будының сызын сеспей, јайдың кушкаштарындый, јайым учуп јӱретен. Је оның бу да уйку аразындагы ырызын јескимчилӱ бай ӱзет. Ӱлгерде автор јадын-јӱрӱми сӱрекей кӱч те болзо, је кижи кеберин јылыйтпаган, ак-чек болорын ычкынбаган кыс кара санаалу, јаман кылыкту байга бакпай, бийик кайадаң тӱрген сууга калып ӧлгӧнин көргӱзет.

«Чопошто» Кучияк «канадын кестирген куштардый» јӱрген азыйгы төрӧл јурт јеринің улузын јурайт. «Аркыт» деген ӱлгеринде бу сууның јарадында јаткан озогы албаты керегинде поэт айдат.

Аркыттың суузы ол туштa
Көстиң јажыла кожо аккан,
Ачап бӧрӱлер ле сӱрлӱ аңдар
Кунукчылду кожоңды көп укkан.
Бӧрӱлер јалкуурып эстейтен,
Аңдар ырап маңтайтан.
Јоктулардың ачу комудалын
Угар неме чыкпайтан!

Је јаңыс ла Чопошты, Аркытты, Кадынды јакалай јаткан улус эмес, бастыра Алтайда јаткан албаты «алты оосту јутпаларга» кулдандырып, јидиртип турган. Озогы Алтайдың туларына «Алтай» деген ӱлгеринде поэт мынайда айдат:

Сен көп ый көргӧң,
Сен көп комудал укkаң...
Сениң көксиңе онтулар торгулган,
Талдаң ӧскӧн чырбаалдарың
Кижи каныла будылатан...

Озогызына удурлаштыра поэт эмдиги, советский алтай улустың јӱрӱминиң јаркынду, чокум, јараш поэтический картиналарын јурап көргӱзет.

Кучияктың ӱлгерлериниң көп лӧ сабазы Алтайдың ар-бӱткенин јурап көргӱскен пейзажный лирика болот. Је олордо јаңгыс ла Алтайдың улу бӱдӱмдӱ туулары, байлыгы көргӱзилген эмес, олордо советский кижиниң керсӱ санаазыла, баатыр ийде-кӱчиле кубулып, ӧскӧлӧнип, јаранып турган ар-бӱткен көргӱзилет. Советский кижи оны јеңгдеп, бактырып, тузалу эдип, ээленип јат.

Кучияктың ӱлгерлеринде көргӱзилген ар-бӱткенди чӧрчӧктӧги баатыр бӱдӱмдӱ аргымак атла тӱңгдеерге јараар: кем оны тудуп алза, ол оның ээзи болор. Алтайдың ар-бӱткени, байлыгы совет ӧйдӧ бойының ээзин тапкан. Оның учун «Алтай» деп ӱлгеринде поэт эмдиги Алтайга айдат:

Сен нени де кысканар күүниҥ јок,
Сениҥ кайырчагыҥ ончозы ачык,
Кармандарыҥ толтыра алтын!
Не ле јөөжөҥ ээзин тапкан,
Бойыҥ билериҥ биске берерин!

Поэттиҥ ӱлгерлеринде ар-бӱткен тынду болуп көргӱзилет. Ол көрөр, угар аргалу. «Таштар кожоҥдогоны» деген ӱлгеринде поэт муҥ јылдардыҥ туркунына јерге бастырып, кунукчыл јаткан Ороктойдыҥ мрамор таштары эмди, советский ӧйдӧ, автомашиналарга отурып, Москва-столицаны кееркедип чӱмдеерге кожоҥдожып баратканын көргӱзет.

Алтайдыҥ сууларыныҥ эҥ ле јааны — «калыктыҥ јӱрегин туткан» Кадын — советский улус оныҥ белин кечире кӱр саларда, кӱлӱмзиренип каткырды:

«Социализм керегине бөретен
Туза менде көп!» — деди.

Поэт Алтын-Көлдиҥ улу јаражын көрӱп, сӱӱнет:

Сени кижи канайып сӱӱбес?
Сен Алтайдыҥ тууларыныҥ кӱскӱзи,
Тӱрген канатту суулардыҥ келип,
Амырап алатан энчӱлӱ турлузы.

Је поэттиҥ көзи Алтын-Көлдиҥ јаҥыс ла эмдиги јаражын эмес, оныҥ соондо кижиге јаан тузалу болорын озолодо көрӧт:

Сениҥ кеен јалбак сыртыҥда
Јымжак јорукту керептер јӱрер.
Јарадыҥда јаткан деремнелерде
Јаркынду јылдыстар јарыыр.

Кучияктыҥ поэзиязында Алтайдыҥ солоҥыдый јаркынду, кеен чӱмдӱ пейзажтары јуралат. Је бу пейзажтар ажыра бис советский улусты, олордыҥ бийик, керсӱ санаазын, јаан ийдекӱчин көрӧдибис. Онызыла коштой Кучияк 1935 јылдаҥ ала Ада-Төрӧл учун Улу јууныҥ јылдарына јетире бичиген ӱлгерлеринде алтай албатыныҥ јадын-јӱрӱминеҥ чике алынган поэтический картиналарды көп јураган.

«Бригадир» деп ӱлгерде бис колхозчы улустыҥ ӧлөҥ чаал иштегенииҥ поэзиязын, «Аҥчыда» аҥчы кижиниҥ айу аҥдаганын, «Тушташта», «телекей ӱстин ајыктагандый» курч көзиле айландыра шиҥдеп көрӱп, тоозы јок койлорын кӱдӱген кӱдӱчини, «Уулынаҥ келген письмодо» карган алтай кижиниҥ уулы, Төрӧлибистиҥ гранында сергелеҥ туруп, ӧштӱлердеҥ ороонысты корып турганын көрӧдис. «Јашӧскӱримге» деп ӱлгеринде поэт, советский јиттерле эрмектежип, олорго бойы керегинде айдат:

Албатыга сӱӱнчилӱ ӧй келерде,
Мениҥ көксимниҥ топчызы чечилген
Азыйда мениҥ ӧчӧмик ӱним

Амыргыдый бүгүн чөйө көндүкти.
Јүрегимде чеберлеген үлгерлер
Улу Төрөлибиске таркай берди.

«Јас» деген үлгеринде поэт бистиң советский өйдөги јадын-јүрүмисти јажына кубулбас, јажына јараш јасла түңдейт. Эки колхозчы јас өйинде бийик кырда тушташкан.

Бирүзи карган — јетен јашту.
Экинчизи дезе он јетилү...
«Күрүк јылда канча јас?» —
Карган јажынаң сурады.
«Күрүк јылда јаңыс јас», —
Јажы каруузына айтты.

Је карган колхозчы јаш уулга озогы шыралу, коронду јүрүмди куучындайт. Ол туштa јокту улуска кушкаштар кожоңдоры угулбайтан, чечектердиң јыды јытанбайтан, кобыларда ачу кожоңдор јайылган, айылдарда көстиң јажы төгүлген. Ол јүрүмге көрө эмдиги ырысту, јыргалду јүрүм качан да түгенбес, кубулбас јаркынду јастый билдирет. Мындый јүрүм келгенде, кижиге

Јүс јаш неме эмес,
Эки јүс керек —

деп, поэт айдат.

Озогы ла эмдиги јадын-јүрүмниң бу мындый сыраңай башка картиналарын јурап, поэт бойыныңг творчествозыла сурап тургандый: бу улу-јаан кубулталар кандый ийде-күчтердиң шылтузында боло берди? — деп. Каруузын оныңг ок произведениелеринең табадыбыс: бу ончозы Улу Октябрьский социалистический революцияныңг, Совет јаңының, Коммунистический партияныңг шылтузында болгон.

Кучияктыңг 1937—1940 јылдарда бичиген үлгерлери оныңг поэтический творчествозыныңг экинчи бөлүгин төзөйт, нениң учун дезе олор алдындагы үлгерлерге көрө сыраңай башка болуп көрүнет. Эмди Кучияк јаңыс ла лозунгтар аайлу агитационно-публицистический сөстөр айдарынаң јадын-јүрүмниң чокум, иле, јаан учурлу картиналарын јураарына көчөт. Бу үлгерлер кижини јаңыс ла санандырып турган эмес, је кижиниң јүрегине томулып, кандый бир күүнге эбелтет. Олордо поэтический јилбүлү шүүлтелер айдылат.

Кучияк көп лирический үлгерлер бичиген. Оноң озо Туулу Алтайда лириканы кепке базып чыгарбай тургандар. Ол керегинде А. Коптелов 1932 јылда «Советский Ойротияныңг литературазы» деп статьязында мынайда бичиген: «Алтайда газеттердиң редакторлоры, лирический үлгерлерди чек јаратпай, үлгерлерде јаңыс ла ончо бешјылдыктардыңг лозунгтары айдылзын деп некеп турганын меге угарга келишти». Кучияк, андый редакторлорло јөпсинбей, советский улустыңг, ол тоодо бойыныңг да күүнин, санаазын, јүрегинде не барын көргүзерге амадаган.

Публицистический ле лирический элементтер ӱлгердиҥ јаҥы кеберин некеп турган. Албатыныҥ азыйда оосло чӱмдеген ӱлгерлери декламацияла ас айдылатан, олорды көп сабазында кайчылар кайлап, кожоҥчылар кожоҥдоп, модорлойтон улус модорлоп айдатандар. Је Кучияк декламировать эдип айдар ӱлгерлер бичиген. Онызы јаан учурлу, ненииҥ учун дезе, эмдиги бичик-биликке ӱренип турган, кычырар, декламировать эдер аргалу улуска шак андый произведениелер керек болгон. Кучияк албаты чӱмдеген поэзияныҥ ӱлгерлерининг озогы традиционный ритмиказын ла ӱн-табыжы аайынча эптӱ, јараш угулар эп-аргаларын (анафора, аллитерация, ассонанс), образный параллелизмин (эки картинаны коштой јурап көргӱзери) көп тузаланган. Андый да болзо, оныҥ ӱлгерлери фольклордыйынаҥ ыраак башка. Олорды поэт албатыныҥ кандый бир мелодиязына, кожоҥныҥ музыкальный ритмине келиштирип эмес, је кычырып эмезе ӱренип алып, эрмек-куучынла эмоционально-көдӱриҥилӱ айдарга јарамыкту эдип бичиген. Бу мындый јаҥы ӱлгерлерде јаан учурды эрмек-куучынныҥ ритми ле рифма алынып јат.

Кучияктыҥ баштап берген бу јолыла барып, эмдиги поэттер, эрмек-куучынла айдатан ӱлгерлердиҥ кеберин, анчадала ритмиказын ла рифмазын јарандырып, байыдадылар.

П. Кучияк 1937 јылдаҥ ала поэзия аайынча эрчимдӱ иштегениле коштой, бойыныҥ прозала да иштеерин токтотпой, ононг ары көндӱктирген. П. Кучияктыҥ «В родных долинах» деген бичигинде баштапкы ла катап ӱч прозаический произведение базылган: «Оролор» ло «Тойчы» деп куучындар ла «Аза-Јаланг» деп повесть (көчӱреечилер А. Коптелов ло Г. Павлов). Је алтай тилле бу произведениелер 1945 ле јылда, П. В. Кучияк јада калган кийининде, оныҥ «Алтайда» деп адалган јуунтызында кепке базылган[1].

Кучияк дневниктеринде алтайлап прозаны бичиири сӱрекей кӱч эмтир деп комудаганы көп учурайт. Темдектезе, 1936 јылда 12 февральда Голицынодо бичиген дневнигинде ол мынайда темдектейт: «Куучыҥ чийери ӱлгер чийеринеҥ мееге кӱч болотон эмтир» — деп. Ол ок тарыйын кожот: «Јеҥдеер ле, кӱч јеткенче, јана барыш јок». Кучияк проза бичиирине орус писательдерденг ӱренген. Улу орус поэт А. С. Пушкин јада калганынаҥ бери јӱс јылы өткөнине учурлаган ӱлгеринде ол бичиген:

Стихтер ле повестьтер бичиирге
Пушкин бисти ӱреткен.

Ол ок јылда Кучияк А. М. Горькийдиҥ «Бала тужым», «Улуста јӱргеним», «Мениҥ университеттерим» деп бичиктерин кычырала, бичиген: «Улу писательдиҥ чийген бичиги мениҥ

---

[1] **П. Кучияк.** Алтайда, Ойрот-Тура, 1945.

көзимди художественный јолго баштап апарып јат. Көп сагыш алындым». Онызыла коштой Кучиякка литературный ишке таскаган көп таныш орус писательдер, ол тоодо Н. Е. Добычин, А. Гарф, А. Коптелов, оноң до өскөлөри, бойлорының творческий эп-сүмелерин айдып, јөптөр берип, оның писатель болуп иштеер аргазын тыңыдып, билгирин көптөткөндөр.

Кучияктың 1936—1939 јылдарда бичиген прозаический произведениелери тематиказы аайынча колхоз јадын-јүрүмле колбулу. Олордың эң ле јааны «Аза-Јаланг» деп повесть.

Повестьти Кучияк, эң озо «Јаңы јаланг» деп адап, 1936 јылда Голицынодо баштаган. Бойының дневнигинде (12 июльда) ол мынайда бичип койгон: «Јаңы јаланг» деп повестьтиң планын тургузып, баштапкы главазын чийип салдым». Је бу ок јылда 17 ноябрьда дневнигинде ол повестьти «Аза-Јаланг» деп өскөртө адап алганын темдектеген.

Бу повестьте ол Туулу Алтайда коллективизация өткөнин көргүзерге амадаган. Бу тема аайынча оның алдында бичилген куучындары эмди, качан Кучияк бийик творчески өзүп келерде, тутактарлу ла једикпестерлү болгоны ого билдире берген. Алдындагы куучындарында Кучияк улустың кеберлерин, кылык-јангдарын теренгжиде эмес көргүскен болгон. Классовый өштүлердиң кеберлери чокум, иле јуралган да болзо (темдектезе, Түлкенек, Сүмелү Эптешкенов), је төс геройлордың, эмдиги өйдөги улустың — колхозчылардың, үредүчилердиң, партийный ла советский ишчилердиң — кеберлери дезе ас чокумдалган болгон, Куучындарда узун айдылган ол эмезе керегү јок, артык айдылган јерлер бар болгон, кезикте художественный эрмек-куучынның тили чеченин јылыйтып турган. Онызыла коштой Кучияк бу произведениелерде Алтайда коллективизация канайда өткөнин ле коллективизация өйиндеги алтай улустың јадын-јүрүминиң эң јаан учурлу кубулталарын бастыразын көргүспеген болгон. Оның учун ол «Аза-Јаланг» деп повезинде бу темага катап бурылганы јолду.

Бу повесть, Кучияктың азыйгы произведениелерине көрө ыраак артык, бийик художественный кеминде бичилген.

«Аза-Јаланда» Кучияк эки кебер, эки башка хозяйствоның историязын куучындайт. Баштапкы хозяйство — байдың, экинчизи дезе коллективизацияның өйинде төзөлип башталган артельдиң хозяйствозы болуп јат.

Аза-Јаланг — көп мал одорлодып азырагадый, түжүмдү аш өскүргедий кеен, јакшы јаланг. Је азыйда бу јаланда јаткан улусты бай Кудай-Берген камдардың болужыла сүрүп ийген. Камдар улусты мекелеген. Аза-Јаланг — аза-көрмөстөрдиң турлузы деп. Јоктулар олорго бүдүп, бу јалангды таштап, өскө јерге көчүп јүргүлей берерде, «Аза-Јалангга чымылдый кыймыраган малын айдаганча, канча јөөжөзин коштогон Кудай-Берген бай көчүп, күркүреп келеле, јаан кереге айылын тургузып ийген». Камдар айдышкан: «Бу кижини Үлген кудай бойы ко-

рулап јат, оның ады да Кудай-Берген болуп тегиндў адалган эмес». Кудай-Берген, Аза-Јаланга келеле, алдындагызынаң артык байыган. Је ол, ак-чек јолло барып, эки колдың кўчин берип, байыган эмес, јоктулардың кўчин јип, јонды мекелеп, јоксырадып, јаңыс бойы байыган. Јалчыларын ол канайда мекелегенин мындый учурал јарт көргўзет. Јорукчы деп јоктуга ол «килеп», бир арык јожоң ат берген. Је бу берген ады учун Јорукчы јажына ого јалчы болуп јўрди. Јорукчы өлөрдө, ордына оның уулы Керек-Јок одус алты јылдың туркунына Кудай-Бергенге канча кўчин берген, канча су-кадыгын јылыйткан. Бир айак чайга, бир каңза таңкыга болуп ого өскө дө көп тоолу јалчылар иштеген.

Коллективизацияның јылдарында Совет јаң бу јердиң эң јакшызын ойто јоктуларга табыштырып берген. Јоктулар биригеле, бу јалаңда јаңыс кижиниң эмес, бастыра јон-улустың сўрекей байлык өмөлик хозяйствозын төзөйт. Бу хозяйство байдыйынаң сыраңай башка, ненинг учун дезе мында улус бойлорына иштейт, кижиниң кўчин кем де јибейт. Өмөликке Совет јаң укту мал өскўрерге, аш саларга болужат, техника ийет.

Је өмөлик хозяйство Аза-Јаланда јеңил төзөлбөди. Автор бу өйдө өткөн сўрекей кўч тартыжуны көргўзет. Керек-Јок, азыйда Кудай-Бергеннинг јалчызы, эмди дезе озочыл санаалу болуп озуп келген кижи, бойындый ок јоктуларды өмөлик төзөп аларга јөптөйт. Јоктулардың санаазы озогы бай-јайзангдарга тузалу болуп тургузылган меке јаңдарга бек оролып калган учун, олордың көбизи, Кудай-Берген байдың эмегенинің ле уулының сайгагына кирип, өмөлик төзөөрин буудактайт. Темдектезе, Аза-Јаланды јаңыс ла бай тузаланар эмес эдип, оны ўлежер, поскотин тудар деп суракты Керек-Јок јуунда тургузарда, оның јанына јирме ле кижи јайылган, көп саба улус јөпсинбей. Чалманың јанына көчўп, оны курчап ийгилеген. Чалма дезе бойы да Керек-Јоктый ок јокту, јалчы болгон, је байлар оны колтукчы эдип сайгактап алган. Өштўлерди јеңдеерге кўч эмес, је өштўлердиң олјозына киргендерди олордон айрып, бойына тартып алары сўрекей кўч болгон. Керек-Јок бу тартыжудаң јана баспай, јон ортодо јартамал ишти турумкай өткўрген.

Кичинек өмөлик төзөлип көндўге берерде, өштўлер шоктоп, өмөликтиң укту буказын өлтўредилер. Оны аза-көрмөс ачынып јиген деп, улус өмөликтең јалтанып, ого бўтпей, ойто чыга бергендер.

Андый да болзо, Керек-Јок партияның, Совет јаңның болужыла јон-улусты чын јолго баштап апарарга тартыжат. Ол бойының нөкөрлөриле — Челапанла, Кўндўбейле, Эзеле, оноң до өскөлөриле — кожо ончо буудактарды ёдўп, өштўлерди јеңдеп, өмөликти төзөйлө, оның хозяйствозын өскўрерге бастыра кўчин берет.

Јаңы кеберлӱ јурт хозяйство тӧзӧлип турганыла кожо улустың јадыны, культуразы кубулып, өскӧлӧнип, өзӧ берген.

Повестьте өмӧлик тӧзӧлгӧни керегинде айдылганыла коштой бу тартыжуда канайда јаңы советский јурт улус өскӧнинің, олордың кылык-јангы, санаазы бийиктегенининг историязын автор куучындайт. Олордың бой-бойлоры ортодо колбулары, санаа-шӱӱлтелери, кылык-јаңдары чек башка болуп кубулган. Олор өмӧ болуп, бой-бойлорына болужадылар, социалистический бийик санаа алынып, чындык советский улустар болуп өзӧдилер. Андый улус повестьте көп: Керек-Јок, Челпан, Кӱндӱбей, Эзе, Чалма ла оноң до өскӧлӧри. Олордың кажызының ла јӱрӱми алдынаң башка јолдорло өткӧн, је олор ончозы учында јаңы јадын-јӱрӱмнинг эрчимдӱ тартыжаачылары болуп, бир стройго турган.

Јӱрӱмнинг узак јолын өткӧн кижи Јорукчынов Керек-Јок болуп јат. Кичинектең ала ол Кудай-Бергеннинг малын кабырган. 1919 јылда Кудай-Берген Монголия јаар качарда, ол оның он алты айгыр малын бийик тайгага чыгарала, кызылдардаң јажырып јӱрген. Керек-Јоктың санаазында, јӱрегинде бир де јарык, сӱӱнчилӱ неме јок болды. Оның иженген ижемјизи де јок, амадаган амадузы да јок, аш-курсактаң ла ӧлбӧскӧ, ол, байга јалынып, иштеген кижи. Керек дезе эмегени де оны сӱӱндирбеген. «Керек-Јоктың јӱреги келинди сӱӱп, бир де катап изӱ јӱрген тужы јок болгон. Кайда-кайда барганда, эрикпейтен де». Кижиниң јаңыс ла кӱчин эмес, је кӱӱн-санаазын да, сӱӱжин де бай тоноп алган, јӱрегинде нени де артырбаган. Је Керек-Јокто байларга каршу санаа-шӱӱлтелер билдиртпезинең, бир эмештең јуулып турган. Кандый бир јарамыкту айалгаларда бу санаа-шӱӱлтелер оны байга удурлаштырарына, онына тартыжарына да экелер. Андый айалгалар Октябрьский революция ӧйинде болгон. Керек-Јок, Кудай-Бергеннинг малын тайгада јажырып, кабырып јӱреле, кызылдарга туттурды. Ол озо баштап олорло адыжа берген, бир партизанды шыркалап та ийген. Партизандар оны адар керек дежерде, кызылдардың командири орус коммунист Василий Иванович Зырянов айдат: «Акырыгар, нӧкӧрлӧр, мекеге кирген пастухты адып салар эмес». Партизандар оны бойлорына кожо алгылап, олордың бирӱзи де, керек дезе шыркалаткан партизан да, өштӧбӧди, нең учун дезе Керек-Јок класс аайынча олордың нӧкӧри, карындажы болгон. Коммунист Зырянов оның көзин ачат, бойының классовый өштӱлерин ле нӧкӧрлӧрин ылгаштырарга ӱредет. Оның болужыла Керек-Јок, политический санаа-сагышка јединип, јокту-јойу јонның кереги учун тартыжар, туружар кижи болуп өзӱп чыгат. Совет јаң тургузылган соңында аймакисполкомның председателиле Зыряновло јаантайын куучындажып, оноң ӱренип, Керек-Јок, Аза-Јалангның јоктуларын баштап, колхоз тӧзӧп, оның председатели болуп эрчимдӱ иштейт. Бу иште ол оноң ары өзӧт, оноң көп санаа-сагыш алынат.

Онула кожо öскö дö улус кубулып, öскölönöт. Андый улустың тоозында көп көргön, көп уккан, ойгор санаалу, чечен тилдӱ Челапан апшыйак болуп јат. Ол албатының күчин јиген байларды тамактап ийгедий. Јоктуларды Челапан албатының ойгор кеп сöстöриле ӱредет: «Јоонду от öчпöс, јонду улус јалтанбас, јонду улус — темир талку» деп озогы улустың айткан кеп сöзи бар. Бис биригер болзобыс, ийдебис тың болор».

Культуразы јабыс озогы јадынды, ӱй улусты кул эткен јаңды чек көрöр күӱни јок кижи — делегатка Эзе. Ого Совет јаң эр улусла тең праволу болор, эл-јонның сурактарын шӱӱжеринде туружар, јурт ичинде культураны кödӱрер арга берген. Эзе, ого сӱӱнип, деремне ичинде активист кижи болот, ликпунктка ӱренерге кирет, кирге бастырбай, ару-чек јуртаарга кичеейт, јаңы кылык-јангдар јаңдап баштайт. Јӱзин ап-ару јунуп алган Эзени келиндер озо баштап шоодып айдатандар: «Ай чыгып келди дезебис, Эзе базып келген туру ине». Јуунда ол туруп чыгала, эрмек айдарда, ӱй улус кимиренишкилеген: «Эр улустың шӱӱжип јаткан керектерине сен киришпезең кайдар. Унчукпай ла отурар керек ине, сеге не керек болды?» Је учында олор бойлоры, Эзе чилеп ок, айыл-јурт ичин јаңы культура аайынча тударга ӱренип, эр улусла колхозтың керегин теңг шӱӱжип, ижинде теңг туружа бергендер.

Сӱрекей күч јол ödӱп, көп јастыралар эдип, бу јастыраларын нökörlöринің болужыла оңдоп алып, тӱзедип, ömöликкэ Чалма да кожулат. Керек-Јокты ол баштап эң јаан öштӱзине бодоп турган. Учында Керек-Јок сӱрекей јакшы, чын јолло бараткан кижи болгонын билеле, ол айдат: «Сууга тӱшкен болзо, мен оны јаратка чыгарар эдим, аттаң јыгылган болзо, мен örö тургузар эдим... тоормошко бастырган болзо, ол тоормошты бойымның ӱстӱме алынар эдим».

Чалмага көрö, јиит комсомол Чапыев Кӱндӱбей озогыдаң калган бир де уур јӱктӱги јогынаң јаңы јолло кöни барат, нениң учун дезе ол јаңы öйдö öскön, советский школдо ӱренген кижи. Ол бойының бастыра јиит күчин деремне ичинде комсомольский ишке берет.

Анайда бис повестьте јаңыс ла социалистический хозяйствоның ömöлиги эмес, је социалистический бек, быжу санаалу улустың ömöлиги тöзölгönин көрödибис.

Повестьте база бир тема јаан учурлу. Кучияк мында, «Темир ат» деген куучында чылап ок, албатылардың улу најылыгын көргӱзет. Керек-Јок ло орус кижи Зырянов азыйда экӱ Кудай-Бергенге јалчы болуп иштегендер. Је Зырянов, Керек-Јокко көрö, «мундустардың адазына» бодолгон Кудай-Бергенге буулап салгандый эмес. Байга јалчы болуп јӱрерге сӱрекеї күч боло берерде, ол öскö иш бедреп, бойының табыла городко барат. Анда Зырянов, большевиктерле таныжып, олордың ячейказына кирип, революционный тартыжуда туружа берген. Революцияның јылдарында Зырянов Алтайдың тууларына

партизандардың командири болуп келген, алтай јоктуларга Лениннин ўредўзин, революциянын учурын јартап айдып, олорды тартыжуга кӧдўрет. Совет јаң Алтайда тургузылган соңында Зырянов, алтай улус ортодо артып, олорды јаңы јўрўм тӧзӧӧрине чылазыны јок ўредет. Ол Аза-Јалаңның ончо улузының ады-јолын билер, олорго ары-бери кӧчпӧй, јаңыс јерде јуртайтан јурт, ӧмӧлик хозяйство тӧзӧӧргӧ, бичик билбезин јоголторго, оноң до ӧскӧ кӧп керектерине болужат. Оның кебери повестьте чындык, реалистически кӧргўзилген. Бойының бастыра јўрўмин Алтайдың тууларында революционный тартыжуга ла социализмди тӧзӧӧрине берген андый орус коммунисттер јўрўмде чын ла кӧп болгон.

Кучияктың бу повезин кычырып, ол алтай албатының ӧзўмининң јолында 20-чи ле 30-чы јылдарда болгон кезем бурулчыктарды, исторический кубулталарды, озогы јадын-јўрўмнинң албатыга каршу келтегейлерининң тазылы кодорылып, јаңы ырысту тазылдар ӧзўп, тыңый бергенин, улустың ӧскӧлӧнип турган кеберлерин, санаа-шўўлтелерин, кылык-јаңдарын художественный литературада кӧргўзип саларга кичеенгенин бис кӧрӧдибис. Ол бойы бичиген керектердиң тирў керечизи болгон, ончозында бойы турушкан, оның учун ол оны чын, билгир бичиген.

Кучияктың «Оролор» деген куучыны бойының учуры аайынча «Аза-Јалаңның» оноң ары кӧндўккени аайлу билдирет. Мында кажы ла јерде тӧзӧлип, тыңып калган колхозный хозяйство ло бийик социалистический санаалу болуп ӧскӧн јаңы улус колхозто иштеп јатканы кӧргўзилет.

Куучынның тӧс темазы — классовый ӧштўлерле, националисттерле тартышканы. Кучияк мында јадын-јўрўмде чын болгон ӧштўлерге ийделў согулта эдет. Бу согулта јаңыс ла колхозтордо јажынып, олордың ижин јайрадып турган ӧштўлерге эмес, је областной до башкараачы иштерге киргилеп алгылаган националисттерге болгон.

«Озочыл» деп адалган колхозтың председатели Сўмелў Эптешкенов ле областьта иштеп турган Јылмарган Тойбосов азыйдаң бери Совет јаңды ӧштӧп келгендер. Совет јаң ончо улусты тең праволу эткени, кажы ла кижиге јайым, аргалу, ырысту јадын бергени азыйгы бай-кулактарга сыраңай јарабай турган. Сўмелў Эптешкенов јокту улус озогызынча ла јалынып, бажырып јўрер учурлу деп сананат, бойы дезе олорды бийлеерге кўўнзейт. Озогызы бурылза, ол јайзаң болор эди деп сананат. Ол тушта ондо «јаңы кийис кереге айыл болор. Оның апагажы јаңы јааган кардый болор. Кӧк торколо јапкан, кураган ичтў тон кийер. Улус ол тонды ла кӧрзӧ, ыраактаң кӧңкӧрӧ тўжўп, маңдайларыла јерди ойдыйта мўргўп јадар...» Эптешкеновтың амаду-санаазы (идеалы) мындый: «Улустар, бурулу ийттер ошкош, бозогодоң ажып киргилейт. Кејегези, мўўстер ошкош, чычайыжып, колдоры тырлажып

тургулайт. Ончолоры эки-ўч тажуур ачу аракылу. Бирўзи калан төлөбөгөн, экинчизи сый экелбеген, ўчинчизи јайзангла тушташкан бойынча, бөрўгин аларга сонгдогон. Сўмелў улус чыбыктайтандарына јакарып туру: «Мынызына — јирме беш, онызына — бежен, мынызын дезе кејегезинен буулап салзагар, торолоп өлгөнчө анда турзын». Андый озогы јадын ойто бурылар. Эптешкенов ол тушта јайзанг болор деп, оны областной ишчи Тойбосов ижендирет. Тойбосов ло Эптешкенов, бойлорынын кўўн — санаааларын јажырып улусты јанғы јадын — јўрўмге тукуруп, колхозко шок эдерине ийдедилер. Өштўлер бойлорынын јанына көп улус тартып аларга кичеейдилер, олор ажыра бойлорынын төс согултазын колхозтордын малын кородорына ууландырарга амадайдылар. Је буржуазный националисттер канча ла кире чырмайза, чын јолго кирип алган албатыны туура бурып болбозын, албаты бу јолында бек турганын автор көргўзет. Темир Амыров — јинит комсомол-колхозчы. 1934—1936 јылдарда колхозтордо мергендўчи болуп иштеерине улусты көдўрери аайынча јаан керек баштalган. Мергендўчи улус өскө колхозчыларга јозок болуп турган. Олордый озочылардын, мергендўчилердин бирўзи — Темир Амыров. Ол јакшы ижи учун көп катап областьтанг да, крайданг да сый алат, ады-чуузы јайылат. Буржуазный националисттерге андый улус неденг де каршу, нениң учун дезе олор албатыны националисттердин амадузынанг сыранғай башка јолло апарып јадылар. Оның учун Эптешкенов ло Тойбосов Темирди эмезе бойлорынын јанына тартып аларга, эмезе тўрмеге отургузып койорго амадайдылар. Је Темир олордын јанына јайылбайт: «Онызла Јылмарган бойы ўч катап эрмектешкен, је ончозы ээн јер. Оны канча катап бўктебеди болбогой, је ол, болот шыйдамдый, тўс ле бойынча артып калды».

Темирдий улус колхозто ас эмес. Карган Чокуш, комсомол Тойу, оноң до өскөлөри ого шидеен болодылар, өштўлер оны тўбекке тўжўрерге кылынарда, айрып аладылар.

Темир Амыров керегинде бис куучыннанг кычырып тура, оның кебери ажыра П. Кучияк бойыныг да јўрўмин көргўскенин биледис. Оныг бойын да буржуазный националисттер бойлорынын јанына тартып аларга амадагандар, је Кучияк «болот шыйдамдый, тўс ле бойынча» артып турган учун, партияның, Совет јанғның јолыла чике барып турган учун, олор оны истеерин баштагандар. «Оролор» деп куучын П. Кучияктың буржуазный националисттерге каруузы болгон. Ол оны бойының јўрўминиң кўч өйлөринде, 1936 јылда, бичиген.

Куучынды бичиирде, П. Кучияк бир канча јанғы художественный эп-аргаларла тузаланат. Улустың аттары, өбөкөлөри «учурлу» болот: Сўмелў Эптешкенов, Јылмарган Тойбосов, Карчага, Темир Амыров, Јалтанбасов Чокуш.

Анчадала јилбўлў, ус эп-аргазы — автор улустың јадын-јўрўмин, кылык-јангдарын ар-бўткенниг картиналары ажыра

теренжиде көргүскени. Темдектезе, Тойбосов ло Эптешкенов Темирди мекеле бойлорыныҥ олјозына киӣдирип аларга амадаганын ол бөрүниҥ кылыгы ажыра чокум көргүзет: «Качан бөрү кулунды тудуп јиир ачабы келгенде, јерге аҥданып, јаман сагыжы јоктый, јалакай болотон. Кулун оны сонуркап көрөргө јууктап келер, бу тужунда бөрүниҥ курч азузы кулунныҥ саҥыдына бадала берер».

Куучында Кучияк албатыныҥ чечен сөстөриле көп тузаланат: «камду чылап, сууданҥ кургак чыгарыҥ», «төрт туйгакту ат та бүдүрилип јат», «онын чичкечек ичегезин, армакчы чылап туредим» ол кысты, эликтиҥ чий ооорогин јудуп, ийген чилеп, јудуп ийерибис» (Тойуны) ле оноҥ до өскөзи.

«Оролордо» П. Кучияк социалистический обществоны төзөөрин буудактаган классовый өштүлерди көргүскен болзо, экинчи куучынында — «Тойчыда» — ол өскө буудак керегинде айдат. Албатыныҥ јадын-јүрүминиҥ айалгалары кезем кубулган да болзо, улустыҥ санаа-шүүлтезинеҥ озогыдаҥ арткан-калганы түрген јоголбойт, онызыла узак тартыжарга керек болуп јат деп, Кучияк «Аза-Јалангныҥ» кийининде бичиген бу куучынында көргүзет.

Тойчы — јажы јаанай берген эмеген. Ониҥ јаш тужундагы јүрүми сүрекей күч болгон. Эмди, Совет јаҥ тужунда, Тойчыныҥ јүрүми ырысту, омок боло берген. Ониҥ уулы — Бичик — Кызыл Черүде, кызы городто үренет, ол бойы дезе колхозто јакшы иштеп, аргалу јада берген. Ониҥ учун ол айдат:

— Эйт, арай ла эрте чыкканымды!.. Ол эмезе Совет јаҥ эртеденҥ келген болзо кайдат!

Ол озогызына көрө көп кубулган, јаҥы көрүмдү, санаашүүлтелерлү боло берген. Андый да болзо, ониҥ санаазынаҥ озогыдаҥ арткан-калганы көдүрези јоголбогон. Ол эмдиге јетире «јаан тууны ажарда, кыйгырбайтан, кожоҥдобойтон учурлу» деп кызына айдат, кызын кичинекте кемге сөстөгөн, онила јуртаар јаҥду деп сананат, кызыныҥ тойына энези баратан јаҥ јок деп озогы аайынча бодойт. Је советский улус, ол тоодо кызыныҥ тойына келген аймакисполкомныҥ председатели Никандр Иванович Кудрин, черүденҥ јанып келген уулы Бичик ониҥ бу санааларын јайрадат.

П. Кучияктыҥ эҥ сүүген геройлоры — ырысту јүрүмдү, үренер, јайым иштеер аргалу алтай јиттер болгон. Андый геройлор ониҥ алдындагы да произведениелеринде көп көргүзилген, бу да куучынында бар. Куучында ол омок јиттердиҥ — Шоҥкор ло Эркелейдиҥ — јаҥы биле төзөгөни керегинде айдат. Ол экү бой-бойлорына јарап, сагыжын салып, сүүжип јадылар. Олордыҥ сүүшкени јолду. Шоҥкор ло Эркелей экилези колхозто озочыл, кичеемкей улус, мал ижинде мергендүчилер, аймактыҥ јуунында экилези сый алган, бой-бойлорын соцмөрөйгө кычыргандар, санаалары јарык, омок улус болуп јадылар.

Тойчыга озогызынаң тўрген айрыларга кўч болуп, оның санаазы табынча өскөлөнгөн болзо, Шоңкор ло Эркелей чек башка өйдиң улузы. Автор олордың сўўшкенин, калым јогынаң јаңы той эдип алышканын јаркынду көргўзет.

«Тойчы» П. Кучияктың бичиген куучындарының эң артыктарының тоозында туруп јат. Мында автор, «Чейнеш» деп пьесазында чылап ок, кижиниң (анчадала Тойчыныңг) ич-кеберин (характерин) тереңгиде, толо эдип көргўзерин кичеейт. Бу амадузына ол геройлордың јаңыс ла кылыктары, бўдўрген керектери, эрмек-сөстөри ажыра эмес, је азыйдагызын эске алынганы ажыра једет (Тойчыныңг, Эркелейдиң эске алынгандары). Бу композиционный эп-аргала ол азыйда тузаланган («Темир атта» — Унчулайдыңг, Кичеемкейдиң, «Аза-Јалангда» — Керек-Јоктыңг, онон до өскөлөриниң эске алынгандары), је «Тойчыда» оныла анчадала ус, билгир тузаланат.

Кучияктың 1936—1939 јылдарда бичиген бу ўч произведениези — оның калганчы прозаический произведениелери эмес. 1937 јылда јайгыда Кучияк Москвадаң келген Анна Гарф деп писательницала кожо алтай албатының чөрчөктөрин јууп, јоруктап јўрген. Ол туштa А. Гарф, оның бойының јўрўми керегинде куучындаганын угала, автобиографический роман бичиринe јөптөди. А. Гарф, Кучиякла кожо јоруктаганын учында эске алынып, бу роман керегинде мынайда айдат: «Мынаң ары бичийтен роман керегинде бис оныла көп катап куучындашканыс. Ол романды «Адыјок»[1] деп адаарга шўўшкенис». Бу романды бичиирге Кучияк материалдар јууп, оның планын ажындыра сананып, белетеп турган. Је оның бу ижи бўткелекте, јўрўми ўзўлген. Кучияк романның баштапкы ла бажалыктарын бичиген. Олордо ол Адыјоктың бала тужундагы јўрўмин көргўзет.

Баланың психологиязы ла айландыра немени канайда онгдогоны ажыра Кучияк романның «Соок», «Јас», «Јайлуга көчкөни», «Јеткер»[2] деп бажалыктарында озогы јокту биленiң шыралу јадынын, улустың карангуйда јўргенин, байларга базынчыктатканын көргўзет. Мындый айалгада керсў, көгўстў, не ле немени јилбиркеп билерге турган кичинек Адыјоктың јўрўми өдөт.

Адыјоктың, кичинек озогы уулчактың, кеберин П. Кучияк сўрекей јакшы јурап көргўскен. Оны «ар-бўткенниң балазы» деп айдарга јараар. Ол ар-бўткенде не ле немени кижидий сананаа-сагышту, јўрўмдў деп бодойт: кўн соокты «тудуп алала, апарар»; соок ого «өштў», ол соокло «согужарга» белен; айыл ичинде тўңўр де «јес көзиле» оны «кезе ширтеп тургандый» кө-

---

[1] **Адыјок** — П. Кучияк энеден чыгарда, оны бир кезек анайда адап туратандар.

[2] **«Јеткер»** — бу бажалык П. Кучияктың «Эки гвардеец» деп бичигинде бар, Горно-Алтайск, 1950.

рӧт; уйлар јас келгенине «сүүнип» тургулады; каргаа јаман куш, нениҥ учун дезе «јас болзын, күс болзын, каактап туруп, кар јаадырар»; «Кошту» деп уй көп «кыстарлу»; бозу «ыйлап» турар, оноҥ до ары. Адыјок, ар-бүткенде не ле немени анайдэ оҥдоп, олорло эрмектежип јүрет. Онын јилбүлү ангылу психологиязы, ајарыҥкайы, билгири өзөт. Ол не ле немени бойыныҥ оҥдоор аргазы аайынча билип алат.

Мындый керсү уулчакты көргүзип тура, автор онын шыразы, онын өштүлери керегинде куучындайт.

«Соок» деп бажалыкта Адыјок соокло өштөшкөни керегинде айдылат, нениҥ учун дезе, соок кийими јок, јылаҥаш Адыјокко тышкары ойноорго бербейт, уйуктаарга да јатса, айыл ичине кирип, оны истейт. П. Кучияк мында озогы јоктулардыҥ түште де јүретени шыралу, түнде уйуктаары да шыралу болганын көргүзет. «Ада-энези эки балазын оттоҥ ырааk јок уйуктаткан. Бу тужы сыраҥай та күч. Алтын да берейин дезе, оттоҥ ырабас керек. Эмди Адыјокты соок төжөк сакып јат. Онын үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јуурканјабылар. Алдынаҥ төжөктиҥ соок тыныжы, үстүнеҥ — јуурканныҥ јылу тыныжы. Олордыҥ ортозында энеденҥ чыккалы јунунбаган, оҥ кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери, кендиреш куургандый, тазыражып, Адыјок јадыры. Ол түнде соокко тоҥзо, јуурканды отко кийдире теппес, нениҥ учун дезе, олордыҥ јаткан јерин бир сөөмнөҥ тереҥ казып койгон». Је түнде јаҥыс ла Адыјок анайда шыралап турган эмес, ончо јокту алтай улустыҥ балдары анайда калтыражып уйуктайдылар. «Олорды ончозын јаҥыс јерге јууп, кондырган болзо, тиштериниҥ табыштары чибизи кой јерде өрт күйүп тургандый болор эди». Адыјоктыҥ соокко тоҥуп шыралаганын автор анчадала онын түженгени (буттарын күчүктер тиштегени) ле түнде энези турала, от салып, оттыҥ јылузын ого «ууштап берип», онын буттарын јылытканы ажыра ус көргүзет. Соок јаҥыс ла ого эмес, агаштарга да, ончо тындуларга да өштү. Уйлардыҥ кажаганы «айландыра стене јок, онын учун салкын кажы ла келтегейинеҥ киреин дезе, кирер». Онын учун уйлар да соокко тоҥот.

Је «узун мойынду кыш божоды, улу јыргалду јас келди». Адыјокко сайрал келген. Ол эмди сүтке кайнаткан чомур, отко быжырган кандык јиир. Бу — јаантайын аштап јүретен озогы јокту уулчакка јаан ырыска бодолот. Је оны јас та өйинде түбек сакыйт. Уйлар «ачу-корон соокто кажаганы јок, өлөҥи јетпей кыйналган» учун көдүрткелеп калган. Оноҥ улам Адыјок кабырып јүрген уйлардыҥ бирүзи, каскак кырдаҥ тоголоноло, јадыкка кептелип, өлгөн. Јокту улуска уйдаҥ кереес не бар? Уй олордыҥ бойлорын, балдарын азырайт. Онын учун Адыјоктыҥ адазы, уйы өлөрдө, балазын калјуурып согот. Оноҥ улам «Јайлуга көчкөни» деп бажалыкта јокту Малчы уйы јок артар јеткерлү айалгага киреле, «эки тизези түрген

суудагы тал ошкош тырлап турды, кара көзиниң ичи толтыра јашту» болды.

Адыјок то, мал азырап јаткан јокту улустың балазы, үймалға кару. Олордың бойлорының үйы өлүп каларда, оның өскүс арткан бозузына ол сүрекей ачынат: «Кызыл-Кулак мөөрөзө лө, Адыјоктың көзиниң јажы тоголонып келетен болды». Малчының үйы јадыкка кебелип каларда, ол, ончозынаң озо јүгүрип барып, оны тургузарга болужат.

Адыјоктың экинчи өштүзи — көрмөс. Карангуйда јүрген озогы алтай улус кичинек балдарына көрмөстөр керегинде канча куучын айдатандар. Адыјок көрмөстиң бүдүжин де билер: «Чырайы барыңкый, јүзиниң чырыжы ээрдиң чийүзи ошкош». Оноң улам ол энезиниң чөрчөкчи карган таайын озо баштап көрмөс келген болор деп бодогон. Адазы, көрмөс айыл-јуртка кирбезин деп, түңүр тудат. Энези уулчагын кандый ла «буудактаң» айрылатан сөстөргө үредет.

Је анчадала туунының-суунының ээзи коркушту неме дежетендер: кижиге ол ачынза — јаманын јетирер, јакшызы тутса — јакшызы једер. Оның учун Адыјоктың адазы, јайлуга көчүп, каскак јерди ödөрдө, «јүзи кан јок, куп-куу болуп», туунының-суунының ээзин алкайт. Јайлуга көчүп келеле, от-ээзине бажырат. П. Кучияк, бу мыны ончозын көргүзип, озогы улустың арбүткенди научный јанынаң билбези оок балдарга кандый јаан каршузын јетиргенин айдат. «Јеткер» деп главада Адыјок агаш аразында јаңыскан артып калала, туунының-суунының ээзинең канча кире темей ле коркыган.

Адыјоктың үчинчи өштүзи — Балчак байдың көзи кылчыр Маңзу деп јакшыркак уулы. Бөрүлер балдарын бөрү кылыкту эдип үредер. Маңзу да андый јаман, шокчыл кылыкту уул. «Јайлуга көчкөни» деп бажалыкта оның јокту улуска кара санаалузы, шокчылы сүрекей чокум көргүзилген. Ондо кижи күүни јок. Оның учун Адыјок оны өштөйт. Адыјок эм тургуза байлардың күчин, јоктулар олордоң јаантайын јалтанып, коркып јүргенин билбейт. Оның учун ол Маңзуны кара санаазы ла учун көрбөйт. Је баланың санаазына учында классовый болуп өзөр өштөштиң үрени түшкени биске јарт.

Роман учына јетире бичилбеген. Ол бичилген болзо, бис оның геройының сүрекей јилбүлү јүрүмин, бу геройдың јүрүмиле кожо алтай албатының төртөн јылдаң ажыра исторический өзүмин көрөр эдибис. Романның баштапкы бажалыктары Кучияктың прозала бичиир узак бийик өзүп келгенин керелейт. Ол, мында бойының јүрүминде не болгонын ла албатыдаң көргөнин эске алынып, ончозын реалистически, бийик художественный кеминде бичиирге амадаган. Романда көргүзилген картиналар канча кирези оның бойының јүрүмиле чике колбулу болгоны керегинде көп темдектер керелейт. А. Л. Коптелов «Путь через века» деп очергинде (51 стр.) П. Кучияктың романындагы «Соок» деп бажалыкта айдылганы ончозы оның

бала тужундагы јўрўминде чын болгон деп, Кучияктыҥ куучындаганын эске алынып, айдат. А. Гарф мынайда керелейт: «Л. Толстойдыҥ «Отрочество» деп бичигинде кичинек Николенька, бойыныҥ воспитателине ачынала, ӧлӧ берзе, ада-энези канайда кородогой эди деп сананганын мен кычырарымда, оны угала, Кучияк, бу мыны Толстой сўрекей чын кӧргўскенин тыҥ кайкап, бойыныҥ бала туштагызынаҥ андый ок учуралды ол ло тарыйын куучындап берген. Кучияк бу куучынын «Јеткер» деп бажалыкта айдат».

П. Кучияк Толстойдыҥ «Отрочество» деп произведениезинеҥ кижиниҥ кандый ла санаазын, ичинде айдынганын («внутреннюю речь») тереҥжиде, чокум кӧргўзерине јакшы ўренип алган (Адыјок соок керегинде, тўҥўр керегинде, «Ӧскўзек» керегинде сананып, ичинде эрмектенип отурганы). Бу эп-аргала ол элбек тузаланат. Оныҥ кижини, не ле немени психологизировать эдип кӧргўзери тыҥыган, бытовой картиналарды художественно чокумдаары бийик ӧскӧн, тили де там јаранган. Алтай албатыныҥ оос поэзиязында да, азыйгы алтай литературада да тилдиҥ ончо эп-аргаларынаҥ анчадала сўўгени ле кӧп тузаланатаны — тўҥдештирў. П. Кучияк бу эп-арганы база анчадала кӧп тузаланып, картиналарды чокумдап илелткен кӧп јаҥы тўҥдештирўлер табат: тўнде кўйўп божогон «оттыҥ ортозында кос, алтын топчыдай, сурлап јатты»; «тышкары јаш агаштар соокко, пестон јарылгандый, тарс эдип јарылып турды», «ак бӧс курчанып алгандый, ӧлӧ уй»; «энези, такаа, балдарын канадыла јаап, карчагадаҥ бектеп тургандый, уулын адазына соктырбаска тонынын эдегиле јаап алган отурды», «узун кыштыҥ соогына ӧзӧгинеҥ ӧткўре соктырып койгон уйлар, калаҥызы јаан кижидий, буттары чалыҥдажып... бараткылады».

Кӧп сӧстӧр, анчадала диалогтор, алтай улустыҥ эрмегинеҥ чип-чике алынган: «Баланы эркелеп азыраза, јаҥыстаҥ тогус качан да болбос», «тенек кижиниҥ согужы да тенек», «бис олорло тудуш эмес», «уйларды чого айдаба»... Алтай улус эрмек-куучынында кеп сӧстӧрлӧ кӧп тузаланатан учун автор олорды диалогторго база јаантайын кийдирет: «Аш ичсеҥ, меҥдебе, атка минзеҥ, токтобо», «Сокпостыҥ токпогы јаан».

«Адыјок» — П. Кучияктыҥ калганчы прозаический произведениези. Оныла Кучияктыҥ прозаик болуп иштегени божогон. Оныҥ учун П. Кучияктыҥ литературно-творческий ижинде бу бӧлўктиҥ бир канча итогторын айдарга јараар.

П. В. Кучияктыҥ баштапкы очерктеринеҥ ала «Адыјок» деп романына јетире табынча ичкерлеп, узы јанынаҥ ӧзўп, бичип койгоны алтай литературага јаан энчи болуп артала, оныҥ оноҥ ары ӧзӧрине јолды ачып берген.

Кучияк прозаический произведениелеринде јок јерденҥ сананып тапкан шўўлтелер айдып турган эмес, јадын-јўрўмниҥ, оныҥ кажы ла келтегейиниҥ учурын чике билип алып, кычы-

раачыларга оны чынынча айдат. Оныг очерктеринде, куучындарында, «Аза-Јаланг» деп повезинде албатыныг чын јадын-јүрүми, тартыжузы, ижи, кылык-јангдары көргүзилген. Оны ончозын Кучияк улустыг художественный сүр-кеберлери ажыра көргүзет. Оныг произведениелеринде көргүзилген улус башка-башка болуп бөлинип јат: озогы байлар, јайзангдар, камдар, јоктулар, совет өйдө өскөн комсомол-јиттер, алтай үй улус, јоктуларды баштаган орус та, алтай да коммунистер, оног до өскөлөри. Олордыг кеберлерин Кучияк јадын-јүрүмде чын көргөн-уккан улустаг јурап алган. Олордыг кылык-јангдары, бүдүрген керектери, тартыжузы, санаалары јадын-јүрүмнег чике алынган. Је Кучияк бу мыны ончозын натуралистически эмес, «художественный обобщениелер» (А. М. Горький) ажыра, эг керектүзин, эг учурлузын талдап алганы ажыра көргүскен. Бу мынызынаг бис оныг творчествозыныг чындыгын, реализмин көрүп јадыбыс.

Прозала бичиири — сөслө, будук чылап, тузаланып, улустыг кеберлерин, бүдүрген керектерин, эрмек-куучындарын — ончозын јураары болгон. Фольклордо до сөс андый ок функция бүдүрет. Је проза — сөстиг јангы искусствозыныг кебери. Мында јадын-јүрүмди, кижини, ар-бүткенди, предметтерди, фольклордо чылап, јаантайын айдылар эпитеттерле, түндештирүлерле, метафораларла эмес, автор бойы таап айткан чечен сөстөрлө јурайт. Анайда сөс ажыра писатель јадын-јүрүмниг кажы ла келтегейин, ар-бүткенниг кандый ла картиназын чокум, иле, кижи көргөдий эдип көргүзет. Сөсти тегин куучын куучындап, тегин шүүлте айдарына эмес, јүзүн-јүүр картиналарды јураарына билгир тузаланып, Кучияк бойыныг произведениелериниг тилин художественный эдип јат.

Кучияк, мынайда иштеп, бойыныг авторский куучынында, је анчадала персонажтардыг эрмек-сөстөринде албатыныг да чечен, ойгор сөстөрин, фольклорный произведениелерин тузаланат. Темдектезе, нөкөрликке озо баштап сегис ле өрөкө кирерде, Керек-Јок, нөкөрлөрин көдүрип, алтай кеп сөслө айлат: «Алдырбас, туудый коозо болгончо, айакча үрен болзын». Колхозтыг председателине үренер курска Керек-Јокты ийгилеерде, ол озо баштап бararга јөпсинбеген. Учында бойыныг јастыра эдип турганын билеле, бу јастыразын түзеткен сонгында, ол бойыныг кылыгын мындый чөрчөклө јартап айдат: «Бистиг улуста чөрчөк бар. Карган айу јайзаг јанғын башкарып болбой барган. Айдарда ангдар өскө јайзаг тударга јаан јуун јууган. Бастыра ангдар јуулган, јанғыс јарганат келбеген. База катап элчи ийген. Ол, канадын јарга јайа тудуп, үргүлеп отурды. «Јуунга ненинг учун барбай отурын?» — деп оног сурагандар. «Мен түште учар аргам јок, бу јарды јемирилтпей, тудуп отурым. Мен барар ла болзом, јар јемирилер» — деп, ол айтты. Мен база анайда ок үренип болбозым, мен јокко колхоз јайрадылар деп мойношком».

Автор бу мындый фольклорный произведениелерди персонажтардың тилине тегиндӱ кийдирген эмес. Алтай улус эрмек-куучынын кеп сӧстӧрлӧ, чӧрчӧклӧ јаантайын чын теренжидип, јарандырып туратан учун, санаазын кожоңдорло айдарга сӱӱйтен учун Кучияк олорды произведениелерине киидирет. Фольклорды эптӱ, билгир тузаланганда, ол куучынды јилбӱлӱ эдет, кижиниң санаазын, кылык-јаңын теренжиде көргӱзерге болужат.

Эрмек-куучынды јарандыратан, јилбӱлӱ эдетен албатының öскö дö эп-аргаларыла Кучияк тузаланат: каткыла, кокурла, электешле, оноң до öскӧзиле. Темдектезе, «Аза-Јалангда» мындый јер бар. Кӱндӱбей, јоктулар Кӱјейге тӱниле агаш тартып иштегенин угуп јадала, Керек-Јок келерде, ого айдат:

— Мен бӱгӱн уйуктабадым. Энгирденг ала уйуктап болбодым.

— Кайтты, оорый бердиң бе? Айла бир-бирӱзин сӱӱдиң бе?

— Сӱӱгем... Карган согумды — Кӱјейди сӱӱдим...

«Темир ат» деп куучында Кичеемкей, улузы качан да автомашина көрбögön јурт јерине «темир атту» јанып келеле, бу «адын» ончо улуска көргӱзет. Машинаны эбиреде јык ла толо улус. Ол «сигналдың кнопказын базып ийди. Ичкери энгчейижип келген улус ончозы кайра болдылар. Бой-бойлорын тепсей базыжып, кыйгырыштылар:

— Ой! Ой! Мынызы канайып барды?

Кезик эр улус, араай тескерлеп, шофердоң кокур айасту сурап тургулады:

— Кичеемкей! Адыңды база эмеш киштедип ийзең».

Кучияктың прозазының художественный эп-аргаларын ончозын бис тоолобой јадыбыс. Је бу да темдектегени оның, бир јанынаң, албаты чӱмдеген поэзияга тайанып, экинчи јанынаң дезе, орус ла öскö албатылардың прозазынаң ӱренип, алтай тилде јаңгы проза тӧзӧп баштаганын көрödибис.

1937 јылда национальный театрда иштеп, Кучияк анчадала јаан ајаруны театрдың репертуарына јаңгы алтай пьесалар кожорына салган. Ол театрда тургузарга бойының «Оролор» деп куучынын инсценировать эткен, онызыла коштой көп јаңгы да пьесалар бичиген. А. Гарфтың керелегениле болзо, 1937 јылда П. В. Кучияк «Чейнеш» деп пьесазын бичиген. Азыйда национальный театрда артист болуп иштеген Н. Параев, П. Кучиякты эске алынып, айдат: «1938 јылдаң ала Кучиякла јуук таныжып алганыбыс. Мен ол јылда национальный театрга иштеерге киргем. Ол тужунда Павел Васильевич биске, алтай артисттерге, бойының «Чейнеш» деп пьесазын кычырып туратан болгон»[1]. Оның айтканыла болзо, театр бу пьесаны 1939 јылда белетеп алып, јаңыс ла Туулу Алтайда

[1] **Н. Параев.** Драматург ла артист, «Алтайдың чолмоны» газ., 1957 ј., 17 март.

эмес, је öскö дö јерлерге барып көргўскен. 1939 јылда пьеса орус тилле оныҥ «В родных долинах»[1] деп бичигинде баштапкы ла катап кепке базылган (кочўреечи Г. Павлов), эзендеги јылда алтайлап алдынаҥ бичик болуп чыккан[2].

«Чейнештеҥ» озо П. Кучияк бир канча драматургический произведениелер бичигенин бис көргönис. «Чейнеш» — олордыҥ эҥ ле артыгы. Је ол јаҥыс ла Кучияктыҥ бойыныҥ драматургический творчествозында эмес, бастыра алтай драматургияда эҥ артык произведение деп айдарга јараар.

Бу пьесазында П. Кучияк революция башталып, Алтайда Совет јаҥ тургузылган öйлöргö катап ла бурылат. Алдында бу тема аайынча оныҥ «Арбачы» деп туујызы. «Актардыҥ «ижи» деп пьесазы, «Аркыт» ла оноҥ до öскö ўлгерлери бичилген. «Чейнеш» алтай албатыныҥ јадын-јўрўминде болгон бу улујаан исторический бурулчыкты Кучияк шиҥдеп, тереҥжиде оҥдоп, ончо јанынаҥ реалистически көргўзерге амадаганыныҥ једими болуп јат.

Пьесаны алдынаҥ шиҥдеп, ол керегинде бойыныҥ јилбўлў статьязын бичиген литературовед М. Д. Бочаров ондо көргўзилген керектер кажы јылдарда öткönин сырангай чын темдектейт: баштапкы ўч действие — 1919 јылда јайгыда, Кара-Корум бийлеген тужунда, төртинчи действие — 1919 јылда кўскиде, Кара-Корум партизандардыҥ ийделў согулталарыныҥ улам јайрадылып башталган тужунда, бежинчи действие — 1922 јылда јайгыда, Туулу Алтайда јўзўн-јўўр ак бандалар оодо согулган тужунда, öдöт[3].

«Актардыҥ «ижи» деп пьесазында П. Кучияк Кара-Корумныҥ бийлери ле Колчактыҥ офицерлери «ölöрин сезип, камыкты тоноп», кызылдарга калганчы удурлаш эдерге алтай улусты черўзине мобилизовать эдерге албаданганын көргўскен болзо, «Чейнеште» ол оноҥ до озо öйлöрди, Кара-Корум бир канча бек турган тужундагызын, көргўзет. Бу öйлöрдö Россияда улу орус пролетариат, большевистский партияга баштадып, социалистический революцияны јеҥўлў öткўрген де болзо, је Туулу Алтайдагы байлар ла кojойымдар бу революция удабас ла базылар, адмирал Колчак јенгер деп, быжу иженип, бу керекке канча ла кире јömöгöндöр.

20 ле 30 јылдарда буржуазный националисттер, алтай албатыныҥ Кара-Корум тужундагы историязын öнötийин тескери көргўзип, алтай байлар ла јоктулар ортодо јаҥыс «национальный» јилбўлер болгон деп айдарга амадаганын бис, Чагат-Строевтиҥ «Кара-Корум» деп туујызын анализировать эдип тура, көргўскенибис. П. В. Кучияк, алтай албаты ортодо бойы

---

[1] **П. Кучияк.** В родных долинах, Новосибирск, 1939.

[2] **П. Кучияк.** Чейнеш, Ойрот-Тура, 1940.

[3] **М. Д. Бочаров.** Драма Павла Кучияка «Чейнеш», Ученые записки Горно-Алтайского НИИЯЛ, выпуск четвертый, 1961, 92 стр.

ол ӧйдӧ ӧскӧн кижи, писатель-реалист, драмазында керектердиҥ чыны кандый болгонын чике көргүзет.

Драманыҥ композиционный тӧс сюжеди — јокту кижиниҥ кызыныҥ, Чейнештиҥ, јүрүми. Оныҥ салымы Арбачыныйына јуук. Чейнешти, Арбачыны чылап ок, келин эдип бай апарат. Чейнештиҥ ада-энези, Арбачыныҥ ок ада-энези чилеп, алымга, јоктузына кыстадып, кызын байдыҥ билезине бойлоры бередилер. Је бу тыш ла јанынаҥ јуук сюжетный линиялар. Теренгжиде шиҥдегенибисте, Кучияк бойыныҥ драмазында сыранҥай башка сүр-кебер ле сюжетный конфликт көргүзет. Чейнеш Арбачыдаҥ көп башкаланып јат. Ол бай Козуйттыҥ уулына, Јажнайга, барар күүни јок, нениҥ учун дезе, Чейнеш оны сүүбейт, оныҥ сүүгени — Козуйттыҥ койчызы Кара. Оныҥ учун Чейнеш бойыныҥ салымы учун тартыжат. Онызыла коштой Чейнешти сүүген Кара ла Јажнай бойбойлоры ортодо Чейнеш учун тартыжадылар. Бу тартыжу учы-учында Кара Јажнайды бычактап өлтүргениле, Кара ла Чейнеш качып барганыла божойт. Бу сюжет јилбүлү де, ол туштагы јадын-јүрүмге чике келижип те јат. Сүүшкен јокту јиттерди айрылыштырып, кысты байлар блаап, келин эдип алып турган учуралдар ас эмес болгон. Је бу мындый керектер јаҥыс ла Кара-Корум тужунда эмес, ононҥ до озо өйлӧрдӧ көп болгон.

Анайдарда, драманы Кара-Корум өйлӧ не колбоштырат?

Драмада көргүзилген экинчи конфликт бар. Бу конфликт социальный болуп јат. Бу конфликте удурлашкан тӧс улус, бир јанынаҥ — Кара ла Андрей Куреев, экинчи јанынаҥ — бай Козуйт ла кojойым Песков.

«Алтай батрак Кара ла орус батрак Андрей Куреев баштапкызынаҥ ала бай Козуйтка ла кojойым Песковко удурлаштыра көргүзилет. Оныҥ шылтуунда кандый бир национальный конфликт болоры чек туура ташталган. Андый неме болордоҥ, бис, карын, јоктулар ортодо сыранҥай јакшынак интернационализм көрӧдибис»[1] — деп, М. Д. Бочаров бойыныҥ статьязында сүрекей чын бичиген.

Тӧс, социальный конфликтиҥ улузын мынайда бӧлигени — П. Кучияктыҥ, буржуазный националисттерге каруу эдип, Кара-Корум тужундагы тартыжуныҥ чынын көргүскени болуп јат. Бу тартыжуда алтайлар ла орустар табарышкан эмес, алтай ла орус јоктулар ла алтай ла орус байлар бой-бойлорына удурлашкан. Бу тартыжуда эки лагерь туружат: күчиҥ јидирткендер ле күч јигендер, базынчыктаткандар ла базыҥгандар, бийлеткендер ле бийлегендер, каранҥуйда јүргендер ле јонды каранҥуйда туткандар. Драмада көргүзилген социальный тартыжу Россияда социалистический революция

---

[1] **М. Д. Бочаров.** Драма Павла Кучияка «Чейнеш», Ученые записки Горно-Алтайского НИИИЯЛ, выпуск четвертый, 1961, 93 стр

болгонының, большевиктердиң идеялары Россияның ончо толуктарына, ол тоодо Туулу Алтайга да, јайылганының шылтуунда башталган.

Чейнеш ле Кара алдынаң бойлорының салымы учун тартыжып, бу тартыжу там ла тыңып, оның кульминациязы (эң бийик кеми) Кара Јажнайды бычактап өлтүргени болзо, экинчи конфликттиң табынча тыңып, кульминацияга јеткени — Кара ла Андрей Куреев — бир јанынаң, Козуйт ла Песков — экинчи јанынаң, черүлү јуулашканы болуп јат. Бойныныңг азыйдагы ээзин — орус којойым Песковты — орус батрак Андрей Куреев бойыныңг колыла адат, алтай бай Козуйтты оноң улам көп шыра көргөн алтай јокту үй кижи Чейнеш адат. Байларды јоголткон соңында орус-алтай јоктуларга јаңгыс јайым, јаңгыс ырыс келет.

Драмада көргүзилген бу эки сюжетный линия алдынаң тургулабай јат, олор чике колбулу. Кара ла Чейнеш бойлорыныңг сүүжи учун тартыжуда јескимчилү Јажнайды өлтүрген де болзо, је качып, кайдаар да барып болгылабас эди. Јажнайды өлтүргелектеңг озо Карага качып барар деп санаа кирип турган. Ол драманыңг баштапкы ла действиезинде Чейнешке айдат: «Мынаңг качалы! Аңдар, эликтер кижи јүзин көрбөгөн јерге качалы! Бу колдорды көрүп турунг ба?.. Олор бөкө, бек, олор јер казар, иштеер де, сени де корыыр...» Је ол тушта Чейнеш ого каруун сүрекей чын јандырган: «Сениң андый сөстөриңди уккамда, торт ло мени электеп, каткырып тургандый... Бис кайдаар качарыбыс? Бис Козуйттың чыйрак аттарынаң кайда јажынарыбыс? Олор биске једижер, бисти табар. Сени өлтүрип койорлор, мени дезе јескимчилү Јажнайла кожо јуртадып койорлор». Је революционный тартыжу Алтайда баштала берерде, мында партизанский отрядтар төзөлөрдө, бери кызылдар келерде, олордыңг качып барала, киретен јери табыла берген. Революция чек ле олордыңг ырызын корыырга келгендий. Је революция јаңгыс ла олор экүге эмес, муңдар тоолу алтай јоктуларга, алтай үй улуска ырыс экелген, революциядаң улам бастыра албатының да, алдынаң кажы ла кижиниң де салымы сыранаай кубулган.

П. В. Кучияк, буржуазный националисттерге удурлажып, озогы алтай обществодо байлар ла јоктулар ортодо кандый аайлу национальный «бирлик јилбүлер» болгонын сүрекей чындык көргүзет.

Байлардыңг лагеринде көргүзилген улус — бай Козуйт, којойым Песков, старшина Күскенек, кам Бөрөгөш, Козуйттыңг эмегени Чөөчөй лө уулы Јажнай. Драматург олордыңг сүр-кеберлерин, социально-психологический кылык-јаңдарын чындык, тереңг көргүскен.

Козуйт — Алтай ичинде јаан байлардыңг бирүзи. П. Кучияк оныңг сүр-кеберин озогы јарлу Аргымай Кулјиндий байлардаңг јураган деп айдарга келижип јат. Ол керегинде Күскенектиңг

сӧстӧри билдиртет: «Козуйттың ады-чуузы Калчак-кааңга, Кара-Корум уездке азыйдаң бери јарт эди». Кара-Корумда ол, Аргымай чылаң ок, бойының кижизи болгоны којойым Песковтың тойдо айткан куучынынаң көрӱнет. Козуйт Кара-Корумга јирме муң салковой акча болушка берген.

Козуйтты јокту улус «казыр бӧрӱ», оның ӱйин, Чӧӧчӧйди, «куйругы јок тижи бӧрӱ» деп адайдылар. Нениң учун дезе, Козуйт ачаң, улустың күчин аайы-бажы јок јип јат, кайда ла каап алар неме бар болзо, кӧндӱре ӧтпӧй, каап алат. Оның билезине одың тажып, уйлар саап, талкан эдип, тере илеп, батрак ӱй улус Ботпой ло Јалакай иштейдилер, койлорын Кара кӱдӱйт, ого јалдынып Андрей Куреев иштейле, јалын алып болбой, јӱре берген. Андый батрактар ла јалчылар Козуйтта јӱстер тоолу болгоны јарт. Козуйт олордың күчин тегиннең ле тегин јигенинең улам байыган. Ол јокту улуска сӱрекей кату, казыр. Той тужунда улус «айгырлу мал» болуп ойноордо, Козуйт, баштапкы айгырды јаратпай, кыйгырат: «Айгыр неге де јарабас!.. Ӧскӧ айгыр беригер! Бу кырчаңылу бозуны ары сӱрӱгер!» Экинчи «айгыр» болуп Куреев ойногонын билеле, ол ачынып, айдат: «Ийтти сени айгырга кем чыгарган? Тургуза ла мынаң тайыл!» Козуйт эрмектенер болзо, кем де оның эрмегин ӱзер учуры јок, ого удура сӧс айдарга кемге де јарабас, ол нени айтса — закон. Козуйттың эрмеги де јаантайын јакарулу кеберлӱ ле интонациялу: «Тӱргендей, тӱргендей арчыгар... Кебистерди, ширдектерди, кийистерди экелип тӧжӧгӧр. Мында бистиң кӱндӱлӱ айылчылар отурар. (Кыйгыла). Эй, тойдың башчылары кайда?»; «Кӱрешчилер кайда?» Козуйт бойының јуртында онча ишчилерин башкарарга, јакарарга темигип калган. Ого јалынгандарга ол «кӱндӱлӱ», «јааныбыс», «јакшылыкту айыл ээзи» деп айттырарына ӱренип калган, ӧскӧ сӧстӧр угарга кулагы ӱренбеген.

«Айыл ээзи кандый — билези андый» дегенинiң бирӱзи болуп, Козуйттың ӱйи де, уулы да, ого темежип, кезикте оноң до ары казыр болот. Чӧӧчӧй бойының батрактарын аайы-бажы јок көп иштеттирет, кӱӱни јеткенче айткылап та, согуп та алат. Чӧӧчӧй керегинде Ботпой айдат: «Ол аракылап ийгенде, эмеш уйуктап алала, бакпырына бисти соготон». Ботпой ло Јалакай тойдо Чейнешти кӱндӱлеп кожоңдогылаарда, Чӧӧчӧй адылат: «Мында кожоңдойтон јӧпти слерге кем берген?.. Ары тайылыгар! Эдетен неме слерге табылбады ба?..» Јажнайды Кара база «ач бӧрӱ» деп айдат. Ол јаантайын камчылу јӱрер, согуп аларын согуп алар, айткылаарын айткылап салар. Чейнешти Карага кожуп кӱнӱркеп, ол оны көргӧндӧ лӧ, согужат, Чейнешти де камчылайт.

Је Козуйттар ончозы јаантайын казыр бӧрӱлер болзо до, кезикте олор тӱлкӱдий куурмакчыл да боло бередилер. Анчадала Козуйт бойы сӱмелӱ куурмактанып, улусты мекелеп, билдиртпезинең ныкып, јаба базып, бойының колына кийдирип

алат. Оның бу кылыгы Содонды ла оның ўйин Баланканы канайда мекелеп салганынаң јакшы көрўнет. Чейнешти уулына экинчи келин эдип аларга амадап, ол озо баштап Содонго килеген кижидий кылынат. Содон айдат: «Козуйттар минерге тудуш ат беретен. Ол арба берген, кийим берген, ödўк те берген, олор ончозы эски де болзо... кödўрезин кайра төлööргö баштың чачы да јетпес!» «Кызың бербе» деген Куреевке ол база анайда ок каруун јандырат: «Козуйттар ончозын келиштире јакшы ла бўдўргилеп јат. Кудалар ийген, аракы көп экелгендер, бойлоры кожо ичкен. Бу менинг ийинимдеги эски тон — база олордың»... Драматург Содонның эки такып айткан репликазына «эски» деген сöсти кийдиргени тегиндў эмес. Кырс бўткен Козуйт Содонго сый берзе де, кереги јок, эски немелерденг берет, бойына јаан чыгым этпей, Содонды јöпкö кийдирип аларга амадайт.

Чейнешти апарар кўнде көп болушчыларлу келип, Содонды кödўрип, јаан тоop тургандый кылынат:

«К о з у й т *(тажуурды Содонго берип)*. Тостың кыбындый, торконың јигиндий, кайран төрööндöрим. Эреп койгонын сойорго јакшы, эрмектежип койгонын аларга јакшы деп, бис келдибисти сурап јўрген эдибис. *(Мўргўди)*. Албаты башкарган јайзаңгыс, айла, кўнле билишкен камыбыс, бисти ödўктеп, тондоп кийиндирген кojойымыбыс Иван Пантелеевич — ончобыс слерди кўндўлеп келдибис.

Содон, колы тырлажып, Козуйттың тажуурын алды.

К ў с к е н е к *(Содонго)*. Чык дезе — ийтке бодолду, кир дезе — кулга бодолду јўрген эдибис. Албаты башкарган јамылу да болзом, ада-öбöкö јаңгыла слерге мўргўўр учурлу.

С о д о н. Слер мени öйинеңг öткўре кödўрдигер, мен слерге мўргўўр учурлу. *(Мўргўди)*.

Ч ö ö ч ö й. Јаагыбысты ачып, јамандажарга јўрген эмес, колыбысты сунуп, согужарга јўрген эмес. Ўргўлјининг ўч ўйеге, төрбölјиннинг төрт ўйеге ырашпас төрööндöр болорго ўренген эдибис.

Б а л а н к а. Айтканыгар алтыннаң баалу».

Козуйттың, Кўскенектинг, Чööчöйдиң бу сöстöри акту јўректең, санаадаң айдылган эмес, озогы куданың чўм-јаңы аайынча айдылган сöстöр. Олор бойлорының кереги сöс јок бўдерин ажындыра билет. Олордың эрмеги мындый учурлу: слер јабыс, јокту да болзогор, је көрзögöр, бис слерле тўнгей улус чылап эрмектежедис. Је Содон ло Баланка олорло тўнгей эмези тургуза ла билдире берет. Онызы Содоннының сöстöринең көрўнет: «Слер мени öйинеңг öткўре кödўрдигер (!), мен слерге мўргўўр учурлу». Содоннының айткан сöстöри куданың јаңына чек келишпейт: ол јокту, јабыс, кыстаттырган кижи болгоны көрўнет. Чööчöйдиң сöстöрине Баланка база јалынып, кыскарта каруу берет: «Айтканыгар алтыннаң баалу».

Козуйт бойының амадузына једерге, Содонго болужаачы да

болот: «Кўндўлў кудам! Аттар керек болзо — одорында кабыруда туру. Акча керек болзо — айылымда кайырчактың какпагын өрө көдўрип јады. Менің јуртым, менің јерим бўгўннең ала ошкош ло сенийи. Не керек — чике айт». Кўскенек Содонды Козуйтка төрөөн боло берзе, бир јылга каланнаң айрыыр деп айдат, кам Бөрөгөш азыйда камдаганы учун тарту албаска сөзин берет. Чөөчөй Баланканы ижендирет: «Мен ўч кысты эрге бердим... эки уулды айылду эттим. Ончозына мен јакшы эне болгом. Чейнешти көстиң одындый чеберлеерим, чымалыга тиштетпезим». Бу ончо сөстөргө, көдўрўге бўдўп, Содон ло Баланка олорго балазын бергилейт. Је Козуйттың, Чөөчөйдиң, Кўскенек ле Бөрөгөштиң мекези удабай ла билдире берген. Чөөчөй, Чейнеш олордың колына кирген соңында, уулын оны кату тударына ўредет, бойы да ого кизирейт. Козуйт, тойдың кийининде Содоннын айылына келип јўрўп: «Кыш келгелекте, печке јазаарга керек деп эрмектенген... Былтыр бөрў јиген адын эрмектенген»... (Бөрў јиген ат учун Содонды печке јазап берзин деп айткан). Кўскенектиң молјузы, база темей болуп, удабай ла «Кара-Корумның бийи калан төлөйтөн өйи јеткен деп јўрген...»

Козуйт — алтай бай. Је ол јаңыс ла алтай јоктулардың кўчин јиген эмес, орус та батрактар ого јалданып иштеп, јалы учун нени де алып болбой, куру калат. Той тужунда Андрей Куреев ого айдат: «Слер, господин, менің иштеген јалымды берер учурлу эди. Айса болзо, бўгўн байрам шылтуунда төлөөрзөөр эмеш пе?» Козуйт, оны электеп, каткырат: «Мен сеге кече айткам: мен сеге төлўлў эмес, сен меге төлўлў... Кабырганг сынгалакта, тиштериң оодылгалакта, ары тайыл!»

Драмада Козуйтла коштой орус бай — кojойым Песков — көргўзилет. Олор экў тегиндў нөкөрлөр эмес, албатыны тоноп алары јанынаң нөкөрлөр. Песков, городто јадып, бойының хозяйствозында орус батрактардың кўчин јийт. Онызы Андрей Куреевтиң ого айткан репликазынаң билдирет: «Мен слердиң айылга батракка јўрген де болзом, је сени төрөөним деп санан-бай да турум». Куреев Козуйт ла Песковты бой-бойлорынаң ылгаштырбайт: «Кулак-байлар кайда да тўңгей ле. Олордың ончолорының азулары узун. Мен бойым олорго јети јыл батракка јўргем, ол азулардың курчын јакшы билерим».

Песков кемниң кўчин јиирин, кемди мекелеерин — орус јоктуларды ба айла алтай јоктуларды ба — Козуйт чылап, база ылгаштырбайт. Ого астам ла болзын. Оның учун ол, Содондый анчыларды кетежип јўрўп, «сўртўп береле, сўрўп алат». Песков албатыны тоноп, алтай байлардың болужына тайанат, байлар дезе оның болужыла тузаланат. Оның учун Козуйт ла Песков бой-бойлорын албаты ортодо көдўредилер. Козуйт Содонның айылына бararда, Песковты кожо кычырат, оны «бисти ёдўктеп, тондоп кийиндирген кojойымыбыс Иван Пантелее-

вич» деп адайт. Той тужунда Песков, Козуйтты көдүрип, улуска кыйгырат: «Бистинг күндүлү Козуйтка — ура!»

Козуйт ла Песковтынг јилбүлери јанғыс болгон учун, Кара-Корум, Колчак олорды корыган учун, олор экү бу контрреволюционный башкартуга болужадылар, албатыны бойлорына ээчий кычырадылар. Песков тойдо јуулган улус алдына куучын айдат: «Карындаштар! Мен — орус кижи, орустыйыла ок слерге бүгүн айдып турум: јакшылыкту айыл ээзи Козуйттынг күндүзине алкыш болзын, слердинг айылыгарга алкыш болзын. Мен слердинг ийдегерди, эпчилигерди көрдим. Слер — бөкө бүткен албаты. Калчак каан учун анайда ок туружыгар. Россияда кызылдар актардынг черүзине эбиреде темир курчуула курчаткан, олордынг күндери тоолу ла арткан. Бистинг Калчакка кызылдарды јок эдерге болужалы. Слер ончогор сүүген Козуйт Кара-Корум управаныңг јуу керегине болуш эдип јирме мунг салковой берди. Мен, орус кojойым, база анча ок кире сыйлап турум...»

Учында, Кара-Корумныңг ла Колчактынг башкартузы ангтарылган сонгында, олор экү бир банда төзөйдилер, кызылдарга удурлажадылар.

Козуйт ла Песковтынг лагеринде волостной старшина Күскенек туружып јат. Күскенек — Кара-Корум управаныңг кижизи. Ол ажыра П. Кучияк Кара-Корум кемниңг јилбүлерин корыганын чике көргүзет. Күскенек јокту албаты учун качан да турушпайт, ол Козуйттый, Песковтый байлардынг болушчызы. Күскенек Кара-Корумныңг кату јангы аайынча улусты чыбыкла, түрмеле кезедет, Андрей Куреевти байларга удурлашканы учун солдатка ийет. Је алтай албаты Кара-Корумды да, онынг старшиназын Күскенекти де тообойт. Онызы Куреевтинг ого айткан сöстöринең јакшы билдирет!

«К у р е е в *(каткырып)*. Ээ чаалда, бартылдууш ла база сен, улу бий, ак каан! Кыйгырып турунг, не керегинде болгонын — бойынг да билбей јадынг. Улус та сени коомой угуп јат. Сен јалкындый коркушту деп бодоп турган болорынг? Бир де кичү сүреенинг јок. Сен јескинчилү!..» Кара-Корум антарыларда, Күскенек, албатынынг некелтезинең коркып, база бандага кожулат, оноң гран ары јаар качат.

Бöрүлердинг лагерине камды да кожуп көргүскени јолду. Бир јанынаң, ол бойы да тонокчыл: Содонды түреткен, јоксыраткан. Онызы Бöрöгöштинг бойынынг да репликазынаң билдирет: «Бооро камдаган тартуны мен некебей, база таштап турум». Је мында Бöрöгöш Содонго калганчы катап камдаганы керегинде айдат. Содоннынг бойынынг сöстöринең дезе Бöрöгöш ого алдында да көп катап камдап, тайылга эткени, тарту алганы билдирет: «Мени балдарымнынг ооруузы түретти. Алты бала өлгөн. Калганчы малымды тайдыргам. Бу кудайлык адайыбыс оны билетен». Экинчи јанынаң, Бöрöгöш — байлардынг база бир болушчызы. Ол јоктуларды бойлорынынг салымына ко-

мудабазын, санааркабазын деп ўредет: «Канайдар, Содонды кудай бойы јокту эдип јайаган...» Бөрөгөштиң сўр-кеберин Кучияк сатирически эдип сыранғай чокум көргўскен. Јон орто-до ол «кудайлык ада», «айла, кўнле билишкен кам» деп ада-лып јўрет, «мениң јакаруум кудайдыйыла тўнгей», деп бойы айдат. Је бу — оның тыш кебери. Бөрөгөштиң ичин көргөнисте, ол — сўрекей быјар кижи. Козуйт онызын јакшы билер, је Бөрөгөш ого тузалу кижи болгон учун, бойына јууктадат. Кам-ды контрреволюционный лагерьге кожуп, автор бу лагерьдиң кара-боро учурын там ла чокум илелтет.

Драмада байлардың лагерине удурлаштыра јокту улустар көргўзилет. Олордың озогыдаң бери јадынының айалгазын драматург сўрекей чындык ла толо көргўскен. Драманың баш-тапкы ла действиезин озогы кожонгноң башталат:

Кадынды төмөн кас келди,
Канадыныҥ төзи бош келди.
Кырлу Алтайды көргөмдө,
Кара көзиме јаш келди.

Бу кожонгды јокту алтай албаты чўмдеген, ондо бойының учы-кыйузы јок шыразы керегинде, карыгып јўргени керегинде айткан. Оныҥ кўўзи де коо, кунукчыл. Драмада бу кожоҥ увертюра (баштанғызы) аайлу угулат. Ол драмада кандый ја-лын-јўрўм, кандый улус көргўзилетенин ажындыра јартап тур-гандый.

Кожонгды Козуйттың батрагы Јалакай, байга одын терип јўрўп, кожонгдойт. Ол бу јаны ла байдың эмегенине. Чөөчөйгө, аайы-бажы јок соктырып алган. Кожонгды божололо, Јалакай јадыкка отурып, айдат: «Ой, сызын кайдайын! Шилемир тижи бөрў — Чөөчөй!... Көзимниҥ јажын кем көрөр? Комудалымды мен кемге айдарым?.. Мениҥ ада-энем база бу јадыктый, јерде чирип јадылар. Јаҥыс кызы бу јарыкта канайып јўргенин олор билбес... Олор нени де билбей јат!..» Је Козуйттың јўртында јаҥыс Јалакай андый јўрўмдў эмес. Оныҥ экинчи батрагы, Ботпой, Чейнешке айдат: «Албатыныҥ кеп сөзин билбейтен бе-диҥ: эликтиҥ мойынын ок кезетен деген. Тили јўгўрўктер айт-кылап алат бисти, колы энчикпестер согуп алат бисти». Козуйттың кой кўдўчизи Кара бойыныҥ јўрўмине комў-дайт: «Агаш-таштарла, койлорло мен узак тўшке куучында-жып јўредим, а улустарла каа-јаҥыс ла куучындажадым». Јалакай ла Ботпойды, батрак кыстарды, Чөөчөй јаантайын «бакпырына» согуп алып тургажын, Кара, уул да батрак, сок-тыртпай артпайт. Ол, койын кырда таштап, кобыга улусла эр-мектежип аларга тўшкен учун байдың уулы Јажнай оны да камчыла согот.

Мындый кыйындў, шыралў јўрўмли јаҥыс Козуйттың кулга тўнгей ишчилери јўрўп турган эмес. Ого јалчы болбой до јат-кандар, оноҥ экономически камаандў болуп, кўчин тегин бе-рип, сыранғай јокту јададылар. Содонның ўйи Баланка бойы-

ның јўрўми керегинде ачу-коронду комудайт: «Бу јарыкта бежен јылга јуук јўрдим, бу колым канча тон, кејим көктөбөди болбогой — ончозы ла улуска, бойымда дезе кийер де неме јок». Баланка, јажына ла иштеп, јўрегинде ачу-короның, Јалакай чылап ок, кожоңы ажыра чыгара айдат.

Койдың кату терезин
Јымжак эткен күч колым.
Курсактаң аштап өлбөскө
Иш бўдўрген күч колым.
Өлдөң калың булгайры
Кејим эткен ус колым.
Өзөгим куру јўрбеске
Курсак тапкан ус колым.

Оның азырап алган кызы, Чейнеш, «кышкыда бутка јылу ук болзын деп јоктулардың кийизин» — ойогот — белетеп јўрет.

Содон бойы, јаантайын ангдап, мал азырап, хозяйствозын кичееген. Ол ижиле јөөжө таппайтан эмес, табатан кижи. Је бу јөөжөзи оның колында качан да токтобойтон, суу чылап, ага беретен. Оны кам да тўреткен, калан да јаба баскан, бай да јаантайын алымдап, тоногон, којойым да истеген. Содон хозяйствозын өрө көдўрип аларга канча ла чырмайза, неме болбогон. Учында ол кызы јакшы јатсын деп сананып, оны Козуйттарга берерге јөпсинет. Је бу да ижемји темей болуп калган. Содон, јўрўмнең чек чөкөнөлө, учында ачынып, айдат: «Өлөр керек — бистиң ырызыбыс ол».

Драмада байлар ла јоктулар јаңыс ла сыраңай башка социальный айалгада јатканы аайынча удурлаштыра көргўзилип турган эмес, је моральный да јанынаң удурлаштырылат. Байлар лагеринде улус јөөжөгө ачап, кырс, казыр, куурмакчыл, аракызак, быјар, керишчең, согушчаң болгожын, јоктулар јанында көргўзилген улус сўрекей јарык, ак-чек санаалу болот. Олорлы јураарына автор кижини сўўген бастыра ийдезин берген. Оноң улам кычыраачылардың (ол эмезе көрөөчилердиң) јўреги олорго тартылат. Јакшы улус коомой айалгада базынчыктатканы произведениениң конфликтин там ла курчыдып, драматизировать эдет. Андый улус, анчадала јоктујиттер — Чейнеш, Кара, Ботпой, Јалакай, Андрей Кураев болодылар. Ботпой ло Јалакай, өскўс-јабыс јўрзе де, көп кыйын көрзө до, је кижи јўрегин качан да јылыйтпагандар. Олор Чейнешке килейдилер, ого тойдо, карыксынбазын деп, кожоңдоп бередилер, неле де болзо, болужарга белен. Јалакай күч јўрўмге бир канча карыксынып јўргежин, Ботпой дезе мындый да јадында ар-бўткенди, јўрўмди, албатының чөрчөктөрин, кожоңдорын сўўйт, бойы омок то, кокурчы да јўрет. Баланка оны неденг улам айылдап јўрўң деп сураарда, ол каруун јандырат: «Борсукта да јыл бажында бир күн байрам бар деп айдыжатан эмес пе?.. Анайда ок мен»... Бойының кокурчызы керегинде ол айдат: «Тоным јыртык та болзо, сагыжым бўдўн

эмей». Бу эки кыс — байлардың тырмактарына каптырган улус. Јалакай бу тырмактардаң айрылып болбогон, оның јӱрӱми трагически ӱзӱлген. Ботпой, кызылдар келерде, Козуйттардаң качып чыгып, Кара ла Чейнешке кожулып, ырызын тапкан.

Је драманың эң ле толо көргӱзилген положительный геройлоры — ол Чейнеш, Кара, Андрей Куреев, Содон, Баланка. Бу сыраңай башка-башка сӱр-кеберлӱ улус.

Олордоң төс героиня — Чейнеш. Драманың сюжеди аайынча тартыжу оны эбиреде, ол учун ӧдӱп јат. Козуйттар оны келин эдип апарарга албадангажын, Чейнештиң јанында турган улус эки бӧлӱкке бӧлинип ийген: бир јанынаң — оның адаэнези, экинчи јанынаң — Кара ла Андрей Куреев. Бу эки бӧлӱк улус јаңыс ла Чейнешти Козуйттарга берер бе, бербес пе деп сурак аайынча аңыланган эмес (бу драмада частный сюжет), је революцияның ӧйинде эки јолло революцияга ла Совет јаңга келген улус.

Драманың геройы Кара бойы да, бу эки бӧлӱк улусты аңылап, Содонго айдат: «Мен јалынчактардаң эмес». Баланка каруун јандырат: «Куреев база јалынчактардаң эмес болгон, солдатка апаргыладылар». Кара, бойын ла Куреевти «јалынчактардаң эмес» деп адап, бойының јолын аңылаганы јарт. Бу — революцияга, Совет јаңга баратан чике јол. Андрей Куреев ле Кара Чейнешти Козуйттарга бербес учун тартыжадылар, је јаңыс ла Кара оны сӱӱгенинең улам эмес (онызы јаан учурлу мотив болбой кайтсын), онызыла коштой олор. Козуйттарды бойлорының классовый ӧштӱлери деп јакшы оңдоп, удабас ла олорло тартыжар ӧй келерин билип турганынаң улам.

Андрей Куреев Туулу Алтайда большевистский идеялар јайган, революция ла Совет јаң учун агитация ӧткӱрген, алтай јоктуларды классовый тартыжуга кӧдӱрилерге белетеген орус батрак болуп јат. Бу сӱр-кебер јок јерденг сананып табылган эмес. Андый большевиктер эмезе большевистский кӱӱн-санаалу ишмекчилер, батрактар азыйда да Туулу Алтайда бар болгон, је анчадала 1918—1919 јылда көптӧп келген. Онызы, темдектезе, мындый да документтеңг иле билдирет. 1919 јылда 12 июньда Каракорум-Алтайский уездтиң 1-кы районының милициязының начальниги јурттардың старосталарына мындый приказ таркаткан: «Кезик јерлерде большевиктер јон ортозына јӱрӱп туру деп табыш угулган учун, деремнелер сайын большевиктерди кетеп турзын деп јакарып јадым. Андый большевиктер табылза, тургуза ла меге телеграфла јетирзин, телеграф јок јерлерденг нарочныйларла јетирзин»[1]. Андрей Куреев — андый большевик эмезе большевистский кӱӱн-санаалу

[1] Борьба трудящихся Горного Алтая за установление Советской власти. Горно-Алтайск, 1957, 19 стр.

улустың бирўзи болгоны јарт. Андрей Куреев алтай јоктулар ортодо эң ле тоомјылу кижи болуп јат. Бу тоомјы ого, бир јанынаң, ол бойы да јокту јатканынаң, экинчи јанынаң, ол сўрекей јакшы кижи болгонынаң улам келет. Је Кўреевтиң алтай јоктуларга анчадала јарап турганы ол јаантайын јоктулардың адаанын алып турганы, байларга јалтанбай, удурлашканы болуп јат. Куреев алтай јоктуларга кандый сөстөр јайып турганы драманың баштапкы ла действиезинең билдирет. Кара Чейнешке айдат: «Мениң нәјым... Андрей Куреев меге актардың јаңгы, Калчак кааннын јаңгы удабас ла јок болор деп айткан... Биске дезе тўжинде де көрбөгөн јўрўм келер деген»... Оның соңында бойының адынаң кожот: «Удабас ла кўкўрт болор. Јалкын чип-чике Козуйттардың айылына тўжер». Экинчи действиеде Содонның айылында Андрей Куреев бойы көрўнет. Куреев бери азыйда да көп катап кирип туратаны, мында ол бойының кижизи, Содонның нәјызы болгоны оның кирип келеле, айткан баштапкы ла сөстөринең билдирет:

«К у р е е в. Тирў кижиниң канын ичер јаң кайдаң келген?

С о д о н *(чочып)*. Кем ичип јат?

К у р е е в. Старшина Кўскенек ле кам Бөрөгөш, база кожойым Песков келгилеген. Олор Караны агаштар ортозынаң тудуп алала, арай өлтўрбегенче чыбыктадылар...

С о д о н. Неден улам?

К у р е е в. Олордың айдыжып турганыла болзо — Кара кече кедери аркада Јажнайды сабаган...»

Бу сөстөрдөң Куреев, алтай јоктулардың адаанын алып, байларды бурулап јўргени јарт көрўнет. Ол Содонның айылында бойының санаазын јажырбай, чыгара айдат: «Кулак-байлар кайда да тўңгей ле. Олордың азулары узун... Ол азулар удабас ла кургак јалбыракты оодылар». Содон кызын Козуйттарга берерге турганын Куреев чек јаратпайт: «Кўндўлў нәјым Содон, кызынды Козуйттарга не керек бередиң?» С о д о н: «Баштаң ажыра алымга тўшкем. Кара-Корумга калан төлөбөгөм. Э-э, нәјым, колым сўрекей кыскачак». Куреев онына јөпсинбей, јартайт: «Чын эмес. Бистиң колыбыс — сырангай ла кўчтў колдор».

Куреев, «јалынчак эместердиң» башкараачызы, байлардаң бир де эмеш јалтанбайт, олор кандый улус болгонын көзине айдат. Содонның айылына Козуйт, Песков, Кўскенек, Бөрөгөш келгилеерде. Куреев олорго удурлажарынаң калбайт. Песков оны көрўп ийеле, шоодып айдат: «Байадаң ла өскө јыт јытанып турган. Андрей мында турган эмтир...» Куреев сөскө кыстырбайт: «Слер чын айттыгар... Мен слердиң айылга батракка ијрген де болзом, је сени төрөөним деп сананбай да турум». Песков ого јудругын көдўрет: «Мының ууры канча болгонын сен билгедий эдиң». Куреев согужарынаң да јалтанбайт, бойы удура јудругын көргўзип, «сен мыны јытап көрдиң

бе?» — дейт. Куреев Содоннынг айылына келген бу ончо улусты «бӧрӱлер», «казыр аңдар» деп јӱзине айдат. Содон олордынг экелген аракызынаң ичижип ий деерде, Куреев каруун јандырат: «Бис экӱ, Содон, бир-бир тушта ичерибис, бу господаларла мен качан да ичпегем, ичпезим де». Экинчи катап Куреев олорго той тужунда удурлажат. Ол Козуйтты «тонокчыл», Песковты «чочко», Кӱскенекти «јескинчилӱ», «бартылдууш» деп айткылайла, оныңг учун солдатка айдаттырат.

Драмада Куреев, кызылдар јеңгерине бойы акту санаазынаңг бӱдӱп, ончо улусты бӱдӱмјилеп турган кижи болуп кӧрӱнет. Ол кайда ла болгондо, бу јеңӱге јӧмӧйт. Бежинчи действиеде Куреев кызыл отрядтыңг командири болуп јуртка ойто бурылат, оныңг отряды Козуйттыңг ла Песковтыңг бандазын оодо согот.

Куреевтиңг алтай јоктулар ортодо большевистский агитациязы тегин калбаган. Оныңг чике јолыла оны ээчий алтай батрак Кара барат. Андрей Каранынг эңг ле јуук најызы. Бу најылаш јаңыс ла олор бойы-бойына кылык-јаңыла јарап турганынаңг улам эмес, олор экӱни бирлик революционный амаду бириктирет.

Кара — сӱрекей јакшы уул. Ол шоорчы да, кожоңчы да. Чейнешти сӱӱп, ого кӱндӱ эдип, јаңы кожоңдор чӱмдейт. Оныңг сӱӱжи јаркынду, ару, је бу сӱӱшти байдыңг уулы, Јажнай, бӱрӱңкӱйледет, буудактайт. Бу сӱӱжи учун ол чыбыктадат та. Кара Козуйттарга јаңыс ла сӱӱген Чейнежи учун удурлашкан эмес (бу оныңг алдынаңг бойыныңг удурлашканы). Андрей Куреев оны јадын-јӱрӱмди тереңг оңдоорына, байлардыңг кулданыжын билип аларына, албаты учун тартыжарына ӱреткен. Куреев ого јаан ийде-кӱч берген. Оныңг учун Кара байларга удурлажат, байдыңг уулына колын кӧдӱрерге де јалтанбайт. Козуйттар оны јуртынаңг сӱрӱп ийгилеерде, Кара Содонго айдат: «Олор чын эткен деп бодоп турум, онызы мениңг ырызым болды». Кара-Корум бийлеген ӧйлӧрдӧ Кара алтай јоктулар ортодо јаан тузалу иш ӧткӱрген: ол Куреевтиңг большевистский сӧстӧрин албатыга јайган. Онызы анчадала Содоннынг айылында болгон мындый эпизодтоңг јакшы билдирет.

«К а р а. Андрюша — эр де эр болгон. Јалакай нӧкӧрим... Бир тушта туштажарыбыс та јок? Мен оныңг керегинде бир кожоңг чӱмдегем... Угугар, Содон таай. *(Кожоңдоды.)*.

Кара-боро ол адым,
Мен кӧргӧнчӧ, семис јӱр.
Кару најым Андрей,
Јӱрегиме кӱйӱп јӱр.
Эмили тату кузукты
Бир тужунда чертели.
Эзен-амыр туштажып,
Алтын сӧслӧ куучындажалы!

С о д о н. Кандый куучын?

К а р а. Алтынду, Содон таай... Андрейдиңг куучыны качан да алтын сӧстӱ болотон. Оныңг меге айтканы болзо — Калчак

каан, Кара-Корум јажына турбас... Удабас јанг öскö болор — албатыныҥ. Ол јанг учун большевиктер тартыжып туру деген...

Содон (*коркып*). Ара-ай! Андый немени айдарга јараар ба?

Кара. Андрейдиҥ айтканыла болзо, бу керекти кödўре јерге, кайда ла јокту улус јаткан јерлерге айдар учурлу».

Революционный тартыжу Алтайдыҥ тууларына једип келерде, Кара, кызылдарга кожулып, кайучылардыҥ командири болуп, јаҥыс ла бойыныҥ ырызы учун эмес, бастыра албатыныҥ јайымы учун тартышкан.

Андрей Куреев ле Кара революцияга чике јолло келгилегежин, Содонныҥ ла оныҥ ўйининҥ, Баланканыҥ, јолы кўч, köп буудактарлу, арылык-берилик јайылышту болот. Содон ло Баланка köп конок конгон, јаш јажаган, бу нени ле körгön, укkан, билген улус. Је олордыҥ билгени — озогы јадын-јўрўм. Олор бу јадын-јўрўмди узак öйгö шиҥдеп, мындый шўўлтеге келген:

«Содон. Кара, јаҥмыр ийзе — теҥери табы; карама јокту-ны јаргылаза — јайзаҥдар табы.

Баланка. Баатырла беришпе — будыҥ сынар, байды јаман айтпа — кардыҥ торолоор».

Оноҥ улам олор байларла тартыжудаҥ чек мойноп, јалынып ла јўредилер.

Баланка, јажына јоктуга бастырган кижи, Козуйттар оныҥ кызын кудалаарда, керек лезе сўўне де берген. Ол мойноп турган Чейнешке айдат: «Тенек сен! Јоктулардыҥ кыстарын байлар кудалап турганын köп körдиҥ бе? Сен сўўнер учурлу. Öскö јоктулардыҥ кыстары сеге кўйўҥгилеер...» Баланка кызыныҥ бойыныҥ кўўнин, öскö кижини сўўгенин озогы јаҥ аайынча керекке де албайт. Чейнеш энезине Солоҥы деп кыс ла Тенек деп јокту уул бой-бойлорын тыҥ сўўгени керегинде, је Солоҥыныҥ ада-энези оны албанла байдыҥ уулына јажына шырага берип ийгени керегинде чörчök айдарда, Баланка ўшкўреле, карууп јандырат: «Канайдар, кыс болуп бўткенде». Кыс кижи бойыныҥ кўўниле кижиге барар учуры јок. Кызына кайда јакшы болорын ада-энези ле билер аргалу, јаш кижи онызын онгоп болбос деп сананат. Баланка, балазын тыҥ сўўп, оны Козуйттарга ырыстуу јўрерине берген. Је учында körör болзо — ол Чейнешти кыйынныҥ бойына сугуп салтыр. Оны билген соҥында Баланка кородойт: «Чейнежим! Мениҥ эрке кызым! Мен сеге неле болужарым?.. Бу колдорым кöктöörgö билер, тере илеер, каптар тажыыр, таштар... је олор сени корулап болбос. Јокту мениҥ Чейнежим! Јалынып јўр..» Учында, Јажнай Чейнешти камчыла сокконын, öлтўрерге сананганын угала, энезиниҥ де јўреги атыйланып чыккан. Оныҥ учун, Кара Јажнайды бычактап ийерде, Баланка кенетийин сўрекей катуу айдат: «Ийтке ийттиҥ öлўми!» Учында, кызылдар јеҥген соҥында, Кара ла Чейнеш ырысту боло берерде, Баланка, азыйдагы јастыразын эске алынып, олорго айдат: «Слер,

менинг кару балдарым, менинг эрке Чейнежим, мен тенектинг бир јаманым ташта»... Је Чейнеш, эмди јадын-јўрўмди јакшы билип алган кижи, энезине каруун јандырат: «Бу керекте слер бурулу эмес... Ол туштагы јадын андый болгон».

Содон — база јалынчак кижи. Ол база Козуйттардынг мекезин чынга бодоп, кызын олорго берерге јöпсинген. Је Баланкаданг, јööжöгö тартылган кижиден, Содон бир канча башкаланып јат. Ого Чейнешти Козуйттарга берерге сўрекей ачу, Чейнешти албанла апарып турганы оныг öкпö-јўрегин ангдандырат. «Канайдар да аргам јок... Кайран менинг Чейнежим, канайдар да аргам јок...» — бу Чейнешти апаргылаар туштa Содонныг айткан калганчы сöстöри оныг бастыра кўч айалгазын чокум јартап јат. Је Содонныг јўрўмин там кўч эткен энг ле јаан тутак — ол революция ла Совет јанг учун тартыжуга кöдўрилбегени, бўтпегени. Кара кирелў бийик öспöгöни болуп јат. Кара ого Андрей Куреевтинг: «Удабас ла јанг öскö болор — албатыныг» — деген сöстöрин айдарда, Содон сўўнеле, ўйинеng сурайт: «Сенде ачу суу бар эмеш пе?.. Бис Карала экў ичели...» Је Содон бойы бу јанг јенгери учун эрчимдў тартышпаган. «Колым сўрекей кыскачак», «менинг колым дезе бир кўчўк те тумчалап тутпаган» — деп, ол тартыжуданг туура артып калган. Оныг бу коркунчак позициязы учында Содонго трагически айланат: оны Козуйттар албанла кожо апарадылар.

Драманың тöс героинязы — Чейнеш. М. Д. Бочаров бойынынг öрö темдектелген статьязында бу сўр-кеберди чын онгдоп анализировать эдет. Чейнеш — озогы јўрўмде тууразында турган пассивный алтай ўй кижи эмес, ол эрчимдў (активный) тартыжаачы. Је озо баштап ол бойынынг ла салымы учун тартыжат. Айла бу тартыжуда ол јенгер бе, јенгбес пе — алангзулу болгон. Чейнеш оныг ада-энези оны Козуйттардаng корып болбозын билет. «Бистинг ада-энелерис бойынынг балдарына коручылар эмес. Байлар ла јайзангдар бистинг ада-энелеribистеng коркыбайдылар» — деп ол бойы айдат. Оныг сўўгени Кара оны качалы деп кычырат. Је качып, олор, кайдаар да барып, јажынып болбозын Чейнеш база јакшы билет. Мындый айалгада ого јанғыс ла јалынары арткан. Анайда ого ада-энези де айдат. Је Чейнеш, бойынынг сўўгенинеng айрылып, көрöр кўўни јок кижиле јуртаарга качан да јöпсинбес кижи. Ол оныг ордына торт öлöргö јöпсинер. «Адам, колынг тырлашпаза — курч бычагынгла менинг јўрегимди öткўре сай. Мен Јажнайдынг ўйи болбозым...» — деп, ол айдат.

Чейнеш акту бойы учун тартыжуда јенгў албайт. Оны Козуйттар албанла апаргылайт. Учында Кара Јажнайланг öчин алган да болзо, је бу керек ошкош ло олордынг јенгўзи эмес, олор ошкош ло Козуйттардынг колына кабылар эди, экилези тўрмеге барар эди. Тартыжуныг чындык јолына Чейнеш, учында ла кирет. Бу тартыжу — бастыра албатыныг јайымы, ыры-

ры учун тартыжу. Јаңыс ла ол ажыра Чейнеш бойыныҥ да ырызына јединет. Чейнеш революционный тартыжуда албаты керегине туружатан кижи, сельревкомныҥ председатели болуп өзүп келет.

Чейнештиҥ сүр-кебери — алтай литературада көргүзилген алтай үй улустыҥ сүр-кеберлериниҥ эҥ артыктарыныҥ бирүзи. Ол, айас күндий, ару, јайгы чечектий, јараш, улуска буурзак, килемкей, ониҥ санаазы ак-чек, ачык-јарык, сүүжи јаркынду. Автор, ониҥ кеберин мынайда јурап, бу кижи озогы тужунда базынчыкта, кыйында болгонын, кара санаалу байлар ониҥ салымын үреп турганын көргүзип, кычыраачылардыҥ (көрөөчилердиҥ) јүректерин сыстадат, онызыла коштой революция кижиге кижи салымду јүрерине арга бергенине оморкодот.

«Чейнеш» — Кучияктыҥ эҥ ле артык драматический произведениези. Ониҥ учун ониҥ драматургиязыныҥ художественный эп-аргаларын шиҥдеерге турган болзо, оны эҥ ле озо бу произведениеҥ көрөр керек. Кучияктыҥ алдында бичилген пьесалары көп сабазында кычыру учурлу «агиткалар» болуп турган. Ол пьесалар јадын-јүрүмди, улустыҥ кылык-јаҥын теренгжиде, искусствоныҥ бийик кеминде эмес көргүскен. Олордо автор эҥ ле озо *улустарды* эмес, је јадын-јүрүмде болгон кандый бир *тартыжу-учуралдарды* көргүзет. Јаңыс ла «Тузак» деген пьесада Түлкенектиҥ тыш та, ич те кебери иле көргүзилген.

«Чейнеште» де автор јадын-јүрүмнеҥ алган тартыжу-учуралды (Козуйттар Чойнешти албанла уулына кудалап алып экелгенин) айдат. Је бу бытовой конфликт јаан социальный тартыжуга көчөт (јоктулар ла байлардыҥ тартыжузы). Онызыла коштой автор бу тартыжуда турушкан ончо сословиелердиҥ улузыныҥ *кылык-јаҥдарын* теренгжидет. «Чейнеште» кажы ла кижи алдынаҥ башка кеберлү, кылык-јаҥду, олордыҥ кажызы ла алдынаҥ индивидуальность болуп јат. Темдектезе, Козуйт ла Күскенек — экилези бийлеген класстыҥ улузы болзо до, је олор бой-бойлорына бүдүштеш эмес: Козуйт, Күскенек чилеп, калас кыйгырбайт, јалаҥ төмөн алгырбайт. Јокту да улус бой-бойлорына јүзүндеш эмес, темдектезе, Кара, Содон, Чейнеш, Андрей. Драматический произведениеде улусты бу мынайда көргүзерине автор бойыныҥ адынаҥ айткан сөстөрлө јединип турган эмес, је произведениеде (сценада болзо: ойында) турушкан улустыҥ эрмек-куучыны, сөстөри ажыра јединет. Улустыҥ сценический эрмек-куучындары түҥей эмес, башка-башка кеберлү. Је бу эрмек-куучындар тегине ле башкаланып турган эмес, улустыҥ санаа-шүүлтелериненҥ, јадын-јүрүмниҥ айалгаларынаҥ камааанду болуп башкаланат.

Пьесаныҥ улузыныҥ эрмеги индивидуальный (алдынаҥ башка) да болзо, је кажы ла кижиниҥ эрмегин автор типизировать эдип (текши темдектү эдип) јат. Темдектезе, Содондый, Баланкадый улусты автор көп угуп јүрген, олордыҥ эрмек-

сöстöриниҥ аайын јакшы билип алган. Анайдарда, Содонныҥ, Баланканыҥ сöстöри јаҥыс олордыҥ бойлорыныҥ эмес, је андый айалгага кирген бастыра олордый ок јоктулардыҥ сöстöри болот.

Кучияк «Чейнеш» деген драмазында, öскö дö произведениелеринде чилеп ок, албатыныҥ чечен кеп, укаа сöстöриле, кожоҥдорыла, чöрчöктöриле көп, билгир тузаланат. Олор пьесага механически кирип турган эмес, је драманыҥ учурыла, улустыҥ кебериле, санаа-шүүлтелериле чике колбулу болуп, олорды илелтер, јарт эдер эп-агра болуп кирет. Темдектезе, Ботпойдыҥ күүк керегинде айткан чöрчöги агаш аразында тушташкан үүре кыстардыҥ шыралу, күч јадынын јарт эдип художественно илелтет. Чейнештиҥ Солоҥы ла Тенек уул керегинде айткан чöрчöги андый ок учурлу. Революцияныҥ öйинде албатыныҥ героический тартыжузын карган кайчы чöрчöклö айдат, бу чöрчöк кызыл черүчилерди ак-бандиттерле калапту тартыжуга кödүрет.

Пьесаныҥ улузыныҥ эрмек-куучынын автор албатыныҥ бойыныҥ тилинеҥ алган. Онын учун улустыҥ тилинде мындый эрмектер көп: «Тили јүгүрүктер айткылап алат бисти, колы энчикпестер согуп алат бисти», «мениҥ эрдим бүгүн кере түжүне ле тартты — аракыны кайдаҥ ичер болдым?», «мениҥ колым бир күчүк те тумчалап тутпаган», «чымалыга тиштетпезим, чымын јүзине кондырбазым», «айылыбыс кыр ажыра эмес». Бу ончозы албатыныҥ эптү эрмек-сöстöри болуп јат.

Драма «Чейнеш» көп катап национальный театрда тургузылган. Алтай артисттер оны Барнаулда, Новосибирскте, Казахстанда көргүскендер. Кучияк постановкаларда јаантайын Козуйттыҥ ролин бойы ойногон.

«Чейнештиҥ» кийининде П. В. Кучияк кажызы ла јаҥыс актту эки «оогош пьеса» бичиген: «Сакыбаган тушташ» ла «Эки јол»[1]. «Сакыбаган тушташ» деп пьесада гражданский јуу öйинде алтай партизандар ак бандиттерле тартышканын автор көргүзет. Бандиттер улусты мекелеген: бис албаты учун јуулажадыбыс, онын учун алтай улус биске удурлашпас учурлу деп. Је олордыҥ албатыга килеп турган эмези түрген билдире берген: бандиттер, улусты тоноп, малын айдап, шоктоп турган. Алтай улус, бандиттер албаты учун кандый «тартыжаачылар» болгонын јакшы билип, олорды јоголторына бир кижидий кодурилип чыккан.

«Эки јол» деген пьесазын Кучияк јаҥы, советский биле кандый болоры керегинде сурак аайынча бичиген. Аракызак Бүдүнбес, бойыныҥ үйи учун азыйда калымга төрт ат, төрт јүс салковой акча бергем деп, оны, азыйда чылап ок, бийлеерге умзанат. «Кадытты сокпогондо, сүнези ыйлайтан дешкен» — деп, оны согорго до колын кödүрет. Је онын үйи Арыбас, колхозто мергендүчи ишчи, ого удура айдат: «Мен эмди сениҥ

[1] **П. Кучияк. Оогош пьесалар, Ойрот-Тура, 1941.**

садып алган малыҥ эмезим, сениле тӱҥей кижи эдим». Ол ара-кызак кижини бойыныҥ јуртынаҥ сӱрет. Бу пьеса сӱрекей јилбӱлӱ бичилген. Мында анчадала Айылдаш деп карган колхозчыныҥ Бӱдӱнбеске ле пьесаны көрӱп отурган улус јаар бурылып, Бӱдӱнбес керегинде айткан репликалары (бу драматургический эп-арга Кучияктыҥ творчествозында јаҥы болуп јат) толо ирониялу. Бӱдӱнбес: «Эмегеним бар, ол иштеер, мен јиир» — деерде, Айылдаш, улус јаар бурылып, айдат: «Калбак оостоҥ јастыра барар болды ба?» Бӱдӱнбес Арыбасты таштап, јӱре бергенде мокодордо, Айылдаш база ла улуска бурылып, оныҥ эрмегине «јӧмӧгӧн», аайлу айдат: «Сенеҥ ле албаты тӱреер болор, анчадала Арыбас...»

«Б ӱ д ӱ н б е с *(оҥдобой)*. Нени айттыгар, ӧрӧкӧн?

А й ы л д а ш *(ӧскӧртип)*. Јо-оок, мен айдып турбай: сен таштап барган соҥында Арыбас бир де кӱн јадып болбос деп. Анчадала колхоз сени јоксынар».

Мындый сӧстӧр пьесада көп.

П. В. Кучияк јууданҥ озо ӧйлӧрдӧ (1939-1941) алтай театрда албатыныҥ чӧрчӧктӧрин де инсценировать эдип көргӱзерге амадаган. Анайып ол орден тагынган кайчы Н. У. Улагашевтиҥ «Уч кыс» ла «Ырысту» деп чӧрчӧктӧринеҥ пьесалар јазаган[1]. Бу чӧрчӧк-пьесалар, анчадала «Уч кыс», театрда көп катап тургузылып, улус олорды сӱрекей јакшы уткыгандар.

П. В. Кучияк 1943 јылда 2 июльда јада калган. Оныҥ јӱрӱми сӱрекей эрте ӱзӱлген. Је Кучияк бойыныҥ бу кыска јӱрӱминиҥ туркунына, сӱрекей көп иштеп, биске јаан литературный энчи артыргыскан. Оныҥ ӱлгерлерлӱ, очерктерлӱ, куучындарлу, повестьтӱ, пьесаларлу бичиктери Горно-Алтайскта, Барнаулда, Новосибирскте, Москвада чыккан.

Алтай албатыныҥ бийик талантту писателининҥ произведениелеринеҥ эмдиги кычыраачылар албатыныҥ озогы јадын-јӱрӱмин, революцияныҥ јылдарынаҥ ала исторический этаптарын шиҥдеп көрӧт.

Павел Васильевич алтай албатыныҥ озогы јадынын сӱрекей јакшы билетен. Оныҥ учун ол идеализация (јарандыра көргӱзери) јогынаҥ Октябрьский революциядаҥ озо албатыныҥ хозяйствозы, јурт-јадыны, культуразы сыранай јабыс болгон, бу мынызында албаты бойы эмес, патриархально-феодальный јаҥ, каан јаҥгыныҥ ла јербойындагы байлардыҥ политиказы бурулу болгон деп чын айдат. Писательдиҥ творчествозында көргӱзилген озогызыныҥ чындык картиналары озогы јӱрӱмниҥ реакционный келтегейлеринеҥ айрыларга алтай улуска болушкан, революцияныҥ кийининдеги социалистический кубулталардыҥ, ойгор ленинский национальный политиканыҥ улу-јаан учурын билип аларга јӧмӧгӧн.

---

[1] «Ӱч кыс», П. В. Кучияктыҥ «Эки гвардеец» деп бичигинде, Горно-Алтайск, 1950; «Ырысту», П. Кучияктыҥ «Оогош пьесалар» деп бичигинде, Ойрот-Тура, 1941.

Писатель, Туулу Алтайда социалистический кубулталарды јаантайын шингдеп, оныҥ сўўген геройлоры эмди аргалу јада бергенине, электрический отту тураларда јуртаганына, радио угуп, төрөл тилле бичиктер, газеттер кычырып, культуразы, искусствозы өзўп турганына акту јўрегинеҥ сўўнетен. Јаҥы строй алтай ўй кижиниҥ јўрўмин чек башка эдип кубултқан. Ўй кижи эр улусла теҥ праволу болуп, общественный иште, ўредўде, башкартуда туружа берген. Бу ончозы, Павел Кучияктыҥ творческий санаазын оморкодып, јаҥы произведениелер бичиирине кödўрип турды.

Павел Кучияк, бастыра бойы Коммунистический партияныҥ улу идеяларына беринип, бойыныҥ албатызын коммунизмди тözööринде эрчимдў туружарына, Советский Союзтыҥ öскö албатыларыла најылыкты бек эдип тыҥыдарына чылазыны јок кычырган. Ониҥ произведениелеринде орус албатыныҥ öскö албатыларга, ол тоодо алтай да албатыга, јетирген улу-јаан болужы јаантайын көргўзилген.

Кучияк советский Төрөлибисти бастыра јўрегиле сўўгени, јаан советский патриот болгоны ол албатыга тузалу ижин сўрекей эрчимдў бўдўргенинеҥ көрўнет. Алтай художественный литератураны öскўрерииҥ учурын јакшы билип, ониҥ баштал-ганында туруп, Кучияк бу литератураныҥ өзўп баратан јолын кеҥиде ачкан. Бу јолды чике ачарга ого социалистический реализмниҥ методына ўренгени ле орус ла öскö дö карындаштык албатылардыҥ писательдериниҥ творческий ченемелин шиҥдегени болушкан. Ол јаҥы алтай поэзияныҥ бийик художественный кеминде турган ўлгерлерин бичиген, алтай прозаны ачкан.

Онызыла коштой Кучияк алтай улус ортодоҥ јиит писательдер öскўрип аларга јаантайын кичееген. Ол, көп авторлорло бичижип, олорго јöптöр берип, эп-сўмелер айдып, олордыҥ бичигендерин јазап турган.

Павел Кучияк алтай албаты чўмдеген поэзияны советский öйдö баштап јууган ла шиҥдеген эҥ јаан фольклорист болгон. Ол алтай албатыныҥ тилин јаантайын шиҥдеп, сöстöрин јууп, эҥ керектўзин талдап алып, бойыныҥ творчествозында билгир тузаланган. Ониҥ учун бистиҥ лингвисттер алтай тилдиҥ лексиказын ла грамматический бўдўмин көп лö сабазында ониҥ произведениелерине тайанып шиҥдейдилер.

Бойыныҥ төрөл албатызыла, ониҥ историязыла, ониҥ ичкери базыдыла, тилиле бек колбулу болгон кижи, јаҥыс ла андый писатель албатыныҥ санаазын, кўўнин чындык, јаркынду көргўзер аргалу. Онызын Павел Васильевич Кучияктыҥ творчествозы јозокту керелейт.

Ониҥ произведениелери, бу јуукта ла исторический өзўминде соҥдоп калган алтай албаты, Советский јаҥныҥ јылдарыныҥ туркунына социалистический экономиказын ла культуразын эрчимдў öҥжидип, канайда бийик өзўп келгенин, улу Советский Союзтыҥ албатыларыла теҥ тура бергенин көргўзет.

Ада-Тӧлӧр учун Улу јуу́ ӧйинде литература

1941—1945

1941 јылда 22 июньда бистиҥ амыр-энчӱ јаткан кӧпнациональный Советский орооныбыска немецкий фашисттер, јуу јарлабай, кенетийин табару эдип, јуу баштаган. Партияныҥ ла башкаруныҥ кычырузыла бастыра советский албаты Тӧрӧлининҥ кемнеҥ де камааны јок болоры ла јайымы учун тартыжуга кӧдӱрилген.

Советский Союзтыҥ ишкӱчиле јаткандары бу ӧйлӧрдӧ фронтто до, тылда да улу-јаан патриотизмин кӧргӱскендер, бастыра ийде-кӱчин, албаты-хозяйствозын јууныҥ керегине ууландыргандар.

Бистиҥ ороонныҥ ончо албатыларыла кожо Ада-Тӧрӧл учун Улу јууда Туулу Алтайдыҥ да ишкӱчиле јаткандары эрчимдӱ тартышкандар. Немецкий фашисттер бистиҥ ороонго табару эдип, оныҥ кӧп тоолу албатылары бой-бойлорына удурлажа берер деп иженгендер. Је бу ижениш темей болгон. Советский Союзтыҥ башка-башка укту албатылары, качан да бузулбас болуп тӧзӧлгӧн најылыгын јуу ӧйинде там тыҥыдып, ӧштӱлерге ӧмӧ-јӧмӧлӧ сӱрекей турумкай удурлашкандар. Ат-нерелӱ советский јуучылдардыҥ ортозында алтай да албатыныҥ муҥдар тоолу эҥ артык уулдары ла кыстары турушкандар.

Фашистский олјочыларла ат-нерелӱ тартышканы учун Туулу Алтайдаҥ 16 кижиге Советский Союзтыҥ Геройы деп бийик ат-нере берилген, 1.877 кижи орденле кайралдаткан, 4.677 кижи «За отвагу» ла «За боевые заслуги» деп медальдар алган, 10 муҥ кижиге Советский Союзтыҥ јаан городторын ла европейский государстволордыҥ тӧс городторын јайымдаганында турушканы учун медальдар берилген[1]. Туулу Алтайдыҥ ишкӱчиле јаткандары јаҥыс ла фронтто анайда тартышкан эмес, тылда да арткандар бастыра кӱчин фронтко болужарына берген.

---

[1] **Н. М. Киселев.** Ленинская национальная политика в действии, «40 лет Советскому Горному Алтаю» деп јуунтыда, Горно-Алтайск, 1957.

Јуу башталарда, фашисттерле тартыжарга бастыра советский албатыла кожо советский писательдер де кодӱрилген. Олор, рядовой јуучылдар, јуучыл корреспонденттер, фронтовой газеттердиҥ ишчилери болуп барып, немецко-фашистский олјочыларды јеҥеринде эрчимдӱ турушкандар. Фронтко јуучылдар болуп көп тоолу алтай јиит писательдер де баргылаган. Ол тоодо И. Тантыев, Т. Озочинов, И. Кочеев, В. Иртанов ло оноҥ до өскөлөри. Ленинград блокадада болор тужунда оны фашисттердеҥ корыырында алтай поэтесса А. Саруева турушкан. Фронтко барган јиит алтай писательдердиҥ көбизи ойто јанбаган, от-калапту јуу-согуштарда јыгылган.

П. В. Кучияк јуу башталарда, областной военкоматка келген. Ол бойыныҥ угузу бичигинде мынайда бичиген: «Улу Октябрьский революцияныҥ јылдарында мен нени де оҥдобогонымнаҥ улам Алтайда Совет јаҥ тургузарында турушпагам, јӧмӧбӧгӧм. Је андый да болзо, Совет башкару ла Коммунистический партия мени советский патриот, социалистический обществоныҥ ишчизи эдип өскӱрип алган. Чала-была бичикчи кижиденҥ мен кӱндӱлӱ атту советский писатель болуп өскӧм. Меге большевистский перо бӱдӱмјилеп бергендер. Јуу ӧйинде мен печатьта эрчимдӱ турушкадый эдим, је ӱйде отурып болбой јадым: јӱрегим мени бистиҥ ат-нерелӱ черӱ калјуурган фашист кан төгӧӧчилерди кырып турган јерге кычырат. Бӱгӱн мен пероны штыкка солыыры сӱрекей чын неме деп бодоп турум»[1]. Бу сӧстӧр П. Кучияктыҥ советский ороонын фашисттерденҥ корулааарга амадаганын, оныҥ бийик советский патриотизмин керелейт. Је советский ороонго табарган фашисттерле тартыжарга јаҥыс ла штык эмес, перо до керек болгон. П. В. Кучияктыҥ су-кадыгы јарабаган учун фронтко инбегендер. Бу керек оны тыҥ кородоткон. Је оныҥ эки уулы ла кызы фронтто болгоны оны бир эмеш токунадып турган. Кучияк бойы дезе фашисттерди јеҥерине артист ижиле, писательский перозыла јӧмӧгӧн.

1941 јылда ол «Энезиниҥ јакылтазы» деп ӱлгерин бичиген[2]. Мында ол албатыныҥ поэзиязында көп учурап турган мотивле тузаланат. Озогы алтай поэзияда јууга бараткан уул энезиле айрылыжарда, экӱ кожоҥдожып, энези эрке уулын божотпой, уулы бararга амадайтан. Бу ӱлгерде дезе П. Кучияк алтай энениҥ сыраҥай башка сӱр-кеберин көргӱзет. Ол, советский патриот ӱй кижи, уулын калапту јуу-чакка ӱйдежип, айдат:

Мен сени эмчекле азырагам,
Төрӧл сеге јарык көргӱскен.
Кайра көрбӧй бар, балам,
Калапту баатыр бол, уулым!..
Алып-Манаш баатырдый,

---

[1] **А. Л. Коптелов.** Встречи, 97 стр.

[2] **П. Кучияк.** «Талдап алган произведениелер», Горно-Алтайск, 1953, 46—48 стр.

Өштүге килебес, кату бол!
Алтай-Буучай баатырдый,
Өлбөс, мөңкү ийделү бол!

Уулы, база андый ок патриот, энезине каруузын јандырат:

Ижен, эне, ижен мене...
Слердиң эмчектиң јылу сүди
Мениң канымда јылып јүргенде,
Төрөлимниң берген ырызы
Јүрегимде чечектеп турганда,
Уулыңгның колы тырлашпас,
Уйатка сени арттырбас!
Ойгор партияның јакылтазын
Ойто баспай, бүдүрерим.
Кайралду Совет төрөл јерим,
Каным кысканбай, корыырым!

П. Кучияк јуу өйинде национальный театрда артист болуп иштеп, Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде көчүрилген пьесаларда төс рольдорды ойногон. Онызыла коштой ол бойы да бу тематика аайынча јаңы пьесалар бичиген.

Јуу өйинде бастыра албатының санаазы ыраак күнбадышта, фронтто болгон. Анда керектер кандый ödöт, Кызыл Черү ле фронтко јуук јаткан советский улус фашисттерле канайда тартыжат — бу суректар кажы ла советский кижиге, ол тоодо Алтайдың тууларындагы ишкүчиле јаткандарга, токунал бербей турган. П. В. Кучияк фронттогы керектерди көргүзип, озо баштап «Өдүп болбозың!» деп пьесазын бичиген, театр оны бойының сценазында тургускан[1].

Пьеса «Өдүп болбозың!» деп тегиндү адалбаган. Бу — бистиң советский огородко кирген фашист чочколорго бастыра советский улустың адынаң кезем каруу. Драматург бистиң ороонды корыган Кызыл Черү ле бастыра совет албаты фронтто бек, сергелең турганын көргүзет. Немецкий кайучы, фронттың линиязын өдүп, биске киреле, колхозчы улус ажыра Кызыл Черүнинг частьтары кайда турганы, темир јолдор, электростанциялар кайда бары ла онон до өскөзи керегинде солундар јууп алала, радиопередатчик ажыра немецкий черүге јетирерге амадайт. Је советский колхозчылар, сергелең улус, оны түрген сезип ийеле, тудуп алат. Пьесада көргүзилген карган колхозчы Федосеевна, оның балазының балазы комбайнер кыс Лиза, колхозчылар Кузьма, Марина — ончозы чындык ла турумкай патриоттор. Федосеевна, өштүни таныйла, кызыл јуучылдар келгенче, туразынаң божотпойт. Өштү оны өлүмле коркыдарда, Федосеевна айдат: «О, мен јүрүмди јетен јыл ажыра сүүгем... Је эмди ол төрөлибиске бир кичү болуш эткедий болзо, мен... оны сүүнип берерге белен». Оның бү сөзи — ончо советский патриот улустың сөзи. Төрөли учун тынын да кысканбай тургандарды јеңдеп болбозың — пьесаның төс шүүлтезин мындый сөстөрлө айдарга јараар.

---

[1] П. Кучияктың «Эки гвардеец» деп бичигинде, Горно-Алтайск, 1950.

П. Кучияк бойыныҥ экинчи пьесазын — «Эки гвардеецти»— «Ӧдӱп болбозыҥ!» деп пьесадаҥ ыраак јаан эдип бичиирге, мында фронт ло тылда ат-нерелӱ турушкан алтай улусты көргӱзерге амадаган, је пьеса учына јетире јазалбаган. П. Кучияк оныҥ баштапкы вариантын бичииле, бийик кемине јетире јазаарга јетпей, јада калган. Јуулу Алтайдыҥ издательствозы оу вариантты 1950 јылда кепке базып чыгарган[1].

Пьесаныҥ тӧс учуры онын геройыныҥ, Иркиттиҥ, сӧстӧрile айдылат: «Андый бир ӧмӧлӱ улусты ӧшту качан да јеҥип болбос!» Бу ӧмӧ «Јарык јол» деп колхозто јууданҥ озо до болгон. Мында алтай, орус улус, бек. најылык тӧзӧп, эптӱ-јӧптӱ эрчимдӱ иштеп, колхозтыҥ хозяйствозын бийик кӧдӱрип алган. Јуу баштала берерде, колхозтыҥ эр улустары, ол тоодо председатель Иркит, фронтко сала берерде, бу омӧ кайда ла болгондо (фронтто до, тылда да, фронт ло тыл ортодо до) там тыҥыган. Фронтко барган улустыҥ ордына колхозтыҥ иштерине өскӧ улустар турадылар, азыйда бӱдӱрбеген иштерге ӱренип алып, эрчимдӱ иштейдилер. Анайып, Иркиттиҥ ордына ӱйи Јыламаш, председатель болуп артып, бастыра кӱчин јеҥуни јууктадарына берет. Иркит фронтто гвардеец болордо, Јыламаш колхозто гвардеец болот. Чолмон деп аксак бутту колхозчы кижи, фронтко барган кузнец нӧкӧрлӧриниҥ ордына туруп, Гитлердиҥ ӧлӱмин тылда белетейт. Ол темирди маскала согор туштa мынайда айдып турат: «Ме, бу сеге, Гитлер! Суралтаҥды ал, казыр бӧрӱ Гитлер!» Фронттоҥ келген письмолор оны ишке там кӧдӱрет. Карган улус — орус кижи Казанцев ле алтай кижи Тарал — бу калапту ӧйдӧ база тегин отурып болбой, бастыра кӱчин албаты керегине бередилер. Олор экӱ, бой-бойлорын кокурлажып, «байбак сагал», «ӱч-тӧрт сагал» деп адашса да, је бу кокур олордыҥ канча кире јуук најылар болгонын, бой-бойына јарап турганын керелейт.

Пьесада јаҥыс ла тыл эмес, фронт то көргӱзилген. Мында совет албатылардыҥ ӧмӧ-јӧмӧзи анчадала тыҥ. Орус, алтай, узбек улус сӱреен нак јуулажадылар. Иркит — ротаныҥ командири. Фронтто калапту тартышканы учун ого Советский Союзтыҥ Геройы деп ат-нере берилет.

Јуу ӧйинде алтай албатыныҥ уулдарына бойыныҥ актy сӧзин атту-чуулу кайчы Н. У. Улагашев те айткан. «Октябрьдыҥ кожоҥы» деген ӱлгеринде ол, алтай јуучылдарды фронтко ӱйдежип, јакарган:

Амыр јаткан бистиҥ јуртыбыска
Ӱӱрлӱ бӧрӱлер келип табарды.
Јака јурттаҥ бери албаты
Јаҥыс кижидий туруп чыкты...
Мениҥ уулдарым, кайра баспагар!
Мениҥ јӱрегим слерле кожо!

---

[1] **П. Кучияк.** «Эки гвардеец», Горно-Алтайск, 1950.

Öштӱ бöрӱлерди кыра согугар,
Качан да јок эдип ӱренин божодоор!

* * *

Јуу öйинде эң ле көп произведениелер бичиген писатель Ч. И. Енчинов болуп јат.

Чот Иванович Енчинов 1914 јылда Онгдой аймакта Короты деп јуртта чыккан. Адазы, Энчи, Караколдың байларына койлор кабырган. Чот Караколдың школында ӱренеле, оның кийининде он эки јаштуда Горно-Алтайский педтехникумга кирген. Оны божодоло, ол Ленинградта А. И. Герценниң адыла адалган педагогический институттың исторический факультедин божоткон. Алтайга јанып келген соңында Енчинов алтай школдордо ло Горно-Алтайский рабфакта историяның ӱредӱчизи болуп иштеген.

1942 јылдаң ала национальный театрда литературный бӧлӱктиң башкараачызы, јуунын кийининде облисполкомдо терминологический комиссияның председатели ле 1952 јылга јетире областной литературный биригӱниң председатели болгон.

Енчинов бойының литературно-творческий ижин јуудаң озо баштаган. Одузынчы јылдарда Енчиновтың баштапкы произведениелери чыгып туратан: «Мергендӱчи ячейка» (очерк, «Ойроттың комсомолы», 1932, 7 №), «Кайынтучы» (куучын «Ойроттың комсомолы», 1932, 30 №), «Јаңы Алтай» (ӱлгер, «Сибирские огни», 1932). Је оның бу ижи анчадала 1942 јылдаң ала көндӱккен. Ол, театрда иштеп, оның репертуарына «Темир-Санаа» (учында «Темир» деп адалып кепке базылган)[1] ла «Ай-Тана»[2] деп пьесалар кошкон. Бу драматический произведениелерди театр јуу öйинде көп катап тургускан. «Темир-«Санаа» деп драманың тöс геройын П. В. Кучияк ойноп туратан. Онына коштой Енчинов театрдың эстрадный концерттерине керектӱ көп јаңы кожонгдор лӧ ӱлгерлер чӱмдеген. Олордың тематиказы — Ада-Төрӧл учун Улу јуу.

1944 јылда Ч. Енчиновтың эки художественный бичиги кепке базылып чыккан: «Кожонгдор ло туујылар»[3], «Туујылар»[4]. Јуунын кийининде ол база јаңы бичиктер чыгарган: «Јеңӱ»[5], «Коммунизмниң отторы»[6].

Јуу öйинде Ч. Енчинов анчадала «Аргымак», «Шонгкор», «Кайран көöркий» деп кожонгдоры ажыра јарлалган. Олордың музыказын сибирский композитор Андрей Новиков ло Зильбер бичигилеген. Бу ол öйлӧрдӧ алтай албатының сӱӱген кожонгдоры болгон. Олор ненинг учун албатыга јараган дегежин,

---

[1] **Ч. Енчинов.** Темир, ӱч бӧлӱктӱ драма-чӧрчӧк, Горно-Алтайск, 1950.
[2] **Ч. Енчинов.** Ай-Тана, төрт бӧлӱктӱ пьеса, Горно-Алтайск, 1948.
[3] **Ч. Енчинов.** Кожонгдор ло туујылар, Ойрот-Тура, 1944.
[4] **Ч. Енчинов.** Туујылар, Ойрот-Тура, 1944.
[5] **Ч. Енчинов.** Јеңӱ, јуунты, Горно-Алтайск, 1949.
[6] **Ч. Енчинов.** Коммунизмниң отторы, 1950.

автор олорды алтай албатыныҥ поэзиязына јуук эдип, лирически јаркынду чӱмдеген. «Аргымакта» алтай малчы уул јууга бойыныҥ азырап, өскӱрип алган адына минип алып атанат. Ат — алтай кижиге неден де кереес. «Ат — канат» деп алтай кеп сӧстӧ дӧ айдылат. Алтай малчы уул бойыныҥ эҥ јуук нӧкӧриле — аргымак адыла — экӱ ырысту Төрӧлин фашисттерден корып аларга менгдеп браатканы — ол уул Төрӧлин канча кире тыҥ сӱӱгенин керелейт. Поэт, бу ӱлгерди чӱмдеп, алтай эпический баатырлар, кандый ла керекти минген адыла эрмектежип, јӧптӧжип бӱдӱретениле — андый композиционный эп-аргала тузаланган.

Алтай албатыныҥ поэзиязында лирический герой бойыныҥ кӱӱн-санаазын, аҥ-куштарла эрмектежип, чыгара айдып турганы кӧп учурап јат. Бу эп-аргала Енчинов «Шоҥкор» деген ӱлгеринде тузаланган. Алтай јаш келин фронтто јуулажып турган эжине кӱӱн-санаазын тенгериле учуп браткан шоҥкорго кожоҥдойт:

Кӧк теҥери тӱбиле,
Ак булуттыҥ ӱстӱле
Көргӧн јаҥыс эжиме
Кожоҥымды јетирзеҥ,
Фашисттерди кыбала,
Ады чыккан эр болзын.
Айылы-јуртын сананып,
Амыр јанып ол келзин.

Алтай јиниттер — сӱӱшкен кыс ла уул — бой-бойлорынаҥ ыраак болгондо, кожоҥ ажыра кӱӱн-санааларын айдыжатаны «Кайран кӧӧркийдиҥ» композиционный эп-аргазы болот. Мында јиит кыс јуулажып барган нӧкӧрине кожоҥын чӱмдейт:

Кайран мениҥ кӧӧркийим,
Кайра көрӱп, кунукпа.
Јуулажарга барала,
Ундылдым деп сананба.
Ачап јутпа өштӱни
Агаш кептӱ кезип јӱр.
Албатыны корыйтан
Алып-баатыр болуп јӱр.
Көзим јажы төгӱлбей,
Келериҥди сакыырым.
Јуу божогон кийининде
Јажына эжиҥ болорым.

Бу кожоҥдордо бой-бойлорын сӱӱген јиниттер керегинде айдылат. Је олордыҥ Төрӧлине өштӱ табарарда, јиниттер оны корыырын акту бойлорыныҥ керектеринеҥ бийик тургузат. Төрӧлин корып алгажын, ол тушта јиит баатырларга алтай кыстар «јажына эш» болор. Ӱй улустыҥ мындый кӱӱн-санаазы фронтто јуулашкандарды там калапту тартыжуга эрчимдедип туратан.

Фронтто јуулажып турган алтай кавалеристтердиҥ кожоҥы болуп «Алтай баатырлар» деп ӱлгер чӱмделген. Олор бойлоры керегинде кожоҥдойдылар:

Бис јуучыл алтайлар,
алтайлар,
Ады чыккан баатырлар,
баатырлар,
Кайран төрөл јер учун,
јер учун,
Каныбысты кысканбас,
кысканбас,
Кайран Совет јаҥ учун,
јаҥ учун
Тыныбысты кысканбас,
кысканбас.
Минген бистиҥ аттарыс,
аттарыс
Салкын кептӱ маҥтады,
маҥтады,
Колдо бистиҥ ӱлдӱбис,
ӱлдӱбис
Јалкын болуп чагылды,
чагылды.

Ч. Енчинов алтай кожоҥдор бичииринде бийик узын көргӱскен. Ол керегинде јаҥыс ла өрө темдектелген произведенниелери эмес, «Јараш јас» («Јараш јас јаранды, јажарып агаш бӱрленди...»), «Алтай» («Алтайымныҥ суулары каткырыжып агып јат...») деген кожоҥдоры керелейт.

Ада-Төрөл учун Улу јууныҥ тематиказы аайынча Ч. Енчинов көп ӱлгерлер ле туујылар бичиген: «Тӱндеги куучын», «Нөкөримниҥ өлгөни», «Амырка», «Эне», «Эки француз», «Советский јуучыл» ла оноҥ до өскөлөри. Је бу произведениелер, ониҥ кожоҥдорына көрө, бир канча јабыс художественный кеминде туруп јат. Мында советский улустыҥ јуу өйиндеги тартыжузы, кылык-јаҥдары тереҥжиде көргӱзилбеген, автор көргӱзип турган улустыҥ, керектердиҥ тыш ла эффективнозын, көскө лө тийерин кичееген. Ониҥ көргӱскенинде јадын-јӱрӱмге келишпес те учуралдар, келишпес айдылган сӧстӧр дӧ көп. Је андый да болзо, ониҥ бу произведениелериниҥ бир канчазына ајару салбаска јарабас.

«Туујылар» деген јуунтыда ониҥ анчадала јилбӱлӱ произведениези — «Эки француз» деп ӱлгери. Бу ӱлгердиҥ политический учуры эмдиге јетире јаан. Немецкий фашисттер 1940 јылда јайгыда Францияга табару эдерде, французский капиталисттер олорго удурлашпаган, бойыныҥ ороонында революция болор деп јалтанып, немецкий фашизмге ороонын садып ийгендер. Је французский албаты колын бош салбаган фашизмге удурлашкан. Бир ороонныҥ бу эки башка улузын Ч. Енчинов «банкирдиҥ уулыныҥ» — офицер Симонныҥ — ла крестьян уулдыҥ — солдат Жанныҥ — кебери ажыра көргӱзет. Жан келип јаткан немецкий фашисттерди адып турарда, Симон солдадын — чындык французский патриотты — токтодып болбой салала, бойын адат.

Капиталисттерге төрөл деген сӧс бир де эмеш кереес эмес

болгожын, советский албаты, социалистический Төрөлин неден де бийик баалап, калjу өштүлерге удурлажат.

Советский улус өштүни көрөр дө күүни jок болгоны Енчиновтын «Эне» деген туujызында айдылат. Фашисттер оккупировать эдип алган jерде советский үй кижи Саша кабай балазыла тын шыралайт. Балазы аштап, ыйлайт.

Энези дезе балазын
Эркеледип jайкады.
Эмизерге сүт jокто,
Эки көстөн jаш келди.

Jе Саша мындый да күч айалгада фашисттерге jалынар күүни jок. Ол балазына айдат:

Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Ыйыбысты өштү укпазын.
Шырабысты көрөлө,
Маказы канып, сүүнбезин.

Туujыда фашисттер кандый кеберлү улус болгоны чокум көргүзилген. Сашанын туразынын экинчи кыбында уйуктап jаткан немецкий офицер, баланын ыйына чыдашпай, туруп келеле, кыйгырат: «Балангды ташта!» Оноң баланы энезинен блаап алала, кол-бажында адып ийген, Саша калактабазын деп, бажына мылтыкла соголо, бир де керек болбогон чылап, барып, амыр уйуктай берген.

Саша, азыйда бир күчүк те өлтүрбеген кижи, эмди фашистердиң кижи бүдүмин jылыйтканын, казыр аңнаң да ары болгонын көрүп, олорды бир де эмеш ачыныш jогынаң кырар керек деп шүүлтеге келет. Ол эмди коркушту калапту эне болуп, уйуктап jаткан фашисттиң бажына малтала чабат, оның мылтыгын тудунып, өлгөн балазын кучактанып, түниле партизандарга кожуларга барат.

Фашисттер — кынjыдаң божодынган тудаган ийттер болгонын билип, ончо советский албаты олорды кырарына көдүрилген. Ол тоодо алтай да уулдар. «Амырка» деген туujыда алтай койчы кыс бойыныг сүүгенин, Кудачыны, фронтко үйдежип, айдат:

Өлүмнең сен jалтанба!
Ол тужунда өлбөзиң.
Өштүдең сен коркыба!
Ол тужунда jанарың.
Аксак та келзең,
Сокор до келзең,
Артык сөс айтпазым.
Jүрегим сени сакып jүрер,
Jүрүмим сениле кожо өдөр.
Сени өлүм jеңбезин,
Сен өлүмди jеңип ал!
Сени өштү баспазын,
Сен өштүни базып сал!

Бу сөстөр Кудачыны турумкай тартыжуга көдүрет. Учында ол фронттоң ийген письмозында көөркийине айдат:

Атанарда айткан сöстöриң
Мениң санаамды јарыдып јӱрди.
Öштӱлерле согужарымда,
Олор меге куйак болды.

Амырка бойы колхозтың малынаң бир де тын јылыйтпаска, база неденг де јалтанбай, героически иштейт.

Алтай албатының фронтко барган уулдарының ат-нерелӱ тартыжузын Енчинов «Советский јуучыл» деген туујызында көргӱзет. 1951 јылда август айда Горно-Алтайскта алтай литература айынча өткөн конференцияда Ч. Енчиновтың бу туујызы јуу өйиндеги советский јуучылдардың тартыжузын, психологиязын јастыра көргӱзип туру деп темлектелген[1]. Је бу бурулаш көп сабазында туујының баштапкы изданиезине уландырылган («Кызыл јуучыл» деп адалып, «Туујылар» деп бичикте чыккан. 1944). Экинчи изданиезинде («Советский јуучыл») бир канча тутактар арткан да болзо, је Енчинов бу туујыда советский јуучыл, олјого киреле, ат-нерелӱ керектер эткенин көргӱскени — типичный эмес деп оны азыйда бурулаганы јастыра деп айдар керек. Советский јуучылдар, олјого до киреле, фашисттерле, тынын кысканбай, героически тартышканын чын болгон көп учуралдар керелейт.

Туујының геройы — алтай уул. Ол немецтердиң тылына кайучы болуп јаантайын јӱретен. Је бир катап койучы фашисттерге туттурган. Ол шылуда бойын чындык советский јуучыл болуп тудат, фашисттерге нени де айтпайт. Је керек јаңыс ла онызында эмес. Кайучы кирип барган јер — советский јер, немецтер оны оккупировать элип алгылаган. Бу јерде, айса болзо, алтай кижини улус баштапкы ла катап көргөн. Је ол орус эмес те болзо, оккупацияда болгон советский патриоттордо советский јуучыл бойының эң јуук кижизи болуп јат. Оның учун орус партизан кыс, бойының тынын да кысканбай, алтай кайучыга болужарга амалайт. Кысты немецтер адып ийерде, алтай кайучы шылу тужунда немецкий комендантты колмылтыгын блаап алала, фашисттерден өчин алат.

«Орус кыстың огы!» — деп,
Олјолоткон кыйгырды,
Озолоп келген офицерди
Ол ло јерине јыга атты.

Туујыда бир канча тутактар бар. Темлектезе, кышкы соок сарайда отурган кайучы керегинде поэт айдат:

Бастыра бойы терлеп (?) сооды,
Бажын тайанып отура берди.

---

[1] Андый шӱӱлте бу бичиктиң авторының «О состоянии современной алтайской литературы» деп докладында да, конференцияның резолюциязында да айдылган. «Вопросы развития алтайского языка и литературы» деп бичикте, Горно-Алтайск, 1954, 81, 118 стр.

Немецтер адып ийгилеген орус кыстың сөөгин сарайга экелерде, олјолоткон кайучы

Кыстың јўзин лаптап көрди.
Кўлўмзиренген каткызы (?)
Тоңуп калган јадар болды.

Јуу өйинде Енчиновтың бичиген эң ле јаан произведениеринің бирўзи — «Ай-Тана» деп пьеса. Автор бу пьесада өткөн керекти 1942 јылла темдектеген.

Пьесада јуула колбулу бир канча керектерди көргўскени бар. Колхозчы Тымый, фронтто шыркаладала, јанып келеле, колхоздың председатели болуп эрчимдў иштейт. Бу иште колхозчылар Тодошев Калан, оның кызы Тана, зоотехник Эртечи, кўчин азыйдагызынаң эки-ўч катап көп берип, туружадылар. Тананы јакшы ижи учун башкару «Знак почета» орденле кайралдайт.

Је фронтовой керектерле, бистиң ороонго табарган өштўге удура тартыжула пьесаның төс конфликтининг колбузы сыранай уйан. Пьесада бой-бойлорына удурлашкан төс персонажтар — Тана ла Байрамова.

Байрамова — азыйдагы бай кижиниң кызы. Ада-энези јажына јоктулардың кўчин јиген учун айдада бергилеерде, ол јажынып, өскө јерге көчўп, артып калган. Эмди, јуу өйинде, Байрамова, колхозто јылкы малдың фермазының башкараачызы болуп алала, ада-энези учун өчин алып, колхозко шок эдет. Оның сўўген кижизи — председатель Тымый — оны көрөр дө кўўни јок. Тымый өскө кижини — Тананы — сўўйт. Учыкыйузы јок кўнўркеш Байрамованы каршу кылыктар эдерине там ла ийдет: ол Тананың азырап турган кулундарына југуш оорулу ат божодот. Учында Тымый ла Эртечи Байрамованың өштў кылыктарын илеге чыгарадылар, оның бойын советский јаргыга бередилер, ак-чек санаалу, мергендў иштў Тананы ла оның адазын Каланды коп сөстөрдөң аргадайдылар.

Совет јанга, колхоз јўрўмге койынында таш тудунып јўрген улус јуу өйинде чек болбогон деп айдарга јарабас. Каајаа андый улус болгон. Олорды пьесада озочыл колхозчылар илеге чыгарып, јолынаң јайлатканы јолду. Је автор јуу өйиндеги алтай колхозчылардың јўрўми керегинде пьесазында бу тартыжуны эң ле баштапкы, эң ле јаан учурлу деп көргўскени јастыра. Оноң улам албатының бу өйлөрдөги эң ле јаан амадузы — фронтко јөмөөри — сўрекей уйан көргўзилген. Онызыла коштой пьесада улустың кылык-јаңдары да (характерлери) база терең эмес көргўзилген. Баштапкы действиеде Тымый, Тана, Байрамова, Амыр бойлорының сўўжи ле керегинде айдып божогылабайт (айла, бу айдышта кемзиниш деп неме билдирбейт), экинчи ле ўчинчи действиеде Калан кулундар ла оорыганына калактаарга божобойт. Пьесаның тили де бир канча уйан.

Бу ончозынаҥ улам «Ай-Тананы» Енчиновтыҥ эҥ јакшы деген произведениези деп айдарга келишпей јат.

Енчиновтыҥ экинчи драматургический произведениези — «Темир» — «Темир-Санаа» деп алтай чөрчөктиҥ[1] сюжеди аайынча бичилген. Оныҥ учун автор оны драма-чөрчөк деп адаган. Је чөрчөктөҥ ол сыраҥай аҥыланып јат. Мында фантастика, гипербола јок, озогы исторический јўрўм реалистически көргўзилген.

Драманыҥ темазы — јоктулардыҥ классовый тартыжузы. Мындый тартыжулар исторически чын болгон. Онызын алтай эпический произведениелерде јоктулар байларга удурлажып, јеҥишкени керегинде јаантайын айдылганы керелейт («Малчы-Мерген», «Көгўтей», оноҥ до өскөлөри). Јадын-јўрўмде андый тартыжу чын болбогон болзо, эпосто ло тегин чөрчөктөрдө ол кире көп айдылбас та эди. «Темир-Санаа» — бойы албатыныҥ андый произведениелериниҥ бирўзи. Енчинов драманыҥ эпизодторынаҥ көп сабазын чөрчөктөҥ алган. Темдектезе, Тойбоҥ каан, аҥду-кушту бай тайганы мензинип, албатыга бу тайгада аҥдаарга бербей турганы — бу јаҥыс ла «Темир-Санаада» эмес, өскө дө чөрчөктөрдө учурап турган мотив («Сай-Солоҥ»). Мында аҥдайтан тайгаларга озогы өйдө феодальный мензиниш болгоны көргўзилет. Јокту аҥчыныҥ, Айачыныҥ, уулы Темир Тойбоҥ каанла тартышканыныҥ учуры — јоктуларга тайгаларда јайым аҥдаарга арга берери. Экинчи јанынаҥ, Темир јокту улусты каан кулданып турганына удурлажат. Тойбоҥ бойыныҥ албатызыныҥ эҥ артык кыстарын албанла эмеген эдип апарат, иштеҥкейлерин кул эдинет, ого удурлашканын кыйнап өлтўрет. Темир, албатыныҥ адаанын алып, каанды јеҥген соҥында ончо кулдаттырган улуска јайым берет. Мынайда чөрчөктө дө айдылат. Бу — јокту алтай албатыныҥ канча чактардыҥ туркунына кўўнзеген кўўни, сананган санаазы.

Чөрчөктөҥ драмага өскө дө эпизодтор кирген: Темир, адаэнезин бедреп, Тойбоҥ каанныҥ јуртына Тастаракай болуп кубулып алып киргени, каанныҥ кўрешчилерин јеҥгени, каанныҥ экинчи — јаш — эмегени ого кўўнин салганы, Темир корондогконы. Је бу ончо керектерди автор јадын-јўрўмге сыраҥай јуук эдип көргўскен.

Онызыла коштой Енчинов драмага чөрчөктө јок, көп јаҥы эпизодтор кошкон: Тойбоҥ, Айачыныҥ кызын блаарга, онын айылына келгени, Эзенейди аҥчылар тайгага качырганы, каан Темирди јерге көмгөни, Тойбоҥныҥ кулдарыныҥ ижин элбек көргўскени, кулдардыҥ јуулыжып, туйка куучындашканы. Бу ончозы — база реалистический картиналар. Олор ажыра албатыныҥ јадын-јўрўминиҥ сыраҥай кўч айалгазы, феодалдарга базынчыктатканы, кўчин јидиргени көргўзилет.

Чөрчөктө албатыны мындый айалгадаҥ баатыр јаҥыскан

---

[1] «Темир-Санаа», Новосибирск, 1940.

аргадайт. Је драмада Темир баатыр деп адалза да, ол гиперболический герой эмес, кижидий ле кижи, јонды башкарып, тўймеен кödўрип, кааңды јеңдейт. Кату, калју феодалдарга мындый удурлаш исторически чын болбогон деп айдарга јарабас. Андый учуралдар болгон. Је автор бу тартыжуны, историзмниң принцибинең бир канча туура јўре берип, көргўскен. Темир, Тойбоң кааннын јуртына киреле, кулдарды мынайда агитировать эдет:

Кааңдар, бийлер јок болзо,
Кайран Алтай ичинде
Кул болгон албаты...,
Јокту-јойу улустар
Јорго јакшы ат минер,
Јыргап, ырысту јуртай берер.

Кааңды јеңген соңында ол албатыга јарлайт:

Каан эмди ангарылган,
Кату јаңы бузулган,
Кулга јўрген албатыга
Кайран јайым јўрўм келген.
Агаш-ташту бу тууларды,
Ак көбўктў бу сууларды
Албатыга берип јадым.
Алтай тепсеген камык малды,
Аш чыгатан јакшы јерди
Алыгар деп јарлап турум!
Өлўп калзам, кунукпагар,
Өштў байларла јуулажыгар.
Кайран јайым јўрўмди
Кааңдар колына бербегер!

Бу мындый сöстöр пьесада көргўзилген исторический айалгага келишпей јат. Ол öйдö албатының классовый санаа-шўўлтелери мындый сöстöр айткадый кирезине јетире öспöгöн.

Је андый да болзо, драманы коомой произведение деп айдарга јарабас. Оның көп јерлери озогы алтай албатының јадын-јўрўминиң картиналарын (анчадала Тойбоң кааннын кулдарының ижин) бийик художественный кеминде көргўскен. Бу драманы сценада тургузарда, оны јакшы кемине јетирерге национальный театрдың бастыра коллективи (анчадала П. Кучияк) болушкан. Драманың сöстöри чечен, кезик јерлери комический.

Онызыла коштой бу алтай драматургияда турганы јаңгыс ўлгерлеген пьеса болгонын ајаруга алар керек. Автор оны чўмдеерде, албатының кай чöрчöктöриниң, кеп сöстöриниң, кожоңдорының ўлгерлейтен эп-аргаларыла, көп јерлерде озогы ўлгер сöстöриле де тузаланган. «Темир» — алтай ўлгер пьесаның баштапкы ченемели. Мынаң ары мындый произведениелер база да чўмделер деп иженер керек.

Ч. Енчинов ыраак исторический öйлöрдöги алтайлардың јадын-јўрўмин «Албан» деген туујызында да көргўскен. Мында

озогы тужунда јокту өскүстерди Калдан кааннын бийлери кулга садатаны керегинде айдылат. Карана деп кыстын адазы каанга калан төлөбөй, өлүп калган. Је өлүм ого каланнан айрылар арга болбоды. Кааннын бийлери, оныҥ кызын байга садып, каланды ошкош ло төлөттирип алгылаган.

Енчиновтын бу произведениелери јуу өйинде бичилгени јолду. Фашизм Совет ороонныҥ ончо албатыларына, ол тоодо алтай да албатыга, озогы кыйынду, шыралу јүрүмди бурыырга амадаган. Енчинов бу произведениелери ажыра албатыга озогызын эске алындырып, ол өйлөр качан да бурылбазы учун эрчимдү тартыжуга көдүрген.

Ч. И. Енчиновтын творчествозын бис шингдегенисте, онын бир канча произведениези јакшы бичилгенин көрөдис. Ол произведениелер бу писательдиҥ творчески иштеер аргазы, билгири јеткилинче барын керелейт. Је Енчинов бир канча өйдиҥ туркунына литературно-творческий иштеҥ туура турганын јаан једикпес деп темдектеп, онызын јаратпаска келижип јат.

Алтай кычыраачылар оноҥ јаҥы художественный бичиктер сакып турганы јолду.

БАЖАЛЫКТАР

Автордоң 3
Элентизи јок бичик 4
Кире сöс 7
Революциядаң озо болгон алтай литература . . . 12
М. В. Чевалков 14
Алтай советский литература 42
Албатының хозяйствозын орныктырар ла јарандырар öйлöрдöги алтай литература (1922—1929) . . . 47
М. В. Мундус-Эдоковтың творчествозы . . . 56
П. А. Чагат-Строевтиң творчествозы 82
Социализм тöзöлöр јылдардагы алтай советский литература (1929—1941) 102
П. В. Кучияктың творчествозы 115
Ада-Төрöл учун Улу јуу öйинде литература (1941—1945) 192

Суразаков Сазон Саймович

Алтайская литература

Редактор Н. М. Тодошева
Технический редактор М. И. Техтиеков
Корректор Е. Д. Бельдекова

Сдано в набор 15.12.94 г. Подписано в печать 10.03.95 г. Бумага офсетная. Формат 60×90 1/16. Печ л. 12,64. Уч.-изд. л. 13,5. Тираж 1000 экз. Заказ 6212.

Издательство «Чаптыган»
Горно-Алтайская типография
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

700